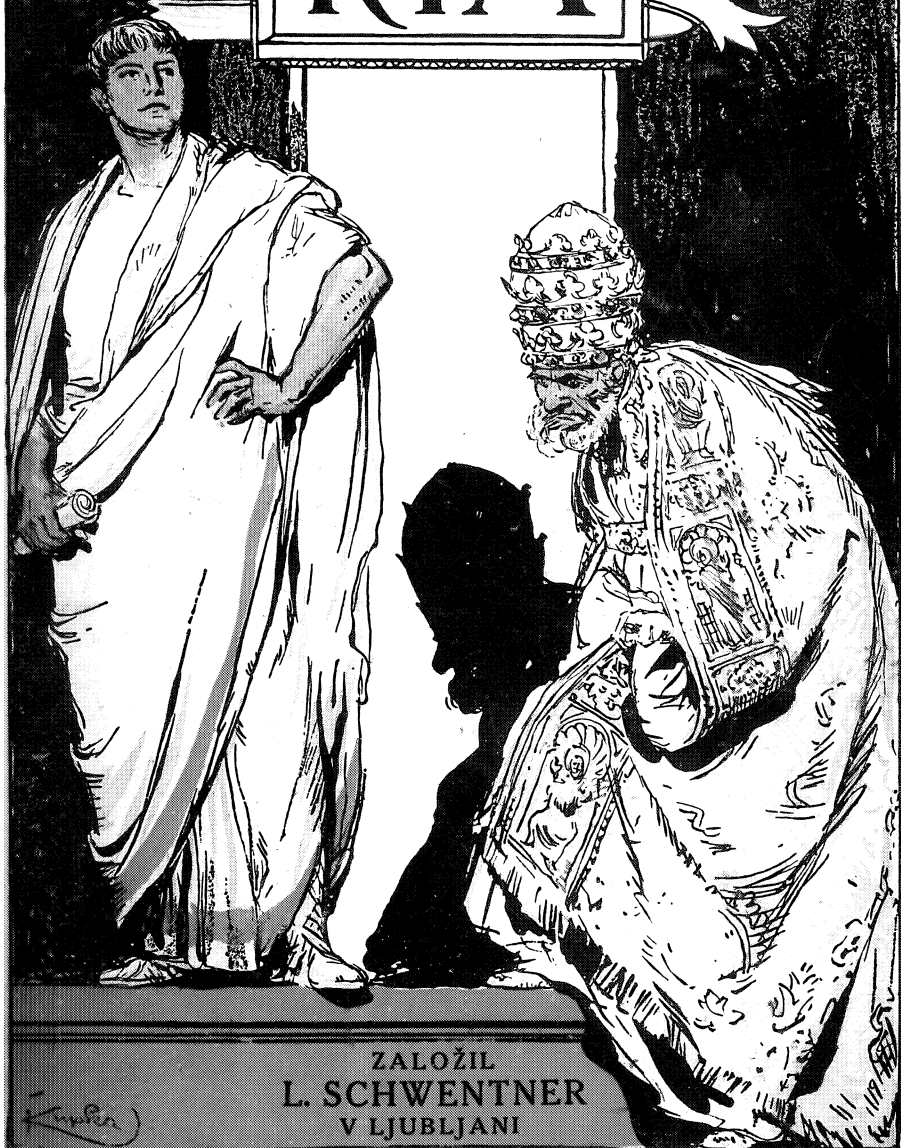

J. S. MACHAR

RIM

ZALOŽIL
L. SCHWENTNER
V LJUBLJANI

Kupfer

MACHAR: RIM

J. S. MACHAR:

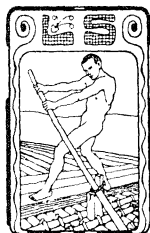
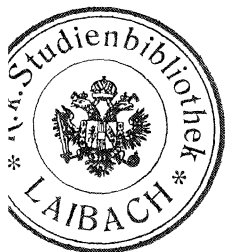
R I M

SPISANO 1906—1907

PO ŠESTI SPOPOLNJENI IZDAJI
Z AVTORJEVIM DOVOLJENJEM

PREVEL

V. M. ZALAR

ZALOŽIL L. SCHWENTNER V LJUBLJANI
MCMXI.

Natisnil A. Slatnar v Kamniku.

VSEBINA.

	Stran
Poklonitev.	
I. Konec kot uvod	1
II. Na potu	5
III. Trst in dalje	10
IV. Venezia	15
V. Intermezzo	22
VI. Iz Benetk v Apenine	28
VII. Ob Via Cassia in Flaminia	33
VIII. Prvi dan	40
IX. Capitolium	45
X. Še Capitolium	51
XI. Po ulicah	58
XII. In spet Capitolium	65
XIII. Večer	72
XIV. Palatin	78
XV. Monte Pincio	95
XVI. Fori	101
XVII. „Kraljica cest“	110
XVIII. Pantheon	117
XIX. Mausoleum Hadriani	124
XX. Monti Albani	131
XXI. Izprehod brez cilja in meditacija pri njem	138
XXII. Katakombe	145

	Stran
XXIII. Milvijski most	153
XXIV. Lateran	158
XXV. San Paolo fuori le mura	167
XXVI. San Lorenzo fuori le mura	175
XXVII. San Pietro in Vaticano	181
XXVIII. Vatikan	188
XXIX. Cerkve	198
XXX. Palače	217
XXXI. Ob solnčnem zahodu	224
XXXII. Dvajsetega septembra	230
XXXIII. Dediči	239
XXXIV. Zadnji dan	245
XXXV. Ločitev od Rima, Sofije Petrovne, Italije in bralca	251

GOSPEJ

RŪŽENI SVOBODOVI

*Ker mi doslej nobena knjiga ni mogla povedati,
kaj je »Rim« — sem jo poizkusil sam napisati.*

*Iskal sem tam Antiko in sem našel nje prekrasno
belo okostje in sem videl njen veličastni grob.*

*In na tem grobu sem videl v zadnjih izdihih ležati
nje preperelega in izmozganega morilca.*

*Potem sem zagledal tudi mladostnega dediča obeh
— in tako sem preživel v par tednih velik del zgodovine
človeštva sploh.*

*In ker sem Helijev sin, sem napravil iz teh listov
knjigo svoje ljubezni, sovraštva in zmagoslavja.*

In Tebi, draga gospa, jo poklanjam.

Iz spoštovanja do Tvoje umetnosti.

Iz hvaležnosti.

Iz prijateljstva.

*Iz prijateljstva najbolj. Kajti ne majhen in ne
zadnji ponos človeku so njegovi prijatelji.*

*In jaz se lahko ponašam, da so najboljši naši
ljudje mojih časov moji prijatelji.*

Tvoje ime stoji v prvi vrsti.

M.

I.

Konec kot uvod.

Ne, vendar ni dobro piti iz fontane di Trevi! —

Sedim spet tu na Dunaju, z dušo pa še vedno nisem tu. Zdi se mi, kakor da bi bilo treba odgrniti z oken zagrinjala in spustiti malo več svetlobe v sobo — pa okna niso zagrnjena in zunaj sije okto-brsko solnce z vsemi močmi, kar mu jih je še ostalo. V zraku je vlažno, in modro nebo je kar nekako skaljeno. Čutim, da pritiska skozi stene moje sobe zoprni hlad. Blizu nekje se glasi odurni krik vran. Teži me vonj mrtvega listja, uvelih cvetlic in šelestenje golih vej. Tesno in žalostno je. In če pogledam skozi okno na mesto — kako zoprni, trezen in filistrski je ta-le Dunaj! . . .

Ne, vendar ni dobro piti iz fontane di Trevi! —

Ravno tak solnčen, gorek dan je bil, ko sem jo obiskal zadnjikrat. Zlat dih je ležal na uličnem tlaku, nebo je bilo temnosinje, kakor ga človek vidi le na jugu, zrak čist in svež — in jaz sem se šel poslavljat od Rima k fontani di Trevi. Tudi drugi delajo tako. —

Sédel sem na kamnato klopico kraj vodnjaka, zagledal sem se v velikega mramornatega Oceana, v skupino tritonov, v kvišku se vzpenjajoče morske konje, v nagrmadene skale, ki jim iz razklanih sten izvirajo curki srebrne vode in se strmoglavo pode doli, poslušal sem to šumno godbo — in še vedno si nisem mogel prav prepričevalno dopovedati, da je to trenutek ločitve, da je to moj zadnji dan v Rimu. Med skalami, z mahom poraslimi, visi drobnolista praprot, dno vodnjaka pokriva vesela preproga rastlinstva, voda šumi prešerno, brezskrbno, in semtertja se ti zdi, kakor bi oživela vsa ta skupina kamenitih orjakov in živali, giblje se, poskakuje, kliče in kriči kakor zna, se obrizgava z vodo, miga ti in te vabi k sebi — na vse drugo bi človek mislil, le ne na ločitev, ko bi sploh mislil.

Sedel sem, gledal, poslušal — eden tistih redkih trenutkov, ko se človek iznebi vsega in živi, kakor pač žive cvetlice, kameni in ptice, v animalnem veselju nad solncem, toploto, svetlobo in lepim dnem.

Kar udari dvanajsta. Oglasila se je z vseh strani, na Angelskem gradu je zagrmel top, in z nekaterih stolpov se je razlegel zvok poldanskih zvonov. Vstal sem. Čutil sem, da se me je spet oklenila usoda človeška, zavedel sem se, da je treba vzeti slovo.

Nagnil sem se k vodnjaku, zajel iz njega v parišče vode, te čiste Aqua virgo, deviške vode — pred dvetisoč leti je našla njen izvirek latinska deklica in ga je pokazala žejnim rimskim vojakom — napil sem se, vzal novec in ga vrgel

v sredo gladine: — Da bi prišel spet v Rim!
— sem pri tem rekel na glas.

Tako delajo tudi drugi.

In v tem trenutku me je prevzela tesnoba,
ki se je doslej še nisem iznebil.

Ne, vendar ni dobro piti iz fontane di Trevi! —

Danes umevam, kaj je pomenilo antičnemu Rimljanu biti izgnanemu iz mesta. Razumem, da je Ovid v Tomi moral umreti otožnosti; da je cela vrsta izgnanih na ta ali oni otok raje izbrala smrt nego bi pogrešala Rima. Jasno mi je, kaj je gnalo barbare k temu srcu sveta, in zakaj so ti, ki so imeli na ustnicah ime revnega nazareškega tesarja, ravno tu postavili prestol vlade nad človeškim duhom. Umevam to hrepenenje srednjeveških kraljev in cesarjev po tem mestu, in navdušenje milijonov in milijonov romarjev, ki so radovoljno prevzeli težave daljnega pota, ki so kljubovali neprilikom in težavam in so tvegali premoženje, zdravje in življenje! Čutim, kakšen čar vleče sem umetnike, sanjače, navdušene in blazirane ljudi, bogataše in reveže, ljudi vseh stanov in vseh narodov!

Mesto edino, mesto čudovito!

Mesto, neštetokrat zavzeto, nekolikokrat razdejano, mesto, kjer se je val človeštva dvignil najvišje in padel najgloblje, mesto največje svetlobe in najpustejše teme, najjasnejše kulture in največje neumnosti, najhladnejšega razuma in najbolj nazadnjaške abotnosti — edino mesto na svetu!

Mesto, kjer se steka zgodovina vsega človeštva. Stari Rim v svojih molčečih in ponosnih razvalinah. Papeški Rim, roparski, ošabni, zoprni, ki stoji zdaj v znamenju neodvratnega razpada.

Kraljevski Rim, mladi, živahni, z aspiracijami dediča starega Rima, ki ga kliče iz grobelj in izkopava izpod plasti zemlje. —

Ni veliko to mesto. Če gleda človek s Petřina na Prago, bi skoraj dejal, da je Praga obširnejša.

Ni posebno krasno to mesto. Pogleda s Františkovega nabrežja na Hradčane, tako-le v maju, ko stoji na levo Petřin kakor s snegom posut, bi človek tu iskal zaman. In poleg tega je kraljevski Rim ubil še teh par prospektov, ki paradirajo na vseh slikah in razglednicah. Če na pr. gledamo z Monte Pincio proti sv. Petru, se nam postavi mogočno poslopje nove justične palače pred Vatikan in kviri tradicionalno sliko, in če gledamo dalje čez Angelski most proti sv. Petru, vidimo nekaj strahovitega, česar doslej ne zapazimo na nobeni sliki in razglednici: ta stari most izginja v omrežju dveh tesno skupaj stoječih modernih železnih mostov — in tradicionalna slika je spet uničena. Kakor sem že omenil: na nobeni sliki in razglednici ni tega videti — Rimljan si je prihranil svoje mostove zase in stare slike brez mostov za svet.

In to mesto ni ravno izmed najbolj zdravih. Opustošena Campagna se maščuje svojemu uničevalcu s strašno malarijo. Nositelji te bolezni so drobni komarji, in v mesecih juliju in avgustu se razvijajo najbolj. In taka-le malarija je včasih leta in leta grozovit spomin na Rim. — — —

In vendar je to mesto edino na svetu. Zato, ker je središče zgodovine človeštva, ker človek to zgodovino tu takorekoč obseže, vidi in pregleda — — — in naenkrat se mu zazdi, da je vse to

bilo in je silno majhno, neumljivo ti postane umljivo, neskončno končno — človek se približa sebi, ničevost vsega človeškega stopi v njegovo dušo, začuti ničevost svojega življenja in ničevost življenja narodov, vlad in držav, in tak občutek je nazadnje tudi lahko čudovit in tragično-krasen.

In tak občutek imaš lahko le v Rimu.

Napil sem se iz fontane di Trevi. V moji duši živi otožnost in želja po tem večnem mestu. Morda jo nekoliko preženem s pisanjem, morda vendar spet zagledam kdaj Rim — človek na take stvari upa, dokler živi, morda se je iznebim tudi nekoliko z govorjenjem. Kajti vsakemu, ki ga imam rad, svetujem zdaj: Pojdite v Rim! —

II.

Na potu.

Tema. Vlaku ropoče svoj: Tadada-tadada-tadada. Obrisi dreves beže mimo okna nazaj. Včasih kakšne hiše. Včasih travnata ravnina. Semtertja rmena lučica. In vlaku ropoče in se stresa kakor od bujne radosti.

Človek sedi sključen v kotu in začne dremati. V kupeju so trije turisti. Vsi imajo navadne zelene klobuke z gamzovo brado, težke čevlje, dolge okovane palice in govore strokovnjaško. Ta govorica človeka uspava, uspava ga ropotanje vlaka, uspavajo ga celo ti temni predmeti, ki zunaj beže nazaj — zaspali pa le ni mogoče. Le dremati. Oko

je zaprto, uho pa bdi. In tudi duh ne počiva. Nankrat je tiho, slišiš: St. Pölten! v visokem tenorju in takoj nato z istim glasom sicer, ampak v globokem basu: St. Pölten! — in v tistem trenutku se ti zazdi, da si še na gimnaziji, da je zemljepisna ura, da te je profesor poklical in vprašal o St. Pöltenu. Aha, to je Sv. Hipolit, si misliš, in odgovarjaš: sedež škofa, glavarstvo, gimnazija, realka, obrt — in v tem profesor zakriči: fertig — zdramiš se: kakšna bedarija!

In vlak spet ropoče po svoje: Tadada-tadada-tadada, turisti stikajo glave in se prepirajo o višini neke gore, zunaj beže nazaj trate in drevesa in hiše in lučice — začneš iznova dremati.

Tadada-tadada-tadada — poje veselo vlak.

— — — — —
Aber natürlich Gstatterboden — pritrjuje eden turistov.

Gar ka Spur! Klein Reifling! — ugovarja drugi.

Uho poslušaj, vodi vse to v možgane in možgani kombinirajo iz vseh teh glasov nekako fantastično dogodbo. In duša vidi temu primerne slike in vse to se nekako vsiplje na človeka in človek išče svojega razmerja k tej bizarni igri — — in naenkrat se predrami in odpre oči.

Luč v svetilki na stropu kupeja se trese, turisti so se oprli ob naslanjala svojih sedežev in dremljejo, in vlak poje svoj: Tadada-tadada-tadada.

— — — — —
Nekaki špičasti in kakor razdrapani vrhovi se pode mimo oken. Vlak leti v dolini med njimi in doli ob njegovem nasipu beži rečica. Sinja

mesečna noč. Rečica skače po kamenju, razbija se ob njem in mesečina se igra po grebenih ko-drastih valčkov.

Eden turistov je pogledal ven.

Die Enns — mi pojasnjuje.

Črni porasli vrhovi. Vedno višji in višji. Vlak leti pojoč skozi predore, grmi čez mostiče, in Aniža je zdaj na desni, zdaj na levi. Eden turistov je začel smrčati. Nehote primerjam njegovo smrčanje s tempom vlaka. Na tri tadada pride po en dihlej. Smrči čisto v ritmu, si mislim . . . In kako pravzaprav tako smrčanje v kupeju sili človeka, da bi zaspal . . . V sobi je to narobe . . .

In to je bila zadnja moja zavedna misel.

Zbudim se v Brežah. Razvalina gradu na hribu. In gore na desni, gore na levi.

Turistov ni več.

Tadada-tadada-tadada — si poje vlak. Ampak ne več tako prešerno in veselo kakor po noči. Le še nekako iz navade in zato trezno in rokodelsko. V polkrogu se sučejo gore nazaj. In vasice in trate in ceste in potoki . . .

Ne razumem, kako morejo te alpske pokrajine komu ugajati. V naših gostilnah po kmetih vise barvotiski, kjer so temnozeleni gore, spodaj temnozeleni doline, kos jezera, kjer se to vse zrcali v modri vodi, ali pa potok, ki žene mlin, na klancu bajta z modrikastim dimom, na pobočju gore čeda krav — vse tako umito, tako stilizirano in gnusno zoprno. Slikar, ki je napravil original,

gotovo nikdar ni videl alpske pokrajine — pa glej: tu je vse tako, kakor na teh barvotiskih. Pokrajina se je takorekoč nališpala za fotografa: prosim, le napravite me tako lepo, kakor sem v resnici!

Vedno vidim te barvotiske in ena dolina mi je bolj zoprna od druge. Ta temna zelén kar diha vlago, te neumne čede na pobočjih gorâ, kakor bi vedele, da so upodobljene na tisoč in tisoč slikah, te samozavestne vasi se ponosno stiskajo k svojim goram — nikjer širokega obzorja, in solnce le semtertja, kakor vsiljenec, ki ga samo iz prijaznosti trpiš — zoprna pokrajina!

In tako gre to par ur. Nič ni zoprnejšega od take tako vulgarno stilizirane prirode.

Za Trbižem se prikaže par golih gorâ. Divjih, razoranih, nestiliziranih. Zrak je prozornejši, nebo bolj modro.

Kupé se spet polni. Zelo čudna rodbina: mož kakor preklja, gospa, ki potrebuje dvoje prostorov, dvoje fantov in deklè. Na hodniku vagona stoje oni, ki niso našli prostora notri. — Škandál! — Je to pořádek! — daje tam neki rojak duška svoji nevolji.

In vlak se je spet spustil v tek. Tadada-tadada-tadada — buči spet bolj veselo, vzhajajoče solnce mu je pač prineslo nove dobre volje.

Triglav — Blejsko jezero — spet ti barvotiski iz naših kmečkih gostilnic.

Naposled se pokrajina izpremeni. Dolina se širi, gozdnate gore se umikajo skalam, vasice dobivajo drugačno lice — nekaj novega!

Pokazala se je rečica. Vije se doli med belimi skalami. Modrozelená kakor malahit, divná kakor pravljica — Soča, Isonzo!

Ni je morda krasnejše reke na svetu. Vije se kakor igrava kačica, poigrava se brez ozira ná to, ali jo kdo opazuje ali ne, poskakuje, pada, pljuska — srečna sama v sebi in sama zase. Človek bi se ne čudil, ko bi v nji naenkrat zagledal bela telesa vil . . .

Vasice, ki stoje ob nji, imajo večnadstropne, kamenite, neometane hiše z malimi okni, kakor drobni gradovi so. Semtertja se pokaže cipresa, otrok juga. In nebo brez oblakov in take barve kakor tá mala Soča doli.

Gorica . . . Iz vlaka ni videti mnogo. Cipres je vedno več. Gole gore, in če so tudi porasle, se ti zdi, da so zaprašene. Vasi ob progí so postavljene ná gričih, njih hišice so razdrapane in nepobeljene. Ná vrtilih vse polno razobešenega pisanega perila. Mesto naših živih plotov vrste nanesenega kamenja.

Vlak dirja po Krasu. Pritlikava drevesca ná belkastih tleh, nikjer človeka, nikjer živali. Semtertja železnična postaja, pa tudi tá je kakor izumrla. Ura gre ná eno. Vlak grmi skozi dolg predor. In naenkrat leži doli ogromná panorama: široko morje v solnčnem svitu, obrobljeno od puščobne pokrajine in od množice belih poslopíj. Trst —

Tergeste! Korpulentna gospa v kupeju dahne za-
tegló: Ah! njena sinčka kričita: Thalatta! Tha-
latta! sloki rodbinski oče zoblje grozdne jagode
in se ne da motiti.

Spet torej morje! Moja duša ga pozdravlja
kakor davnega ljubljenca . . .

Proga se spušča z višin Krasa v polkrogu
okoli celega mesta. Mesto in morje se pokažeta
še nekolikokrat, vedno v drugem zornem kotu.
Nazadnje se vlak ustavi . . .

III.

Trst in dalje.

Ladja odhaja v Benetke o polnoči.

Stoji pri pomolu San Carlo, imenuje se Espero
in puha brezbrizno svoje oblačke dima v zrak, kakor
bi hotela pokazati, da se še prav nič ne misli pri-
pravljati na pot že zdaj. In svet mir vlada v nji.
Precej časa že stojim in vpijem v treh jezikih po
ljudeh, nazadnje prileze od spodaj od nekod fant
v cvetu let, v najpotrebnejši opravi, oddam mu
svojo prtljago, on mi pokaže kabino, kjer bom
prenočil, in razideva se.

Stojim na nabrežju. Proti severovzhodu se
dviga Kras, v čegar sivi zaprašeni zeleni se blesté
vile tržaških bogatašev. Kakor kos amfiteatra, ki
na njegovih terasastih sedežih udobno sedi po-
nosni publikum in gleda igro ladij in ladjic na
temni morski gladini. Proti severu se hrbet Krasa

znižuje, njegova zelén je modrejša, in tam, kjer pada že popolnoma v morje, se kaže belkasti gradič Miramar . . .

Pogled se vrne v пристanišče. Gozdovi jamborov in dimnikov, ogromne ladje, penoni in jadra jadnic, gibanje drobnih parnikov in še drobnejših čolnov — vse to se zliva v eno samo veliko sliko, ki jo oči sprejemajo, ne da bi razločevale posameznosti. Beli galebi letajo nerodno med ladjami, spuščajo se h gladini in love, kar je padlo s palub. Jambori škripljejo, ljudje kriče, tu rožljajo verige, tam spet se pripravlja ladja na odhod, zateglo žvižga, lokomotive piskajo — in kot temeljni ton vseh teh zvokov šumi zategel, resen glas, ki v njem vse drugo takorekoč plava in ki o njem ni mogoče določiti, iz česa je pravzaprav sestavljen. Tako sem ga slišal pred leti v Odesi, tako zdaj v Trstu. Govor пристanišča.

Napotim se v mesto. Povsod nesnaga, dà, vsaka hiša ima takorekoč svoj poseben individualen smrad. Na vsakem oknu so svetlozelene žaluzije in z vseh oken visi perilo in sicer tudi najintimnejši kosi. Ulice so kratke in ne široke. Kavarne in gostilnice na ulicah pod improviziranimi šotori. In povsod polno ljudi. In povsod živahne geste in živahna govorica — torej prvo laško mesto na mojem potu. Napisi na trgovinah laški, gostilnice laške, kavarne laške in časniki v njih tudi laški — na parurnem izprehodu po mestu sem opazil samo dvoje nemških tabel: ena je bila K. k. Finanzwache, druga napis na vojašnici. O Avstrija! . . . Na periferiji čutiš centrifugalno silo vedno najbolj inten-

zivno. Ali se moreš torej čuditi Trstu? Vespasian ga je povzdignil v rimsko kolonijo in danes oživljena Italija po parstoletnem mrtvilu išče svojih otrok, izteza roke po njih in jih kliče k sebi. In otroci slišijo materin glas in odgovarjajo . . .

Kipeča mladost, vera v prihodnost in prešeren pogum bije v žilah tega malo snažnega in zelo smrdljivega mesta. Pri vsakem koraku čutiš, da nisi pravzaprav več v Avstriji . . . Vidiš sicer nekaj spomenikov, kakor Karla VI., Leopolda I., mehkanskega cesarja Maksimilijana, da, celo spomenik v spomin na petstoletno zvezo Trsta z avstrijsko monarhijo — toda ti spomeniki so pač le bolj davek dobi in okoliščinam nego izraz mišljenja prebivalstva. Saj ima nazadnje Praga tudi take spomenike. Osemnajststo let je živel Trst daleč proč od svoje matere, za rednico pa je imel ženo, ki se je zanj silno malo brigala . . . Človek si prav dobro lahko predstavlja situacijo tega mesta v nemški državi na primer. Koliko železničnih prog bi ga že davno vezalo z vsemi imenitnejšimi mesti v monarhiji, kakšne predpravice bi bilo dobilo, kako bi se bilo moralo razširiti tako mesto! In kako bi bila dalje res politična vlada že davno skrbela, da bi ustvarila s podporo slovenskega življa protiutež irredentističnemu življu — — —

— — — ne, človek se Trstu ne čudi!

Bliža se večer. Na svetilniku se zasveti luč, na nabrežju je zaplapolala bela svetloba svetilk, na ladjah prižigajo laterne, zažarevajo okna hiš,

prodajalnic, gostilnic in kavarn. Lučice v vilah na kraškem pobočju pobliskujejo. Na nebu se krešejo bele zvezde, večje in jasnejše nego pri nas, proti temnomodremu nebu strme jambori in dimniki ladij — čaroben razgled. Hodim po nabrežju, gledam, poslušam in ne mislim. Morje si oddi- huje, pristanišče govori, po nabrežju in pomolih promenira na stotine ljudi v belih toaletah na svoji večerni promenadi. Zunaj na morju trepetajo kakor kresnice lučice izletnih čolnov. Tak krasen večer in lepa slika, ko je človek zadovoljen, da sploh živi in da je tudi enojka med temi tisoči okoli sebe, ki o njih nič drugega ne ve, nego da so tudi take enojke. Hodim med njimi, lovim odlomke stavkov in gledam v zvezdne oči, ki se mi zde vse zadovoljne in srečne. Semtertja zabuči odhaja- joča ladja in nehote sanjaš, da popluje morda v Korfu, k Helladi, Carigradu in v Črno morje, želiš ji srečno pot in naročaš ji pozdrave Odesi, Jalti in Gursufu . . .

Po deseti uri korakam na Espero, grem v svojo kabino, ležem in zaspim spanje utrujenega človeka. In v sanjah slišim potem rožljanje verig, povelja, žvižganje ladje in taktiranje ladjinega vijaka . . .

Zgodaj se prebudim. Skozi okroglo okence vidim rdeče osvetljeni breg, neke hiše, neki stolp, drevesa. Grem na palubo. Mraz je. Okoli ladje se vali morje kakor živ, zelen, belo progast mramor. Prav pred gredljem ladje vstaja počasi iznad morske gladine nekoliko belkastih peg, katere rasejo in rasejo v skupino rožnatih ploskev, lomljenih črt

in svetlih potez. Solnca sijaj leži na njih s polno svojo močjo, in črte se širijo in ploskve rasejo, že se vidijo v njih odprtine oken, v oknih se bliska steklo kakor diamanti in rubini, ladja beži in beži k njim, solnce vstaja za našimi hrbti više in više, njegova rdeča svetloba se izpreminja v belkasto zlato, mesto pred nami rase in rase, jasno se kažejo že posamezne palače in cerkve — Venezia, Venezia!

Espero vozi že bolj počasi. Na levi se vleče zeleni breg Lida, peljemo se mimo vojne ladje z bleščecimi topovi in množico mornarjev, mimo nekaj torpedovk, mimo neke druge ladje, ki služi za vojašnico — in naenkrat se dviga pred nami doždova palača, cerkev sv. Jurja in Maria della Salute.

Venezia! Tak prekrasen, čaroben vtis! Espero se le še plazi in človek pije z očmi to celo pravljíčno-krasno mesto. Črne gondole stoje tam druga poleg druge. Most vzdihov spoznam, steber z levom sv. Marka nam z nabrežja ponosno kima v pozdrav, vse tako ponosno, tako krasno — Benetke, kraljica Adrije!

Naša ladja se ustavi nazadnje ravno nasproti doždovi palači. Zagledam se v to harmonijo njene gotike in bizantinskega sloga, z očmi prodiram njene stene, moja duša se koplje v njeni zgodovini — med tem pa pride k meni flegmatični laški dacar, ki rokodelsko lepi oprostilne znamke, vpraša po mojih stvareh in pritisne brez ugovora na moj kovčeg rjavega laškega orla. In že je tu potrežljiv facchino, popade moj kovčeg, prerine se skozi gnječo potnikov k mostiču in stopa po njem v gondolo . . .

IV.

Venezia.

Sram bi ga pač bilo lahko dandanes, kdor še ni bil v Benetkah; naravnost neokusno pa je dandanes še pisati o njih.

Toda le tisti, ki je bil tam, razume, da moraš zagrešiti to neokusnost. Pogled na mrliča lahko trenutno silno vpliva; če pa vidiš umirati, in umirati tako, kakor ugaša Venezia, nekdanja ponosna kraljica Adrije, ne moreš pozabiti tega do smrti in do smrti si boš klical v spomin te tragične dojme in melanholične spomine. In če si literat, pišeš. Saj so tisoči pred teboj pisali in bodo pisali za teboj — — dokler se ne zgrnejo valovi zelenih vodá nad to tako otožno, tako krasno in tako strašno morskó bajko, ki se je imenovala Venezia.

Enajststo let življenja! Na otočkih in morju ugrabljenih krajih je takrat nastalo mesto. Mesto preudarnih, praktičnih trgovcev, ki so imeli edini interes: obogateti. Niso poznali udobnosti, niso se bali daljnih potovanj in predvsem: niso poznali glasu vesti. Trdi matematiki življenja, katerih ostre, preračunljive oči gledajo na nas s pergamentnih, negibnih obrazov na slikah poznejših dob. Iz njih mesta je nastala kmalu država, ki se je vtikala v vse homatije, pa naj so to bile križarske vojne proti polmeseču, ali pa upor lombardskih mest proti nemškim cesarjem; in iz vsega je znalo kovati dobiček. Neomejeno je gospodarilo na Sredozemskem morju, ker je bilo edina pomorska sila

in bilo je važen činitelj na suhem, ker je imelo denar, s katerim si je najemalo v dobah, ko je vojaščina bila obrt, najboljše vojake in najzmožnejše generale. Nikdar ni stopila neprijateljska noga na njegovo ozemlje.

Ta država je bila republika, katere poglavar je bil dosmrtno izvoljeni dožd. Toda corno ducale, doždova kapa, ni bila zavidanja vredna krona. Izmed prvih petdesetih beneških doždov jih je petero rado-voljno odstopilo, petero so jih izgnali, ko so jim bili iztaknili oči, petero umorili, devetero odstavili, dva sta pa padla v bojih.

L. 827 je pripeljalo njih ladjevje iz Aleksan-drije truplo sv. Marka, ki je postal patron republike. In več od patrona. Njen nevidni vladar, varuh, ščit in meč ter zakonodajalec. Državna zadeva je bila zadeva sv. Marka, patriotizem verska dogma, prapor republike svetnikov prapor, njeni neprijatelji nje-govi neprijatelji. Nasprotja se dotikajo — ti trezni praktiki so se z mistično vezjo zvezali z enim izmed nebeščanov in našli so si metafizično katoliško sank-cijo za dejanja, ki je bilo v primeri z njimi div-janje najhujših rimskih cesarjev majska idila.

Svojemu patronu so sezidali cerkev, ki je izmed najčudovitejših in najkrasnejših stavb svetá. Vsi slogi od bizantinskega preko romanskega in preko gotike pa do renesance so tu pomešani in združeni, barve, zlato, mozaik in freske slavé tu prave orgije, in vendar je ta čudovita harmonija, ki prav nič ne žali očesa, unikum med krščanskimi cerkvami. Kar so ti trgovci za svoj denar mogli tu napraviti, to so napravili. In kar je le mogoče, je tu uresničeno.

Stremljenje, kazati svoje bogastvo in ponašati se z bleskom je živelo v tej denarni aristokraciji. Okoli leta 1000 na dan Vnebohoda je poplul prvičkrat dožd na svojem Bucentoru na morje k otoku Lido in slavil svojo zaroko z Adrijo: spustil je v valove zlat prstan. Ta dan je bil potem največji beneški praznik. Na tisoče in tisoče barčic v prekrasnih barvah je spremljalo doždovo ladjo, mesto in morje sta grmela glasnega radovanja in sinje nebo nad njima kakor bi drhtelo blaženstva. Nič ni bilo enakega slavi in mogočnosti te države. Položena v središče med vzhodom in zahodom, med toliko narodi, je bila kakor določena od usode, da jim vlada in iz njih bogati. In pri taki slavnosti so pač zvenele take misli v srcih in dušah in na ustnicah . . .

Leta 1297 so ustanovili „Veliki svèt“. Aristokracija se je polastila vlade, članstvo v „Velikem svetu“ je postalo v nekaterih rodovinah dedno, in te rodovine so bile zapisane v „Zlato knjigo“. Doždovo moč so silno omejili, za to pa so mu zidali novo palačo. Deloma je bila že zgrajena, ko je prišla afera Marina Falierija. Osemdesetletni dožd je zasnoval na pozni večer svojega življenja mladosten načrt, zlomiti moč te aristokracije. Načrt je bil izdan, Marino Falieri med stebri Piazzette obglavljen, stavbenik doždove palače Calendario, eden od zarotnikov, s par sto Dalmatinci obešen na stebrovju svojega dela, in vsled sklepa „Velikega sveta“ je bilo prepovedano govoriti o nadaljevanju stavbe pod kaznijo tisoč cekinov. Dožd Mocenigo je po sedemdesetih letih prostovoljno plačal to globo, in stavbo so nadaljevali. — —

In spet kako čudovita stvar ta palača doždov! Samo v mestu, kjer ni bilo tradicij antike, je mogla nastati taka stavba. Iznad dveh vrst nežnih gotskih stebričev se dviga mogočna rdečkasta masa prvega nadstropja z nekaj malo oken, trda, težka, na teh stebričih s polno težo počivajoča, kakor bi jih hotela pritisniti k tlom in zdrobiti. Brutalna, brezobzirna je ta stavba, kakor je bila vsa država — in vendar ne žali očesa in je nepozabna.

In ta slog je bil v variacijah predloga za večino beneških palač, ki obroblyajo vodo Canala Grande. Nanj spominja Cà Doro, Foscari, Dario, Loredan, de' Turchi — povsod zmes gotike, romanskega in bizantinskega sloga. —

Ko so osvojili Turki Carigrad, so dobile Benetke v roparskem osmanskem življu nevarnega soseda. Bojevale so se z njim, in ne brez slave, nazadnje pa so le izgubile celo vrsto svojih nasselbin, in njih trgovina je začela pojemati. Ždaj je bilo na njih, da bi obrnile svojo pozornost na Italijo in izkušale postati kristalizacijska točka njenega zedinjenja, toda praktičnim dnevnim politikom je manjkalo tako višje stališče. Cambrayska liga jih je spravila ob večino posestev v Italiji — moč republike je bila strta. Zdaj je izkušala ohraniti vsaj to, kar je imela, namreč brezobzirno vlado aristokracije doma, tlačeno, brezpravno ljudstvo, ki so mu prirejali slavnosti, včasih tudi krvave prizore . . . Življenje države je obtičalo na statu quo — in to je začetek konca vsake države . . .

In tu se začenja drugi del beneške zgodovine. Slavnejši, vzvišenejši, nesmrtni. Plemstvo je opustilo trgovino in začelo gojiti znanosti in umetnosti.

Kiparji, stavbeniki, slikarji nastopijo na mesta condottierjev in generalov. Alessandro Leopardi, Jacopo Sansovino, Bellini, Giorgione, Tizian, Tintoretto, Veronese, Tiepolo — v doždovi palači, po cerkvah in poslopjih na Canal Grande ti govorijo ta imena z mogočnim glasom.

Umetnost je cvela, republika je životarila. Dostojno sicer, dà, tu pa tam je še zableščala njena slava, njeni diplomati in poslaniki pri tujih dvorih so se odlikovali v presojanju situacij in v ocenjevanju oseb in idej (njih poročila v raznih arhivih so danes najznamenitejši dokumenti dobri ljudje) — toda solnce se je nagibalo k zahodu. Leta 1797 je zasedel Napoleonov general Benetke. Zlato knjigo so sežgali in zadnji dožd Manin se je odrekel svojemu dostojanstvu . . . In to je bil konec.

Prepeljavam se v gondoli po Canal Grande. Te palače slavnih imen so zapuščene, koli pred njimi, kamor so privezovali gondole, so izgubili barve, stekla v oknih so razbita, okraski od dežja izprani — obupen pogled. Zdi se ti, da bi moral iti sem, kadar moraš ali hočeš umreti . . .

— Palazzo Vendramin — kaže gondoliere. Tu je umrl Rihard Wagner . . .

Palazzo Mocenigo — tu je stanoval Giordano Bruno, tu je pisal lord Byron Don Juana, Falierija, Sardanapala . . .

Palazzo Volkov — na balkonu tam sedi ženska postava vsa v belih čipkah — opira sence ob dlan in zre nekam daleč po morju — Eleonora Duse! . . . Hipoma mi je bila jasna harmonija med njeno umetnostjo in tem umirajočim

mestom — ta žena si je našla edino primerno bivališče . . .

Hodim po palači doždov. Svinčene celice, dvorana „Velikega sveta“, zborovalnica „Desetorice“ in „Trojice“, levja žrela (kamor so metali denunciacije), freske, slike, dekoracije stropov, v knjižnici v vrsti slik doždov „prostor Marina Fallierija, obglavljenega zaradi zločinov“, pohištvo, zbirke, „Most vzdihov“ — vsa beneška zgodovina je tam in vsa duša te zgodovine hodi s teboj po teh prostorih . . .

Pri sv. Marku vélika maša. Ljudje pri nji molijo na glas, kanoniki sede na obeh straneh oltarja in se očividno dolgočasijo, orglje pojejo v prehodih v taktu polke — človek bi najraje izpodil od tod vse, kar diha, zaklenil to cerkev in jo pustil tako, „dokler ne pride njen dan“.

Ogledujem slavni spomenik Colleonihev, nagrobnik Tiziana in Canove, prekrasne grobe doždov, Tizianovo L' Assunto, množino Madon, sv. Sebastianov, historičnih slik ter na nabrežju Viktorja Emanuela spomenik, ki je naravnost kričeč in nesramen anahronizem v tem mestu preteklosti . . .

Pohajam po ulicah. Nikjer voza, kolesa, avtomobila, tramvaja — nič ropota, nič prahu — tiho, tiho . . . prodajalne so tu, res, ljudje tudi, res — toda vse to je proti slogu, samo kazi. Tu bi moralo biti zapuščeno . . .

Zavijam v stranske mrtve ulice, v prazne cerkve, postajam na dremajočih trgih. Ljudje se grejejo na solncu, vstajajo, plazijo se leno k meni in iztezajo roke: „trinkelt!“ . . . Možje, žene, otroci — vsi. Ustaviš se v cerkvi, in že pride cerkovnik in iztegne roko. Sedaš v gondolo, fantalin jo sune z nogo, obenem pa jo prime z eno roko in ti pomoli drugo pred nos . . .

Benetke . . . V starem veku že je bilo prav tako-le mesto brezobzirnih sebičnikov, trdih trgovcev, preračunljivih kupcev — mesto Feničanov, Karthago. Benetke davnih dob. Uničile so ga lastnosti njegovih otrok, kakor te-le Benetke tu. Ampak znalo je vsaj častno in ponosno umreti: z mečem v roki, v plamenih, dimu — tako je znalo umreti, da stoji zgodovina ob njegovi smrti z odkrito glavo — — te-le Benetke tu pa — — eh! Umirajoča beračica, ki je bila nekoč nekaj, sedi in prosjači v capah, ki so bile za njenega procvita njen slavnostni plašč. — — Zakaj ni znala umreti o pravem času? Nič ni bolj mučnega nego tako-le dolgotrajno umiranje . . . Niso še čisto mrtve in toliko jastrebov že na njih. In ti-le otroci, komaj da so shodili, že kažejo svojo jastrebjo nprav — letajo za tabo, vlečejo te za suknjo in prosijo, prosijo.

Teh otrok mi je žal. Tako so žolti in neotroški — manjka jim družine trave in dreves . . .

In ko sem prehodil vse, se odpeljem na Lido. Zoprn otok — nič beneškega sloga ni na njem. Tam peto dejanje tragedije, tu pa kakor enode-

janska burka. Kopališča, hoteli, tramvaj, lawn tenis
— kar zlovoljen sem, da sem šel sem. —

In ko zrem tako-le odtod na mesto, vidim
čisto dobro, da je zvonik San Pietro di Castello
precèj nagnjen. In ravno tako se nagiba drug zvonik
dalje na levo od onega. To ni autosugestija, to
je resničnost . . .

V.

Intermezzo.

V knjižnici doždove palače; ravno sem se
zagledal v dolgo razpoklino v steni, kar me vpraša
oster ženski glas: Bitte, sprechen Sie deutsch? —

Pod belim slamnikom šop svetlih las, velike,
rjave gazelje oči, sivo obleko, torbico ob boku,
Baedekerja v roki, tako je stala poleg mene nevi-
soka, približno šestindvajsetletna dama. Gledala mi
je trezno kakor trgovec v oči, in ko sem ji odgo-
voril: Ja, je dejala suho: Gut. In gledala me je
še trenutek, kakor bi me hotela premotriti in kakor
bi sama pri sebi sestavljala načrt — potem je za-
čela: da ima sicer Baedekerja, ampak da ne ve,
kaj bi z njim, dalje, da je v njem premnogo stvari,
ki je prav nič ne zanimajo in za druge, ki bi jo
zanimale, da ne more najti pojasnila, in da bi me
prosila za dovoljenje pridružiti se mi. Mojega pro-
grama da ne bo prav nič motila s svojo navzoč-
nostjo, zadovoljna bo, če ji povem, kar bom sam
videl, in če bo kaj vprašala, da ji bo zadostoval

tudi najkrajši odgovor. Da me zasleduje že par ur v množici turistov in ima vtis, da gledam drugače nego oni. In predvsem, da bo imela mir pred vsiljivimi ciceroni. —

Govorila je pismeno nemščino. Včasih se je borila z izrazom, ki ga je nazadnje le našla. Govorila je v kratkih stavkih, kakor vsi, ki se izražajo v tujem jeziku, pa naj ga še tako dobro ovladajo.

Priklonil sem se, izpregovoril primerno frazo in šla sva. Pregledala sva zbirke denarjev, množino slik, skulptur, šla sva v svinčene celice, na Most vzdihov, stopila sva v grozovite podzemne ječe in šla spet iz njih.

Na trgu sv. Marka je ležala prekrasna solnčna svetloba. Na stotine golobov je mrgolelo po njem, turisti so stali med njimi in jih krmili. Spada k obisku Venezie. Krasotica v beli obleki si jih je privabila na roke in rame, deset korakov od nje je stal mlad mož. V roki kôdak je lovil navdušeno momentke te skupine. Šla sva čez trg in se vrnila k mestu, kjer je stala še nedavno slavna Campanilla, ki jo hočejo nanovo postaviti. Sezidana je že par metrov visoko; toda stavba zastaja . . . Bizarna ideja: misliti na zidanje v mestu, posvečenem smrti — predno bo ta stolp gotov, se podre deset drugih.

Odmerjeno sem pojasnjeval svoji spremljevalki vse, kar sem videl. Sama ni vprašala ničesar, prav nič nisem vedel, kaj ji posebno ugaja. Zdaj sem čakal, dà, celo nekoliko upal, da pride čas ločitve. Samotar sem, posebno če potujem.

Ugenila je moje razpoloženje. — Kako dolgo ostanete v Benetkah? — je vprašala.

— Zvečer se odpeljem. —

— Jaz tudi. V Rim. —

Ta beseda „Rim“ me je oživila. Predlagal sem ji obisk cerkve sv. Marka. Zdaj pada tja solnce pošev, pogledava si barvna okna in mozaike. Veselo so ji zažarele oči. Šla sva. Tam je bil blagoslov, okoli oltarja vse polno vijoličastih kanonikov, mnogo več nego vernikov po klopeh. Turisti so hodili z Baedekerji in ciceroni, cerkovniki so rožljali s ključi in pločevinastimi nabiralniki, starih odrevenelih mozaikov zlato se je motno bleščalo in poslikano steklo v oknih je žarelo v živih barvah.

Sedla sva v klop. Moja spremljevalka je jela govoriti. Da mi je hvaležna za mojo prijaznost. Ne razume ne besede laško, govori samo nemško, francosko in rusko. Študirala je eno leto na Dunaju, potem v Bernu in ima švicarski doktorat. —

Dejal sem, da sem tudi z Dunaja in se predstavil. Segla mi je v roko. Da pozna moje ime z nekega debatnega večera. Vprašala me je, kam me pelje moja pot. Priznal sem ji: V Rim.

Potem je molčala. Premišljevala je pač. Za trenutek je rekla: Sv. Marko me spominja naših ruskih cerkva.

— Vi ste Rusinja? —

— Iz Moskve. Ali greva? — je dodala.

Šla sva. Peljala sva se na otok Lido. Na parniku je bilo mnogo ljudi.

— Ali me vzamete seboj v Rim? — mi je zašepetala po rusko v uho.

— Da. —

In spet tiho. Samo hvaležno me je pogledala, toda pogled je bil le trenuten, in strogi umerjeni izraz se je povrnil na njeno lice. — Parnikov vijak se je šumno sukaj, govor in smeh se je razlegal okoli naju in širok resast zlat pas solnčne luči je ležal na morju. Parniki so stali tiho in puhali črn dim, gondole so se prepeljavale okoli in kimalo v taktu s svojimi kljuni, pod njih črnimi baldahini so se stiskali zaljubljeni pari — teh zaljubljenih parov je v Benetkah da je groza, v taki umirajoči okolici je ljubezen menda posebno prijetna stvar . . .

Izstopila sva in šla po senčnem drevoredu ob konjski železnici h kopališču. Moj bernski doktor je začel govoriti: — Imenujem se Šofija Petrovna, lastno ime je postranska stvar. Imam važne vzroke, da sem ušla iz Ruskega. Tudi moj potni list se ne glasi na moje ime in vi mi, prosim, recite le: Fräulein Anna, kajneda? —

— Da. —

— Veste, kaj je v zahodni Evropi silno neprijetno? Da ženska ne more potovati sama, če ni že ravno piletna matrona. Prej odženeš muhe nego te vsiljive fantaline. V vlaku, v gostilnici, da, celo ti natakarji v hotelu . . . In kaži jim kolikor hočeš, da v tvoji gramatiki ni maskulinov, temveč samo feminini in nevtri — vse zaman. In kako to utruja! Ves moški spol je čudovito malenkosten, čim dalj ga človek spoznava, tem manj ga ceni. Faktor prihodnosti je edino ženska.

— Hvala lepa v imenu tega moškega spola, Sofija Petrovna. —

— Nič. Obljubili ste: Fräulein Anna. Privadite se, prosim. Sicer so pa izjeme, ki potrjujejo pravilo.

— Hvala lepa to pot v svojem imenu torej, Fräulein Anna. —

— Ah, pustiva te duhovitosti! Ali zasledujete našo revolucijo? —

— Da, toda ne razumem je. Umevam Rusko le s čuvstvene strani in verujte mi, bole me uspehi in neuspehi te vaše čudne revolucije. —

— Ne morete nas razumeti in nihče nas ne razume. Rusija je zelo obsežna, zato zaplamti lahko samo mestoma, nikdar pa ne vsa in naenkrat. In koliko mestoma deluje pri tem! Koliko elementov! Kaj bi govorila! Če napravi revolucijo Pariz, gre za njim cela Francija, pri nas ni tako, ne more biti . . . Sicer pa: pri nas imajo pomen samo atentati. Posrečeni atentati. Z udarci in z grozovitostmi so nas držali, z udarci in z grozovitostmi jih pripravimo k popustljivosti. Več nočemo. Le da popusté — — —

Šla sva v vrtno restavracijo in naročila kavo. Benetke so ležale pred najinimi očmi, in Sofija Petrovna, vsa razvneta in zardela, je pošiljala nemirne poglede po zalivu, videla pa je čisto nekaj drugega: — Odstraniti carja, nima pomena. Vsaj za zdaj ne. Če bo pozneje treba, se že napravi. Da bi bil oni, ki za njim pride, mehkejši. Nesreča je, da je ta hesenska muha*) vendar dobila fanta. Ta-le otrok komplicira situacijo.

*) Hesenska muha toliko kakor španska muha, priimek za carinjo.

— Eh! — Sofija Petrovna je zamahnila z roko in obraz se ji je zamračil.

— Japuški so nam pomagali, hvalabogu — je nadaljevala — in Rusiji na srečo spet nima vsa vaša zahodna Evropa niti enega državnika; ali si morete misliti, kaj bi bil storil Bismarck? Pa kaj! Ali ste bili na Ruskem? —

— Bil. V Odesi, na Krimu. —

— Odesa — Sofija Petrovna je zadrhtela — lepo mesto, kajne! Nedavno sem bila tam. Kaulbarsova hčerka je bila moja součenka, hotela sem jo obiskati, pa se mi ni posrečilo — kje bote stanovali v Rimu? —

— Via Alibert. Hotel Alibert Bavaria. Stanovanje in penzija samo osem lir na dan. To je pod Monte Pincio, blizu Corsa — —

— Ali bi vam bilo v nadlego, ko bi bila tudi jaz tam? Prosim vas, pomagajte mi! (Sklenila je roke.) Popeljem se z vami, recite, da sem z Dunaja in vaša znanka. Ne bom vam na poti, nobenih zahtev nimam, ničesar nočem, samo brezpomembna senca vam bom. Vsak večer napraviva račun kakor dva matematika — kajneda? Prosim vas! — Podala sva si roke.

In v tem trenutku sem se spomnil: Nedavno tega je poizkusil nekdo v Odesi posebno vrsto atentata. V palačo poveljujočega generala Kaulbarsa je prišla gospodična, ki je rekla portirju, da je součenka generalove hčerke in da jo gre obiskat. Portir jo je spremil k stopnicam, dekle je šlo po njih, kar ji pade iz roke ridicule — in počila je bomba. Ne vem, ali je prišla pri tem ona nihilistka ob življenje, ali se ji je posrečilo

uiti, ne vem — toda na misel mi je prišel ta dogodek. Gledal sem pri tem Sofijo Petrovno, ki je naenkrat obrnila oči k meni in kakor bi ugenila moje misli, jih je spet brž povabila.

— — Medtem je zahajalo solnce. Morje je zažarelo, zrak je bil poln zlatega prahu. Vrnila sva se z otoka. Sofija Petrovna ni izpregovorila ne besede več. V hotelu Bauer je plačala svoj račun, dala si je odnesti kovčeg h gondoli, stopila sva vanjo in se peljala po Canal Grande na kolodvor.

Popolnoma se je že stemnilo. Osamele svetilke so brlele v temo, črne gondole so tiho šumele po črni vodi, v propalih palačah je le tu in tam trepetala luč — v temi je bila Venezia še žalostnejša nego po dnevi . . .

VI.

Iz Benetk v Apenine.

Mesečna noč.

Vlak odhaja z beneškega kolodvora. Oditi bi moral ob tri četrt na enajsto ali v jeziku laških vozniških redov „ob 22. uri in 45 minut“, pomaknil pa se je pol ure pozneje, ker je menda nekako stalno pravilo laških železnic sploh. Pelje po čudovito dolgem mostu Ponte sulla Laguna, na desno in levo vodovje, most ni visok, in zdi se ti, da vlak beži naravnost po vodi. Sofija Petrovna je izvlekla iz torbice svojo blazinicico, potegnila si je klobuk na oči in premagal jo je spanec pravičnega

človeka, jaz gledam ven, kako poigrava mesečna luč tam zunaj po vodni gladini in mislim na Rim. Peljemo se naravnost, niti v Florenci se ne ustavimo. Slika umirajoče Venezie mi leži v duši in ob taktih ropotajočega vlaka šumi v njej nekaj kakor žalobna koračnica . . .

Most je za nami. Obrisi dreves, vinogradov, široki travniki. Prva postaja : Mestre. Na kolodvoru tiho. Par ljudi leta semtertja, lokomotiva si odiduje kakor utrujen človek. Pronti! zakriči zadaj konduktar. Trobenta zapoje, peljemo se. Par stolpov, kupol in hiš vidim v mesečini. Kakor miniaturna Benetk je videti ta-le Mestre.

Padova . . . Stolpi, zobčasto obzidje in vrhovi utrdb, ploskve temnih streh in ščiti starih hiš. Vse nekako trdo in ostro kakor mesta na slikah Andreja Mategne, ki se je tu narodil.

Vlak grmi po ravnini. Semtertja griči in samostani ali gradovi na temenih. Vinogradi, polja. Zdaj pa zdaj zabučí pod nami železen most, peljemo se čez reko.

Ferrara. Mesta ni videti. Iščem ga le z očesom duše. Bivališče Lukrecije Borgie, zlatolase hčerke papeža Aleksandra VI., mesto Ariosta, Tassa in Byronove Parisine — in spet: Pronti! in puhajoča lokomotiva hiti na novo.

Sofija Petrovna spi. Nehote oprem tudi jaz glavo ob steno in zaprem oči. Vlak poje uspa-

vanko. Fantastične slike se pode v utrujenem duhu. Spanec me je premagal . . .

Naenkrat strašen trušč zunaj, nekdo pridrvi razburjen v kupé in rjove z usti, očmi, rokami in celim telesom: Izstopite! Vsi izstopite! Hitro! Hitro! —

Bologna . . . Izstopim. Bliža se tretja ura. Na kolodvoru množica ljudi. Par vlakov gre v Milan na razstavo, vsi so prenapolnjeni, naše vozove so pripeli na enega izmed njih, v vozove se je vsula množina ljudi in vlak odhaja. — Krik, prepir, letanje in tekanje, in vse to za prazen nič. Kakor da bi delali hrup samo zaradi hrupa. Po progi potiskajo vozove semtertja in butajo z njimi ob stoječe vozove s tako silo, da odletavajo za par metrov s svojih prostorov. Strahovito piskanje, zvonjenje, oddihovanje izmučenih lokomotiv. Vsakih par minut kriči portir in naznanja vlake s takó obupno žalostno donečim glasom, kakor bi oznanjal veliko nesrečo, ki ga je pravkar zadela. Po peronu promenira občinstvo. Mnogo jih je prišlo gotovo iz mesta kakor se hodi na izprehod. Pozdravljajo se, zabavajo se, elegantno so oblečeni, kakor da so prišli iz gledališča ali pa od gostije.

Visoki, sloki postajenačelnik hodi odmerjenih vojaških korakov v tej mešanici in se ne briga za nobeno stvar. Nosi pod srebrnoobrobļeno čepico svojo lepo glavo z mogočnimi sivimi brki, roke ima prekrížane na hrbtu, kakor Napoleon in se izprehaja, simbol dostojanstva, mogočnosti in reda, po celi daljavi perona, ne da bi trenil z obrvmi,

Ojunačim se, grem k njemu in ga vprašam, kdaj odhaja proti Rimu prvi vlak, il prossimo treno.

— To je negotovo — odgovarja dostojanstveno — kadar bomo imeli vozove. —

— Kako, vozov nimate? — se začudim.

— Nimamo. Vse gre v Milan. Kadar pridejo od tam vlaki, sestavimo rimski vlak. —

In gre dalje.

Minuta za minuto beži, ura za uro. Na kolodvoru vedno živahno, vedno hrupno.

Spomnim se Avstrije . . . Kakšen vihar bi se bil vzdignil že davno na kolodvoru moje širše domovine v takem slučaju! Kakšne kletvine, kakšno ogorčenje bi se porajalo iz razdraženih duš avstrijskih državljanov! Kakšne obsodbe in opazke bi moral preslišati tak-le mož dostojanstvenik v obrobljeni čepici! — — Tu pa nič. Občinstvo stoji pri svojih kovčegih in culah, možje kade, žene ogledujejo promenirajoče občinstvo, nihče ne interpelira, nihče ni ogorčen, nihče ne zmerja . . .

Sofija Petrovna méni: Kar je res, je res: Italijan zna sezidati železnico, zna dati svojim lokomotivam hitrost, kakor to znajo pač le še v Ameriki, ravnati pa teh vlakov ne zna, in menda se nikdar več temu ne hruči. Malo nemške točnosti bi jim ne škodilo. — Sicer se pa tudi ona sama nič ne razburja. Ogleduje ljudi in včasih si kaj zaznamuje v svojem zapisniku. — —

Pet ura. Dani se. Množica vlakov je že prišla, množica odšla, našega vlaka pa še niso sestavili. In v občinstvu niti zdaj nihče ne ravsaja, nihče ne kolne. —

Pol šestih. Postajenačelnik koraka mimo naju. Mimogrede se ozre na naju, dvigne roko, pokaže s prstom nazaj in gre dalje. Razumela sva. Tam stoji par vóz, ki se iz njih najbrže razvíje naš vlak.

Vstopiva. Sofija Petrovna izvleče svojo blazinico, potegne si slammik na oči in zaspí. Jaz gledam skozi okno. Vsak trenutek strahovit sunek, rožljanje verig, butanje ob vozove — naš vlak sestavljajo. Svetilke svetlikajo slepo v megleno septembersko jutro. Pogledam v eno bolognskih ulic in nič posebnega ne vidim.

Naenkrat se oglasi obupen krik: Partenza! Partenza! — kakor bi kdo klical po policajih, pa je le „Abfahrt“ naših kolodvorov, in vlak se res premakne. Peljemo se.

Bela megla zakriva horizont. Vlak leti po zeleni ravnini, polni dreves, po katerih se ovija trta. Oziram se na Bologno. Leži v jutranji megli in vzpenja v njo svoje stolpe. Na vzhodu gori medlo-rdeča zarja. Stara Bononia. Slavna univerza. Tam nekje sredi mesta je Palazzo del Podestà, kjer je dvaindvajset let sedel v ječi sin največjega Hohenstaufovca, cesarja Friderika II., svetlolasi krasni Enzo. Zaman je obljubljal cesar vse mogoče, cekine in razširjenje ozemlja svobodni mestni republikí — svojega ujetnika ni izpustila. Krasni Enzo je pesnil v svoji ječi, ljubil je svojo Lucijo, ki je radovoljno prebivala z njim v ječi, v tej ječi je preživel smrt svojega nečaka Konradina, v tej ječi je umrl in prah tega zadnjega Hohenstaufovca leži tam v neki cerkvi . . . Kakšen preobrat bi bil lahko nastal v zgodovini Evrope, ko bi bili bolognski Welfi izpustili mladega ghibellinskega junaka? Oh,

hudič sam je stal na strani tega, ki se je imenoval božji namestnik na zemlji! — —

Vlak se bliža pogorju, iz katerega štrle špičasti vrhovi proti nebu. Megla izginja. Čista voda rečice Reno se podi po skalah. Vlak bobni in se pnè navzgor. Mestoma izginja zelenje popolnoma in gore kažejo svojo skalnato notranjost. Semtertja naselbina — čudiš se, kako so ljudje sploh prišli sem. Predor za predorom. Mestoma strmoglavijo potoki in reke v visokih slapovih navzdol. Razjedena pobočja in eratične skale kažejo, kako je pač tu ob času viharjev in deževja. Divje gore, zaprte in le zase živeče — končno torej gorovje, ki mi ugaja. — — —

Ne človeka ni tu, ne živali. Le v višini plava na razpetih krilih črn ptič, orel ali jastreb, na lovu za plenom. Vrhovi so vedno višji in višji, zdi se ti, da se njih osti zabadajo v sinjino neba, predori so daljši in daljši, vlak utrujeno hrope navzgor — očitvidno smo na grebenu Apeninov. — Šofija Petrovna spi.

VII.

Ob Via Cassia in Flaminia.

Vlak drdra že menda skozi dvajseti predor. Ta pokrajina bi se pa res že lahko izpremenila! Toži se ti po širokem obzorju!

In naenkrat se pokaže široko obzorje. Ogromna dolina z nizkimi griči se odpira na levo. V sivi

zeléni, kakor s cestnim prahom oprášeni, tonejo mesta, naselbine, posamezne vile, cipresni drevo-
redi se temnije kakor molki, in krone temnih pinij
se rišejo na temnomodrem nebu. — —

— Sofija Petrovna, Toskana! —

Odpře oči, smehlaj iz sanj leži še v njih.

— Pravkar sem bila na Ruskem. Pri materi.
Veste, ona je Starorusinja in ima sladkosečnost,
revica — —

Vlak se zasuče in se spušča dol. V deželo
oliv, ki se oblačijo v aristokratsko sivo zelén.
Veliki vinogradi na desno in levo. Temnordeči,
kakor s slano pokriti grozdi vlečejo s svojo težo
trto k tlom — bodi pozdravljena, ti granatna kap-
ljica, Chianti, dete solnca, preganjalec temnih tren-
utkov, črnih misli in vsiljivih bojazni!

Breskve, mandljevci in lavorike služijo tej
trti za oporo namesto našega kolja. In nje gir-
lande se spenjajo od drevesa do drevesa in ti vi-
nogradi so kakor slavnostno pripravljene za sprejem
gosta Dionysa in njegovega spremstva. Ti po-
nosni paganski sok, krščanstvo si te je izposodilo
in te napravilo za največji simbol svojih misterijev
— ti pa se ne meniš za to povišanje in veren
svojemu pradavnemu izvoru, ti dar Olimpijcev,
vlivaš v našo kri moč življenja, kakoršno je bilo
svoje čase: blizu prirodi, blizu bogovom, nepo-
nižano, nezasužnjeno, nepoteptano — — —

— Florenca — javlja Sofija Petrovna.

Kako, to-le da je Florenca? Neveliko mesto,
utrdbe, katedrala s tipično kupolo, poleg stolp —
in vendar ne — vlak prihaja bližje — Pistoja.
Florenca v miniaturo.

Natakarji s koški tekajo ob vlaku. Steklenica Chiantija, žemlja, salame, grozd — vse za eno liro — Sofija Petrovna? —

— Da, da. —

Že spet se peljemo.

— V spomin starih bogov! — ji napijem.

— In na zdravje novih, ki bodo šele zavladali! — trči Sofija Petrovna.

Bližamo se pravi Florenci. Kako, to-le je la bella Firenze? Rdeče-rjava kupola katedrale, opasana na robovih s svetlimi rebri, campanilla poleg, par streh — to-le naj bi bila Florenca? —

Pa predno se človek nadja, zapelje vlak pod kolodvorski obok in se ustavi. Na peronu množice ljudi. — Sofija Petrovna je pogledala skozi okno in méni, da bomo pač morali čakati kakor v Bologni. Vlak pa ni postal niti pet minut. Zamenjali so lokomotivo in peljemo se dalje.

Ogledujem se na mesto. La bella Firenze, to-le? Dante, Giotto, Botticelli, Medicejci, Savonarola, Fra Lippi, Michelagnolo, Lucca de la Robbia — in to-le da je Florenca?!

Greben špičastih apeninskih gor se vleče počasi na levi nazaj. Doli ob progi se plazi neka voda, razblinjen nečist potok — in to je ta slavni florentinski Arno! — —

Na levi bela cesta, obrobljena od drevoreda. To je še vedno stara Via Cassia, ena izmed čudovitih vezi rimskih, s katerimi je imperij svet nase privezal, in na stotine trgovskih vozov se je

pomikalo po nji, in po nji je prodirala za vojaki in kupci kultura in civilizacija v širno daljavo . . .

— — Zakaj so se takrat Rimljani ustavili pri Donavi? Zakaj niso prestopili te reke in niso napravili za mejo svoje države Krušnih gor in Krkonošev? Marsikaj bi bilo prihranjeno našim pračtetom in naša stara zgodovina bi imela lahko popolnoma drugačno lice! . . .

Mesta po vrhovih. Nekatera imajo še srednjeveške utrdbe s strelnicami in stolpi. Rodišča slavnih slikarjev in kiparjev, in vsaka cerkev je tu takorekoč muzej. —

Osameli dvorci. Po drevju razobešeni koruzni storži. Opaljeni nagi otroci se pode okoli hiš. In povsod oljčni vrti in blagoslovljeni vinogradi.

Trasimensko jezero! Modra vodna gladina goram v naročju. Le na severni strani je ozek prelaz.

L. 217 pr. Kr., nekega aprilovega dne, je zvalil Hannibal celo rimsko vojsko v dolino okoli jezera in z jedrom svoje pehote je zaprl za njimi ona severna vrata. V jutranji megli, ki je vstajala iz jezera, so zaslišali Rimljani naenkrat bojni krik sovražnika, ki ga niso videli. Od desne, od leve, od spredaj, od zadaj se je vrgla na nje Hannibalova vojska, in ni bilo več niti časa niti prostora, da bi razvili bojne vrste, „in tako je bil vsak sam sebi vodja in vzpodbujevalec“, kakor pravi Livius. In bili so tako razvneti od boja, da niso niti opazili groznega potresa, ki je nastal med bojem in je bil tako silen, da je uničil mnogo mest, ustavil

deroče reke v njih teku in pognal v reke morsko vodo. Tri ure je trajalo to klanje. Konzul Flaminus in petnajst tisoč Rimljanov je obležalo na bojišču, ravno toliko jih je bilo ujetih — —

„To je ona znamenita bitka pri Trasimenu in eden izmed maloštevilnih porazov rimskega naroda, o katerih ve zgodovina poročati“ — pravi ponosno Livius.

Mirno in krasno je to jezero, ne moreš se ga dosti nagledati. Vlaku grmi in grmi, in ono ti leži vedno ob levi strani, modro, milo, smehljajoče se, prava slika tega oboka, ki se vzpenja nad njim . . .

Pokrajina se izpreminja. Temeljna sivo-zelena barva izginja in namesto nje prihaja žolto-siva. Pokrajina, naselbine, mesta, gore — vse je kakor od solnca ožgano. Celo greben Apeninov se riše s trdo sivo konturo v modrino nebes. Mesta leže na gričih, njih hiše nimajo pobeljenih sten, stari zidovi jih objemajo in varujejo še vedno kakor v srednjeveških časih, in ta mesta leže takorekoč naga v solnčni vročini, slečena kakor te skale in vsa ta pokrajina. — —

Chiusi. Tudi tako-le nago mesto na visokem griču. Stari Clusium kralja Porsene, ki je hotel vrniti Tarquinija Superba Rimu . . .

In ta dežela okoli je davna država Etruskov, čudnega naroda, ki je obtičal v začetkih svoje izrazite kulture, ki je mirno pustil rasti mesto na sedmerih gričih ob Tiberi, v poznejših borbah

z njim pa ni nikdar razvil toliko energije in toliko previdnosti, kolikor bi je potreboval — in zato ga je ono mesto tudi pogoltnilo in uničilo, da je po tem narodu ostalo le ime, par grobov, nekaj nakitja, orožja, žganih vrčev in uren — tudi usoda naroda . . .

Orvieto. Stoji tudi na visokem griču. Za tiste, ki žele obiskati slavno katedralo, so napravili vzpenjačo. Pokazala se je le cerkvena fasada iz množice hiš, vlak se zasuče in spet pokrajina kakor prej. Sivi kakor strahovi vzdigujejo Apenini daleč na levi svoje zarjavele glave v razpaljeno nebo . . . Semtertja poskoči iz zelenja in preleti mimo okna kos prastarega zidu . . . Bela cesta teče vzporedno, tu se približujoč progji, tu se oddaljujoč od nje, tja kamor te pelje vlak — imenovala se je nekdanj Via Flaminia in zgradil jo je ali poznejši nesrečni vodja pri Trasimenskem jezeru ali pa njegov sin . . .

Žolta rečica se plazi ob naši progji. Zvijta se po svežih travnikih in stare vrbe se sklanjajo nad njeno vodo. Tiberis flavus, Tibera, žila srednje Italije . . .

Pred nami visok vrh. Letimo proti njemu. Vlak vozi tesno ob njegovem podnožju. Zelena drevje se sklanja takorekoč na okna in maje z vejami po vznemirjenem zraku. Mons Soratte, antični Horacijev Soracte . . .

Pri Sette Bagni se izliva mala rečica v Tiberu. Allia je to, infaustum Allia nomen, kjer je 18. julija l. 390 porazil Brennus Rimljane v krvavi bitki . . .

Tu govori že vsako ime, vsak vrh, vsak kamen . . . Na gozdnatem vrhu se pokažejo naenkrat razvaline mogočnega zidovja, le nekoliko skladov kamenja — stare Fidene, ki so dale Rimljanom toliko dela in so bile tako pokončane, kakor so le Rimljani znali pokončavati . . .

Vlak leti po bliskovo . . . Zapotena Sofija Petrovna gleda skozi okno zdaj na desno, zdaj na levo, in vedno se vrača z nevoljnim obrazom v kupé. — Večno mesto in večno daleč, konštatora, ko se je spet zaman ozirala.

Dvakrat se pokažejo mogočni vrhi v daljavi. Misliš si, za njimi se gotovo že pokaže Rim. Bližajš se jim, pelješ se mimo njih, iznova gledaš naprej — nič. Niti sledu.

— Bog ve, kam nas ta vlak pravzaprav pelje!
— vzdihuje sama pri sebi Sofija Petrovna.

Ožgano gričevje. Razvaline nekih zidov . . . beli voli se pasejo mirno na bregu Tibere . . . beli voli, kakor sta jih tu pač pogosto videla Vergil in Horac . . . a Rima nikjer . . .

Žolto-rdeča voda reke Anio se izliva na levi v Tiberu. Oni vrh tam nedaleč od nje je Mons

Sacer, kjer so se utaborili plebejci po svoji secesiji iz Rima — —

Da, da, toda kje je vendar Rim?

— — — — —
Naposled se pokaže bledomodra kupola in par streh — — — Rim!

— Hvala bogu! — vzdahne utrujena Sofija Petrovna.

In predno bi se nadjal, leti vlak mimo nekih hiš, nekih vrtov, zidov in zavozov pod ogromno kolodvorsko streho — Rim . . .

VIII.

Prvi dan.

Živo, ponosno, krasno in dostojanstveno mesto . . .

Stojim na Piazza del Popolo. Sam. Sofija Petrovna se je zaprla v svojo sobico in piše pisma. Stojim sredi tega čarokrasnega trga pri vitki granitni igli iz Egipta in okoli vozijo kočije v park Monte Pincio, tramvaj za tramvajem se podi okoli eliptičnega trga, ljudje vrve semtertja, veseli, zgovorni, smejoči se. Njih govorica je hitra, prekipevajoča, strastna, zelo pevajoča, gestikulacija glave, oči, rok, dà, celega telesa je gibčna, izrazita. Vrvenje, šum, dihanje tujega mesta.

In to človeku vedno dobro dé. — Kakor mlačen curek teče v tvojo dušo, umiva jo, odstranjuje z nje malenkostni prah daljne domovine in

vsakdanje misli, osvežuje jo in usposablja, da zaduha tudi ona globoki dihljaj prostosti.

Pred menoj je Porta del Popolo, skozi ta vrata pelje še vedno slavna antična Via Flaminia proti severu. Na desno je pobočje Monte Pincia, na levo most čez Tiberu, za njo nove hiše in okraj Borgo, dalje Vatikan in kupola sv. Petra.

— Ta-le kupola sv. Petra! Ko sem jo zagledal prvič, z vlaka, me je nekako razočarala. To ni bilo nič grandioznega, kakor mi je sugeriralo sto in sto popisov in dojmov — in zdaj sem ji bliže in še vedno ni tega, kar sem pričakoval — ali ni to navsezadnje ena od dogem naše edinozveličavne, in človek naj pravzaprav slepo veruje in jezikeve oči prisili, da molče? V nji in pri nji je vse mogoče in če že enkrat dekretira njena nezmotljivost, da kupola dela grandiozen vtis, ga seveda dela, in kjerkoli pride iz Rima kak kaplan, pripoveduje o grandiozni kupoli . . .

Obrnem se in se napotim v ulice. Izprehajam se po teh, ki tekó od Corsa na desno, pridem k Tiberi in se vrnem po naslednji ulici nazaj h Corsu. Ulice so vijugaste, ozke, temne, pravcati srednji vek. Saj je pa to tudi papeški Rim, koder hodim.

Za republike in cesarstva so se ti kraji imenovali Campus Martius.

Tu nekje je bilo, pri mužavi, imenovani Kozji ribnik, kjer je pri pregledovanju vojske izginil Romulus. Nenadoma je baje nastala strašna nevihta, in deževen oblak je zakril kralja in njegovo spremstvo. In ko se je nebo zjasnilo, so videli vojaki, da je kraljevi sedež prazen in za kraljem nobenega sledu. Verjeli so sicer očetom senatorjem,

da je bil Romulus živ v nebesa vzet, vendar je nekaj časa vladal v vrstah vojske mračen in nič dobrega obetajoč molk. Tu šine enemu izmed očetov, Proculu Juliju, v glavo srečna misel in razglasil je, da se mu je prikazal Romulus, mu dejal, da je bil vzet v nebesa, postal bog in bo odtod varoval svoje Rimljane. Govorili so seveda, da so dobri očetje v oni temi, ki je nastala, Romula posekali in vrgli v Kozji ribnik, toda ljudstvo se je držalo prve verzije, ker je bilo v nji nekoliko božanske metafizike, ki je delala in dela še danes največje neumnosti v očeh ljudstva verjetne.

Hodim dalje po teh ulicah in premišljam. Tu je bilo polje rodbine zadnjega rimskega kralja Tarquinija Superba. Ko sta ga pehnila Brutus in Collatinus s prestola, sta se bala, da bi muhasto rimsko ljudstvo vendarle lahko dalo spet prednost kraljevski vladi pred patricijsko despotijo in odprlo vrata izgnanemu rodu Tarquinijevcev, in dala sta to kraljevo posestvo ljudstvu v plen. Ravno je bila doba žetve, in ljudstvo se je vrglo na polje, pa ni vzelo ničesar zase, temveč je kosilo in trgalo klasje, ga odnašalo in metalo v Tiberu. Vode je bilo takrat v reki malo in množina klasja s prstjo na koreninah se je ustavila dalje doli proti Capitoliju, na plitvini, kjer je bilo blato, in tako je nastal otočič, Insula Tiberina. Kraljevo polje pa so posvetili bogu Martu . . .

Strogo moderna zgodovina zavrača vso kraljevsko dobo, kakor jo beremo pri Liviju, v vrsto bajk. Stari gospod seveda pravi v predgovoru prav dobro, da je starodavnosti dovoljeno nastanek držav okrasiti in oveličati z vmešavanjem

božje moči v človeške zadeve. Dobro, s tem je torej očitno odstranjen Aeneas, Numitor, Amulius, Rhea Sylvija — toda zakaj tajiti Romula, Numo Pompilija in druge? Najstarejše pismene dokumente so uničili Galci, ko so osvojili Rim; poznejši zgodovinarji so imeli le tradicijo, katero so predelavali seveda tendenčno v korist, pouk in zgled za svoje dni, toda jedro je bilo v tej tradiciji, in kdor bere danes pozorno Livija, najde to jedro v njem. Torej Romulus, Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Marcius, Tarquinius Priscus, Servius Tullius in Tarquinius Superbus. —

Livija bi moral brati pač vsak, kdor hoče v Rim. Ta dobri kronist oživi staro zgodovino mesta stokrat bolje od Mommsena in pove več in vse bolj pošteno od vseh vodnikov in vseh temeljitih Baedekerjev. In to ni potrata časa. Stari Livius zna pisati. Ima trdno roko v risanju situacij in oseb, in če beremo govore, ki jim jih je položil v usta, čutimo naravnost shakespearsko silo. Kar težko je ne verjeti, da niso ti ljudje govorili na las tako, kakor jih slišite govoriti . . .

Prišel sem spet k Tiberi. Solnce zahaja. Krasna zarja je razlita po nebu, oblaki, ki plavajo po njem, so rdeče-zlato obrobljeni, in v njo se potaplja sv. Petra kupola. Vatikan, zobčasti nadzidki Angelskega gradu z vitkim angelom na vrhu, črno drevje Janikula, spomenik Garibaldija na njem — vse to je tako slavnostno tiho, vase zatopljeno — veličasten konec dneva! Z nekaterih stolpov se glase zvonovi, ljudje se mehanično odkrivajo, nikakor pa se ne dajo motiti v govorjenju in gestikulaciji.

Čudno res to govorjenje. Že parkrat se mi zdi, da sta se dva človeka tu ustavila, da bi si tem temeljiteje povedala svoje mnenje. Bliski jima švigajo iz oči, z rokami si mahata okoli lic in ušes — zdaj — zdaj — gotovo sežeta v žepe, potegneta nože in se sprimeta . . .

— — Kaj pa še! Naenkrat si streseta roke, razideta se in na obrazih jima leži smehlaj končanega prijetnega razgovora . . .

Zarja na nebu se je razlila še bolj v širjavo in daljavo, pobarvala je tudi oddaljene oblakovčice na vzhodu, toda že pojema in blede. In tema narašča, tako hitro narašča, da je tu, še predno si se nadjal. Na zahodu visi kakor nadvignjen zastor razcefrani pas oblakov, ima pa le še barvo in ne svetlobe. Svetilke veselo svetijo na ulice, pred hišami sede in stoje ljudje in govore. Vehementno, pojoče in glasno . . .

Vrnem se v tiho uličico Alibert. Večerja, pravzaprav kosilo bo ob sedmih, natančno ob sedmih, kakor je dejal gospod Müller. Gospod Müller je posestnik našega Aliberta, rojen Švicar in prijazen človek.

Sofija Petrovna sedi že v čitalnici zaglobljena v Berliner Tageblatt.

— Napisali? —

— Napisala. Wie nennt man Briefmarken auf italienisch? — Francoboli, Fräulein Anna. — (Sofija Petrovna se imenuje zdaj samo Fräulein Anna Huber, v soglasju s svojim potnim listom.)

Sedem ura. Kosilo. Izvrstna hrana. Gospod Müller stoji v obednici, nadzira celo dvorano in

postrežbo camerierjev, na licih mu leži zadovoljen smehljaj, mane si zadovoljno roke in tako ljubeznivo gleda vsakega — kakor bi prosil, naj bomo tudi mi, njegovi gostje, tako zadovoljni kakor on.

IX.

Capitolium.

Osem ura zjutraj. Greva po Corsu.

— Anzichtskarten, majne Dame! Kaufen zi majn Herrr! — Zagorel fant nama veselo kaže svoje bele zobe, gleda nama v obraz odkritosrčno prebrisano s svojimi ko smola črnimi očmi, vleče iz žepa serije razglednic, razprostre jih kakor pahljačo in popeva naprej: — Funfzig Stücke nur zwaj Lire! Funfzig Stücke zwaj Lire. —

Sofija Petrovna vpraša, kje se je naučil nemško.

V nemški šoli na Capitoliju, v šoli nemškega imperatorja. —

Kako dolgo je tja hodil? —

— Tri mesece. Kaufen zi majne Dame! Funfzig Stück una Lira! Ajn Lir! Bankerotto, majne Dame, bankerotto — pristavi s tragikomičnim glasom.

Sofija Petrovna je kupila razglednice in greva dalje. Pa le par korakov, in že gre poleg naju drug zagorel fant, kaže zobe, gleda nama v oči in ponuja razglednice: — Kaufen zi majne Dame! Funfzige Stück ein Frank!

Sofija Petrovna mu pokaže pravkar kupljeno robo.

— Kaufen zi, funfzige Stück halb Frank! —

Dva koraka od naju stoji prvi fant in radovedno opazuje, kako se bo godilo konkurentu. Sofija Petrovna je kupila tudi od tega, ogledala se je slučajno, in oni tam se je zarežal in se odkril.

— Prijeten navihanec! — pravi ona.

Greva dalje.

— Glejte tega nemškega cesarja! Prav na Capitoliju ima svoje poslaništvo in nemško šolo! In v Rimu je bil že parkrat in vedno nastopa s takim pompom! In Goethejev spomenik jim je semkaj postavil! Igra protektorja laškega kralja in počasi, pa gotovo obnavlja tradicije onih cesarjev iz srednjega veka — — kako so se že imenovali?

— Otto I., Otto II., Heinrich IV., ne?

— Magari. Gotovo ima svoje načrte. Saj je to človek, ki je vzrasel iz historije, častiteljen, slavohlepen. In vaša Avstrija mu slepo pomaga. —

— Vi ste zdaj avstrijska podložnica, Fräulein Anna. —

— Eh! —

Greva dalje. Dvigava glavo nazaj, kadarkoli se nama bliža prodajalec razglednic, mozaikovega nakitja, planov mesta, fotografij, vžigalic in papeškega „Osservatore“, kadarkoli nama kočijaž ponuja svoj voz in cicerone svoje spremstvo — dvigniti glavo nazaj pomenja to, kar pri nas odkimati.

Sinoči po večerji sva hitela po tej cesti h Capitoliju. Malodane brez sape sva prišla k ši-

rokim stopnicam, šla sva po njih in stala na malem trgu pri temnem kipu Marca Aurelija na konju. —

Pred leti, kadarkoli me je obšla misel pogledati enkrat v Rim, se me je vedno polastila neka mrazeča bojazen: bilo mi je, da bi pač moral poklekniti na teh krajih, koder so nekdam hodili ljudje, ki so le še sen in pravljica v tem našem klepetavem in omejeno-modrem stoletju — — in ko sva se sinoči ustavila na tem Capitoliju, na mestu, ki ga ima zgodovina v evidenci že dve in pol tisočletij, ko sva pogledala doli na Forum, ki se je belel v svitu lune in par plinovitih svetilk dočim so se na desno nad njimi črnele razvaline palače zagonetnega cesarja Tiberija — tu me je spet pretresel mráz in toliko da nisem omedlel. Moral sem se obrniti, in oditi sva morala . . .

Pri teh belih stopnicah stojiva zdaj spet. Vsaka posamezna stopnica je nizka in široka, stopnišče je obširno, po levi strani ga spremlja bujna južna vegetacija. Molče stopava po teh stopnicah, najini senci se plazita pred nama in v duši mi zvene Horacijevi verzi:

. Usque ego postera
crescam laude recens dum Capitolium
scandet cum tacita virgine Pontifex.

Nekako sredi stopnic stoji na levo med onimi palmami mal bronast kip Cole di Rienzo, rimskega srednjeveškega tribuna, zgoraj pa dve kletki, v eni hranijo par volkov, simbol starega Rima, v drugi sosednji pa orla, znak moderne kraljevske

Italije. Volkova begata mehanično po kletki in zreta z rmenkastimi očmi tja nekam v prazno, orel sedi melanholično na železni palici in sanja pač o svobodi . . .

Stojiva zgoraj. Michelagnuolo, ta zapozneli sin antike, je uredil te kraje s pieteto do njih preteklosti. Ponos in samozavest diha tu iz vsakega kamena. Prav pred nama je palača senata z vitkim stolpom, z dvema kriloma stopnic v prvem nadstropju poslopja in krasno fontano med njima. Roma trionfante, grški kip Pallade od porfirja, sedi sredi vodnjaka, na eni strani leži ogromni kip Nila s sfingo, na drugi strani Tibera z volčico, oboje iz belega mramorja, oboje je stalo nekdam v nišah Konstantinovega kopališča. Michelagnuolo jima je hotel pridružiti Jupitra v enaki velikosti, toda prokletstvo njegovega življenja se je pokazalo tudi tu: sveti oče je imel jako malo smisla tudi za ta načrt velikega kiparja . . . Na desni strani Piazze stoji palača konservatorjev, na levi Kapitolinski muzej, z razhajajočimi se linijami pročelij teh poslopij je Michelagnuolo povečal razmeroma majhno površino trga. Na sredi trga stoji kip Marca Aurelija. Na nevisokem podstavku jezdi antični imperator na mogočnem konju, na licu ima oni znani bolešno-mili in mehki izraz, desno roko ima dvignjeno, kakor bi ukazoval pred seboj klečečemu človeku vstati, in oblečen je v preprost jahaški plašč, ki označuje bolj stoičnega filozofa nego rimskega imperatorja. Bronasti kip kaže v gubah še znake davne pozlatitve. Stal je nekdam pri Lateranu, kjer je bil Marcus Aurelius rojen in vzgojen, in sveti očetje so mu le zato prizanesli, ker so v njem videli

kip cesarja Konstantina, onega brezsrčnega morilca, ki je iz političnih ozirov proglasil krščanstvo za državno vero in podaril Lateran rimskemu škofu. V gotovih ozirih je bilo namreč krščanstvo naravnost silno hvaležno.

Senatska palača je obrnjena s fronto proti sedanjemu Rimu. V antičnih časih je bila obrnjena proti Foru, to je bil Tabularium, državni arhiv, uprava financ in državnega zaklada.

Stal je sredi kapitolskega vrha. Gori na levi, kamor vedó zdaj visoke stopnice k cerkvi Aracoeli, tam je stala nekdej Arx, kapitolska trdnjava in svetišče Junone Monete. Aracoeli je bila zgrajena na temeljih onega antičnega svetišča, njeni zidovi so sezidani iz materiala njegovih zidov, in stebri Junoninega svetišča nosijo še danes obok cerkve Santa Maria in Aracoeli.

Človeka se polagoma pollašča poseben neprijeten občutek. Kakor bi tu hodil po hiši roparja, ki živi življenje komodnega upokojenca, toda kamorkoli obrneš oko, vse je sad ropanja, plena pomorjenih ljudi, celo pohištvo in dragocenosti in nazadnje tudi misli in govornice in obleka hišnega gospodarja. Temu pravijo „nastopiti dediščino“ -- ampak ta izraz je jako hud evfemizem . . .

— Kje je bila tarpejska skala? — vpraša Sofija Petrovna, ki se menda sploh prav posebno zanima za silnejše in radikalnejše historične momente in kraje.

Vrneva se dol in greva nazaj okoli Marca Aurelija.

— Tukaj približno, Sofija Petrovna, kjer stoji ta kip, je imel Jupiter nekoč ograjeno malo svetišče,

in kdor je pribežal sem, ga niso smeli zasledovati.

— Torej azil?

— Azil. —

Greva dalje. Pri nemškem poslaništvu sva. Tu je stal slavni tempelj kapitolinskega Jupitra, „Največjega in Najboljšega“, rimsko svetišče, ki mu je bila streha pokrita s pozlačenimi opekami, ki so mu bili tudi stebri pozlačeni in pozlačene so mu bile tudi skulpture in sohe. Aurea urbs se je imenovalo mesto, nad katerim je kraljevalo to svetišče. In pozlačen je bil tudi ogromni Jupitrov kip, ki ga je dal konzul Spurius Corvilius vlti iz oklepov pobitih Samničanov in ki ga je bilo videti že z Albanskih gora. In do tega svetišča je peljala od Fora Via triumphalis, koder so se vozili konzuli, diktatorji in imperatorji v zmagoslavnih sprevodih, lavorove vence v laseh, Flaminius, Aemilius Paulus, Scipio, Lucullus, Metellus, Marius, Sulla, Pompeius, Caesar, Caligula, Claudius, Nero, Vespasian, Domitian, Aurelian in Diocletian, tristo-petdeset takih triumfov je videl Rim od svoje ustanovitve do Diocletiana, čigar triumf je bil zadnji. Tod so korakali pred njih vozovi Perseus, Jugurtha, Vercingetorix, Arsinoe, Zenobia, tu je bil najsve-tejši kraj antičnega Rima.

— In to imajo zdaj Nemci? — vpraša Sofija Petrovna.

— Nemci. Viljem imperator. —

— In tarpejska skala? —

— Ne ve se pravzaprav, kje je bila. Če pa hočete, jo lahko vidite.

Pozvonim v poslopju nemškega hospitala. Prikaže se korpulentna mamica, smehlja se in pravi: — Eh, Monte Tarpeo? —

— Si, si! —

Pokima in naju pelje noter. Gremo skozi vrt, stopimo k plotu in mamica kaže dol: — Ecco! Monte Tarpeo! —

Par skal, spodaj nekaj hišic.

— Torej vendar? — meni Sofija Petrovna.

— Sofija Petrovna, malo pouka za Rim sploh. Rimljan vam pokaže vse, kar le hočete videti. In pokaže vam tako prepričevalno, da bi bilo naravnost greh tega ne verjeti. Ljudje prihajajo semkaj, da bi kaj videli, zakaj jim torej ne označiti, kar bi radi videli? Malo mest je trpelo tako zelo vsled potresov kakor Rim. Stene Capitolija so se pač že neštetokrat sesule, tarpejska skala je izginila — ampak ljudje jo hočejo videti — tu je torej. In to staro gospo to preživlja in dobro preživlja.

Dobila je od naju liro. Spremlja naju in pri vratih stoji že druga družba.

— Der tarpeische Felsen? — vpraša plavolas in rdečegrad German.

— Si, si! — pokima uslužno mamica.

X.

Še Capitolium.

Sedim na sredi vrhu stopnic Aracoeli. Sofija Petrovna si je našla košček sence pri starem zidu, vzela z glave klobuk in si briše potno čelo. Toplo-

mer kaže 30⁰ R. Žareči Helios ve, kako rad imam njegovo svetlobo in gorkoto, in siplje po kavalijsko svoje darove. Žrak gori, kamen gori, meni pa je dobro. Beračica za mano, ki odgrinja trdo preprogo pri vhodu cerkve Aracoeli, strmi začudena váme. Napravila bi le par korakov in iztegnila roko za vbogajme, pa se ne gane. Najbrže se ji noče iti preko ognjenovročega tlaka.

Dobro mi je. Pri takem žaru me obiskujejo duhovi. Ljudje davnih časov ožive, vidim jih hoditi, delati, slišim jih govoriti. Antični Rim, ki je o njem Goethe dejal, da si ga mora trudoma luščiti iz sedanjega Rima, je pred menoj. Tudi njegova poslopja in ljudje, ki so živeli v njih in med njimi. In iznova sem hvaležen Liviju. Kakšen mojster sloga, plastik oseb, slikar idej je to! Vreden mesta, čigar zgodovino popisuje, in mesto vredno tega svojega kronista! . . .

Butarice šib z ven štrlečimi sekirami, odznaki kraljevske moči, se klanjajo pred ljudstvom. Kralji so izgnani in spomin na njih vlado je najgroznejši spomin, kar jih sploh ima rimski narod. Neveliko mesto leži sredi njiv, ki ga preživljajo. A njegovo življenje ni mirno. Par stoletij traja, predno si ustanovi formo svojega državnega življenja. Ustanavlja si jo v bojih in nemirih, kakor noben drug narod na svetu. Neprestana socialna vojna med zidovi, vedna vojna z grabežljivimi sosedi. Patriciji, ki strastno čuvajo privilegije in prednosti svojih rodov, plebejci, ki se bojujejo za enakost, demokracijo.

V začetku, se dozdeva, patriciji leto za letom, ob žetvi, naravnost ščuvajo grabežljive sosede,

Volske, Aequae, Rutule k napadom v rimsko ozemlje, da bi se bilo treba vojskovati v imenu domovine in da bi bili zadušeni domači prepiri v imenu domovine. Tako jim je šlo po sreči lepo vrsto let. Naposled pa ljudstvo, ki so ga vlekli za nos, vendarle izpregleda in se naenkrat izseli iz mesta na Mons Sacer. Ta gora je od treh strani zavarovana od reke, za Rim nepristopna — nič drugega ni torej kazalo nego pogajati se. Menenius Agrippa je šel k njim z znano bajko o želodcu in udih in s predlogom institucije tribunov plebis. Ljudstvo se je vrnilo in boji so divjali naprej. Notranji in zunanji. Doma nadaljnji socialni boj, na zunaj skoraj leto za letom boji za grabežljivimi sosedi, ki jim je postala menda taka obrt preprijetna navada. In zdaj se je igra obrnila: ljudstvo je ob vsakem takem sovražnem vpadu postavilo svoje zahteve in ni šlo prej v boj, predno ni doseglo vsaj nekaj. Patriciji so popuščali; neradi, popuščali so pa le. Za to pa so vpeljali v zunanji politiki novo taktiko. Da bi vzeli rimskemu ljudstvu priliko za pritisk, so razdevali in uničevali središča grabežljivih sosedov: tako so bile pokončane Fidene, tako Veji. Moč Rima je pri tem rasla, ker so vodile njegovo zunanjo politiko samo notranje razmere in potrebe.

Naenkrat je prišla katastrofa. Galski narod Senonov se je privalil čez Apenine, potolkel ob Alliji rimske legije, pridrl v nezavarovani Rim, pomoril starce, ki so sedeli z znaki svojih prejšnjih dostojanstev pred svojimi hišami, požgal mesto in oblegal Capitolium, kamor so bili zbežali ostanki prebivalstva. In takrat je to bilo, ko so prislo-

vične gosi s svojim gaganjem rešile zadnje pribežališče ponosnega mesta. Za cerkvijo Aracoeli nekje, kjer je stala Arx, so plezali po noči Galci po strmi skali gor, ko so začele lačne gosi gagati in so vzbudile T. Manlija, ki je skočil k obzidju in še o pravem času vrgel dol prvega Galca, ki je že stal na obzidju . . . Po šestmesečnem obleganju so se Rimljani odkupili z zlatom, in ko so ga tehtali, je vrgel Brennus, kralj Senonov, k utežem svoj meč s historičnim klicem: *Vae victis* . . .

Toda ta katastrofa je prešla brez vseh nasledkov kakor poletni vihar. Galci so odšli. Camillus jih je potem parkrat potolkel, in Rim je vstal iznova iz razvalin za nove notranje in zunanje boje. Udal se je Antium, mesto Volskov, kjer je poginil nekdanj ponosni Koriolan, in s tem mestom je dobila država pristop do morja. V vojnah s Pyrrhom, epirskim kraljem, jim je padel v roke Tarent in so se jim odprla vrata do grške kulture.

In sledili so svetovnozgodovinski dogodki: punske vojne, ki so odločile v boju latinske kulture s semitsko nele nadvlado Rima, temveč določile tudi smer svetovne zgodovine vse do naših dni; macedonske vojne, ki so podredile Hellado Rimu in rimskega duha hellenskemu duhu, medtem pa je bila v vročih notranjih bojih ustvarjena ustava, za katero nima le sodobnik, Grk Polybios, besed največjega občudovanja, temveč ki jo tudi mi danes, po dveh tisočletjih, gledamo z zavidljivim spoštovanjem. Ustava, ki je spravila v najpopolnejši sklad osebno svobodo posameznika z železno vlado zakonov in s koristjo države . . .

In takoj nato je nastala nova faza rimske zgodovine. Republika je umirala in porajala se je nova oblika vlade — monarhija. Grozota umiranja stare oblike in porodne bolečine nove dišejo iz onih strašnih prizorov v revoluciji Gracchov in iz bojev med Marijem in Sullo. Catilinova zarota je bila le majhen zalet k vladi posameznika. Pompejus je takorekoč le kontura samovladarja, Caesar resničen vladar. Notranji boji so izpremenili svoj lik: tu republikanci, tu monarhisti. Pri Pharsalu in Thapsu se je prelila ponosna republikanska kri, in Caesar je bil brez tekmeča. Nenavaden mož, eden tistih vrhuncev človeštva, ki bi jih ne mogel naštetih v vsi zgodovini niti toliko, kolikor je prstov na eni roki. Hellas in Rim, oba v polni moči in svežosti, sta porodila tega duha. Kakšno lice bi bil dobil imperij, kakšno svet, in kakšno bi imel še danes, ko bi takrat, Idibus Martiis l. 44., ne bilo uničilo par potuhnjenec in omejenec tega človeka, ki ga je Rim in svet prav takrat tako nujno potreboval? Nihče ne ve . . .

Sofija Petrovna pride k meni.

— Kaj premišlujete v tej vročini? —

— Hodil sem s starim Livijem po rimski zgodovini in sem prišel ravno do Julija Caesarja. —

— Ali imate Caesarja radi? —

— Rad. Morda zato, ker mislim, da ga razumem. —

— Hm. Toda vvedel nam je imperatorje! — ugovarja z odločno obsodbo Sofija Petrovna.

— Res. Pa ko bi bili ti imperatorji vsi kakoršen je bil Julius Caesar, bi bila lahko zadovoljna tudi sveta Rusija, ne?

Ne odgovori, gleda preko streh, in kupol mesta v daljavo.

— Tja preko Aracoeli morate gledati, v to stran je Rusija! —

— Pojdite, tu je vroče! — se je iztrgala iz svoje zatopljenosti.

Greva čez trg okoli Marca Aurelija, zavijeva mimo senatne palače, pogledava na Forum in kreneva doli k mamertinskim ječam. Greva skozi Turniket, 50 centesimov vstopnine, in stopava navzdol. V skalo vdolbeni dihajo ti prostori leden hlad. Krščanstvo, to se razume, si je izmislilo, da sta bila tukaj zaprta sv. Peter s sv. Pavlom — tu v državni ječi dva brezpomembna Žida, katerih eden sploh nikdar ni prišel v Rim. In sezidali so tu kapelo, polno slik in grdih kipov — ampak najbrže je to neslo. Vedno še se spuščava navzdol, naposled dospeva na mesto. Stožčast prostor, na tleh v sredi okrogla, s kamenom pokrita odprtina — tu je bilo . . . Semkaj so zapirali imenitne jetnike rimske države: ujete kneze in kralje, predno so jih odpeljali k triumfalnemu sprevodu njih premagalca, semkaj so jih po triumfu spet pripeljali in tu zadavili; tu je ležal nekdanj v verigah T. Manlius, rešitelj Capitolija za galskega vpada; tu so bili zadavljeni pripadniki Gaja Graccha in oni možje, ki so bili zapleteni v Catilinovo zaroto; skozi to odprtino so spustili v globočino Jugurtho, prebrisanega numidskega kralja — ko so ga slekli in spuščali dol, je napravil še dober dovtip: — Tako mi Herkula! Jako hladna je ta vaša kopel, Rimljani! — in šele sedmi dan je tam spodaj lakote poginil; tu je

bilo usmrčenih triindvajset kolovodij iz aetolske
vstaje, velemogočni Tiberijev minister, lepi Sejan,
je ležal tu in čakal po slavnem dnevu svojega
življenja žalostnega zatona — ti zidovi so pre-
nasičeni kletev in vzdihov, ta tla prenapojena
krvi . . .

Tam doli je vir, starolatinski „tullius“, po
katerem se je ta ječa imenovala tudi Tullianum.

— Kajneda je hladno tu, Sofija Petrovna? —

— Naše ruske ječe ne zaostajajo mnogo
za to. —

Greva ven. Blagodejno naju obliva spet
solnce z žarom in toploto.

Sofija Petrovna gleda na Forum.

— Kje je bil umorjen Caesar? —

— Ne tukaj. Idibus Martiis je zboroval senat
v Pompejevi kuriji. Zdaj stoji tam najstarejša rimska
gostilnica, Locanda del Sole. Blizu Campo de Fiori,
lahko greva tja. —

— Tega ne maram videti. Gostilnica, pra-
vite? —

— Baje najstarejša v Rimu. Caesar je sedel
tam pod soho svojega tekmeča Pompeja (to soho
imajo sicer menda v Palazzo Spada, ali je tako
avtentična, kakor tarpejska skala, ki sva jo danes
videla, tega ne vem), pod soho Pompejevo torej
je sedel, ko so začeli padati po njem sunki za-
rotnikov. Ko je stopil k njemu tudi Junius Brutus
s povzdignjenim bodalom, mu je rekel imperator
začuden: Tudi ti, Brute? To je rekel po grško,
uravnal togo, da bi pri padcu ne ležal razgaljen,
nato si je zakril po stari rimski šegi glavo in je

izdihnil. Sueton pravi, da mu je ta smrt prišla pravzaprav zelo prav, kar bi človek skorajda verjel, zakaj v takih naturah na taki višini leži pač na dnu duše lepa plast grenkega pesimizma o življenju in ljudeh — —

Pot naju pelje po ozkih ulicah. Sofija Petrovna je zamišljena . . .

XI.

Po ulicah.

Jasno zlato jutro.

Včeraj popoldne je bil vihar. „Pa še kakšen vihar!“ bi dejal sedanji Rimljan, ko bi jih ne bil že tako zelo vajen. Da, tak vihar, kakor jih je videl človek naših krajev malo v življenju.

Za Vatikanom se je zastrlo nebo s svinčnimi oblaki, zrak se je zgostil, oblaki so zalili solnce in poplavili ves nébesni obok tja do Ostije. Stemnilo se je kakor bi bil že pozen večer. In vse to v par minutah. Za Janikulom je švignil prvi blisk, zabučal grom in zdaj se je bliskalo blisk na blisk in grmelo grom na grom. In lilo je kakor bi se vsipale cele reke na mesto. Stala sva v veži palače Venezia in čakala, da preneha divjanje elementov. Toda vihar je le še naraščal. Nebo je gorelo neprestanih bliskov, brez prenehanja, kakor bi se razgovarjalo v strastnem razgovoru par tisoč topov. Sofija Petrovna, ki se je izpočetka nadejala, da se zrak nekoliko ohladi, je

pobledela in je strmela s široko odprtimi očmi v gorečo temo. Potoki vode so šumeli po zapuščeni ulici. Človek ni švignil preko nje, voz ni pridrdral po nji.

Taki so bili pač viharji, ki so igrali važno vlogo v zgodovini Rima. Ki so razdvajali nasproti si stoječe vojske, ki so odločali bitke, prevračali namere senata, zažigali božje hrame, uničevali kipe na forih in izpreminjali cele ulice v razvaline. Samo taki viharji so mogli oplasiti in strahovati one antične ljudi takrat, prav kakor navdaja ta današnji mojo malo ubogo nihilistko z grozo . . . — Sofija Petrovna, hočete domov? —

— Domov, domov! — je zavzdihnila kakor bojazljivo dete.

Prijel sem jo za roko in spustila sva se v beg.

Po zapuščenem Corsu, po zapuščenih ulicah, in prišla sva k hotelu Alibert premočena do kože.

Gospod Müller je stal v veži. — Rimski vihar, taki so vsi — je dejal dobrodušno, kakor bi hotel današnjega opravičiti . . .

Trajal je dosti dolgo v noč. Hiša se je tresla, bliski so se svetili celo skozi zaprte žaluzije.

In zdaj to zlato jutro! Modro, izprano nebo, umite ulice, sušeče se hiše, kristalni čisti zrak. Hodiva po teh ozkih vijugastih ulicah, veva, da delava ovinke, toda muzeje odpirajo šele ob desetih, torej časa dovolj.

Iz osterij in trattorij puhti vonj mesa na ražnju pečenega, koštrun, prešiček, gos, jagnje, včasih ti švigne mimo nosa duh vsakovrstnega sira, prodaja-

jalci zelenjadi in ovočja potiskajo svoje dvokolnice pred seboj in se dero, da ti skozi ušesa leti, z oken spuščajo košarice, kričeči mož pobere iz njih denar, prešteje in naloži vanje primerne porcije, nakar se vrne košarica spet nazaj. Mačke hodijo po ulicah kakor pri nas psi; mačka je sploh današnjim Rimljanom najljubša žival. Po pultih v prodajalnicah, po sedežih v osterijah in kavarnah, po hišnih vežah, po oknih — povsod mačke. Leže s polzaprtimi očmi, izprehajajo se počasi, samozavestno s svojo elegantno hojo, ogledujejo mimo hodeče, nič jih ne vznemiri, nič ne razjezi, nič ne pripravi do skoka ali teka. Antični Rim je stal v znamenju volkulje, kraljevski v znamenju mačke; pač zelo primerna simbola.

Oficialni ptič kraljevskega Rima je orel, ljubljenec je pa menda vrabec. Navadni, rjasto-sivi vrabec. Kramarji jih imajo v kletkah, kakor pri nas kanarčke. Kletke vise pri vhodih v štacune in krčme, vrabci se ščeperijo v njih in, kadar zleti mimo kak svoboden sodrug, kličejo za njim hrepeneče in otožno . . .

In tako žive te postranske rimske ulice. Včasih beži po njih voz, drvi brez ozira na stoječe in pohajajoče ljudi — a vsak se umakne o pravem času. Včasih korakajo tod gizdavi carabinieri, vedno hodijo po dva in dva, hodijo poglobljeni v razgovor, ne kakor stražniki, ampak kakor bogvekakvi visoki kraljevski dostojanstveniki — o argusovih pogledih naših policistov ni pri njih niti sledu.

Po takih ulicah hodiva. Semtertja nama zakriči v ušesa prodajalec papeškega Osservatore

in ponuja najnovejšo številko časnika, fant z razglednicami priskoči, mimo vozeči izvošček vabi na voz, snažilec čevljev ponuja svoje službe — snažilci čevljev so sploh zelo važen faktor v rimskem življenju. Kajti nesnažno, pa kaj, že nebleščeče obuvalo je pomanjkanje dobrega tona, pregrešek proti dostojnosti, žalitev. Zato ima snažilec čevljev vedno dela čez glavo: elegan z ulice, potem natakak, ki je skočil s torišča svojega delovanja, in naposled delavec, ki je stopil od stavbe — v desetih minutah vidiva, kako se menjajo pri snažilcu čevljev na oglu ulice, kjer stojiva in gledava v izložbo. In snažilec snaži s krtačo, kunjó, roko in se razgovarja neprisiljeno s svojim delodajalcem — niti sledu tiste napihnenosti na eni in suženjske podložnosti na drugi strani, kakor pri nas v podobnem razmerju. In komaj je odšel zadnji, je že služkinja iz nasprotne hiše pri njem, vrže mu obutev cele rodbine svojih gospodarjev in prosi, naj jo brž osnaži. Na vsakih deset, petnajst korakov ima tak snažilec čevljev svojo delavnico.

Stopiva na živahni Corso Vittorio Emanuele in greva polagoma k Tiberi. Ulica buči, šumi, diha, vre. Tramvaji, vozovi, ljudje vseh vrst hodijo, se vozijo, beže semtertja. Kriče, kličejo, ponujajo, razgovarjajo in smejejo se. Elegani v svetlih oblekah, vojaki v krasnih uniformah, karirasti Angleži s slokimi damami, Nemci v Jägrovem perilu in lodnu, rdeče Bädeckerje v rokah, glasno razgovarjajoči se Francozje, laški kmetje in kmetice v pisanih oblekah z velikimi zlatimi uhani v ušesih, Grki, Armenci — z eno besedo Babel obrazov, krojev, jezikov. Množica duhovnov. Gospodje stoje

s kukali obešenimi okoli vratu pred cerkvami in berejo latinske napise nad vhodi; člani vseh mogočih redov se pomikajo posamez ali v gručah po hodniku, povešajo oči v tla in tiho govore; izpaseni in gladko obriti domači gospodje se gugljejo počasi med pasanti in se z despektom ozirajo na tuje brate v Kristu; jezuitje — in teh je tu prav posebno mnogo, sešli so se k volitvi novega redovnega generala — se plazijo kakor strasila med glasno množico, vpale, svetlikajoče se oči, koščeni asketični obrazi, suhe postave, krempljaste roke — gledaš jih, spominjaš se vsakovrstnih jezuitskih romanov, zgodovinskih dejstev, zgodovine svojega naroda — na misel ti prihajajo tiste temnomodre oči cesarja Jožefa II., tega pri nas doslej še ne dovolj cenjenega Jožefa II., ki so tako jasno videle nazaj za sebe in okoli sebe . . . Ostudna filoksera človeštva se plazi tod — — dragi naš cesar Jožef II. je umrl prezgodaj . . .

V množini kočij, ki so skoraj vse enovprežne in odprte, se pojavi včasih zaprta svetla kočija, ki jo vleče par črnih močnih konj, na kozlu črno-oblečen kočijaž in črno-oblečen lakaj, oba v cilindrih, v kočiji pa sedi v kotu sključen črn stavec s širokim svilnatim klobuhom — tako se vozijo vatikanski prestolonasledniki, rimski kardinali. Nihče se ne meni zanje, nihče jih ne pozdravlja, le začudeni duhovni iz province in iz tujine se ustavljajo, sujejo s komolci, kažejo z rokami, bulijo oči in se odkrivajo.

V izložbah so izobešeni ilustrirani listi. Ljudje stoje pred njimi, bero, smejo se. Veliko zabave jim dela karikatura papeža, ki sedi s tiaro na glavi

v smrtnem strahu na gugalnici, ki jo Viljem prav pošteno guglje.

Prideva k Tiberi, obrneva se, greva na drugo stran ulice in se vrneva. Žila rimskega življa utriplje tu, šumi, buči veselo, nadepolno, sa zavestno. Kraljevski Rim. Rim zedinjene Italije

Prešla sva Corso Vittorio Emanuele in in stopava navzgor po Via Nazionale, najkrajši cesti kraljevskega Rima.

Od česa živi pravzaprav ta-le množica ljudi? Valila se je po ulici tam, vali se po tej cesti časnih korakov, izprehaja se brez cilja, postaj gručah, govori, poseda v kavarnah na trotoarju srka skozi slamnate bilke grenadin, bere časnikadi cigarete in ogleduje mimo hodeče — tako brezskrbni, na nobeno stvar vezani, **zadovoljni** — od česa žive ti ljudje? Pisarne, uradi, pisarne se **odpirajo** šele okoli pol desete, ti pa ne čakajo kakor da bi čakali te ure . . . Ali je pa morda trajno podedovana navada antičnih ljudi, ki živeli svoje dneve večinoma le na ulici? Sladki užnjega pohajkovanja, ki zahteva od življenja samo najskromnejše potrebe, da bi le samo gospodovali in cvetlo?

Na Piazza dei Santi Apostoli se je nabrala gruča ljudi. Stopiva k njim. V sredi stoji prestopivalec nekega mila za snaženje madežev in govornik. Stavki mu teko gladko, prijetno, bistro in sepevajoče iz ust, hvali prednosti svoje robe in ljudje poslušajo. Menda jih zabava njegov govor, njegove fraze, dovtip, gostobesednost. Naenkrat mu grabi govednik enega izmed poslušalcev, deli

v temnem jopiču, pelje ga k svojemu vozičku, omoči mu mesto na prsih, namaže ga z milom, drgne s krtačo, izplakne z vodo in glej — po-kaže se čista modra barva. Delavec se smeje, poslušalci tudi, in prodajalec začne iznova govoriti . . .

In vsi ti ljudje imajo časa, mnogo časa najbrže.

— Sofija Petrovna, ali ste žejni? —

— Da, da. —

V bližini Trga sv. apostolov je ristorante, od koder mi je pisal nekdanj dober prijatelj razglednico, priporočil mi ga je, če pridem v Rim, pre-pričal se je, da imajo tu najboljši Est-Est-Est. Vino latinskih goric, katerega se je nekdanj do smrti napil bavarski kanonik Fugger, kakor pripoveduje njegov nagrobni napis v cerkvi sv. Flavianiana v Montefiasconu, ki je še zdaj ohranjen in ki ga je dal napraviti njegov sluga: „Propter nimium Est, est, est hic Joannes de Fugger, dominus meus mortuus est!“ Previdni augsburški kanonik je poslal namreč na svojem potovanju v Rim svojega slugo naprej s poveljem, naj pokuša vino po gostilnicah, in kjer bi bilo gospodu dobro biti, naj napiše na vrata za znamenje „Est“ — v Montefiasconu pred Viterbom je potem našel Joannes de Fugger na vratih napis „Est, est, est“ — stopil je noter, pokušil, pil in se je napil do smrti . . .

Z ljubeznijo gledam to zlato kapljico. Topas, tekoč topas, dragulj po barvi in dragulj po okusu.

Tudi Sofiji Petrovni diši.

— Na zdravje onega dobrega človeka, ki vam je naznanil addresso tega zaklada! — pravi.

XII.

In spet Capitolium.

Spet torej pozdravljam s spoštljivim pogledom melanholično obličje Marca Aurelija imperatorja. Sam sem. Zjutraj pri zajtrku sta se oglasila dva gospoda pri Fräulein Anna Huber. Sofija Petrovna jima je zelo ljubeznivo segla v roke, niti pozajtrkovala ni in je odšla z njima „za ves dan“.

In jaz sem prijetno prost. Sofija Petrovna mi pri skupnih najinih izprehodih ne dela prav nobene nadlege; gre, kamor hočem jaz, postoji, kjer hočem jaz, popolnoma je podredila svojo voljo moji volji in se drži na las najinega beneškega dogovora — kar je res, je res — res je pa tudi, da njena duša v tem mestu ne preživlja tega, kar preživlja moja. Gleda, gleda, vpraša to in ono, razlagam ji, toda njene misli hodijo po drugih potih, in jaz čutim, da bi utegnila hoditi enako udano, pa tudi enako brezbrizno z menoj po Dunaju ali Berlinu . . . In zato se čutim prostega, ker sem naenkrat sam, oproščen te vezi, ki sicer ne teži nič bolj nego senca, pa vendarle oproščen.

Stopim v kapitolski muzej.

Ima svojo zgodovino. Papež Sikst IV. (1471) je napravil Capitolium za zbirko umetniških spominov mesta in je daroval semkaj antike, ki so bile dotlej shranjene v papeški palači. Za kakih sto let je pomnožil zbirko Pij V. — ta sramežljivi mož je poslal semkaj množino kipov, ker niso bili dovolj oblečeni. Nečak Klemena XI. je zbiral poprsja rimskih cesarjev, pesnikov in filozofov, ko

pa je bila njegova zbirka tako popolna, da si ni bilo ničesar več želeli -- jo je prodal za 600.000 skudov v tujino in je začel zbirati iznova; kar je dobil v roke, je zdaj na Kapitolu. Benedikt XIV. je kupil od modenskega vojvode najkrasnejše kose iz tivolske vile Hadrianove in je dal tako muzeju njegovo sedanje lice. Napoleon je odpeljal velik del zbirke v Pariz, restauracija jih je vrnila papežu v Rim. Gregor XVI. jih je razglasil za posest rimske občine, in to so še danes. Na svojo srečo so mestna lastnina — kdor je videl obupno stanje lateranskih zbirk, razume, kako usmiljena in previdna je bila Usoda nasproti antiki, vsaj tukaj...

Grem čez dvorišče, hodim po dvoranah v pritličju, stopim v prvo nadstropje — mogoče niti ne diham, mogoče niti ne živim, samo vidim in gledam in vem, da bi rad živel še sto let, sto let da bi mogel takole gledati, in ko bi umiral, bi mi bilo žal, da to življenje ne traja še sto let, da bi še lahko gledal...

Z zmagoslavnim, samozavestnim in hladnim mirom stoji tu zapuščina minulih dob. Kipi, kipci, torzi, sarkofagi, reliefi, stebri, ornamenti, mozaiki — in človek gre, ni se še nasitil enega, pa že išče drugo, začne opazovati in se takoj spet obrne, napravi korak naprej in se vrne štiri korake nazaj — živi in ne živi, gleda in ne vidi. Mramorji vseh barv, bron, baker, železo — vse to izžareva muziko, diha barve, govori tisočletja. Dotaknem se s prstom palca noge ogromnega Marta in nič bi se ne čudil, ko bi se Gradivus zgenil in bi jaz slišal zarožljati kovinaste luske njegovega oklepa — saj sem se ga samo zato doteknil, da bi se

prepričal, da tudi živim, da sem med njimi in diham zrak, ki ga dihajo oni!

Stojim pred grško Aphrodito — kapitolinsko Venero jo imenujejo tu — iz pen rojena je odložila oblačilo in stopa v vodo — in ko bi ne prišel prijazni čuvaj in ne obrnil kipa opozarjajoč na linijo njegovega hrbta — človek bi kar videl tudi zelenkasto morsko vodo, v katero se namerava bela noga zdaj zdaj potopiti . . .

Starec me je pravzaprav od nekod strmoglavil . . . Zdaj stopam trezno in nekako kritično. Amor in Psyche . . . Leda z labodom . . . In mislim, da samo še tak mramor današnjemu človeštvu lahko pove, kaj mu je bila nekdanj ljubezen. Knjige ne več, kajti bere jih z meglenimi in senzacije željnimi očmi današnjih dni. Tannhäuser je pobegnil iz Venerine gore, bil je v Rimu, delal je pokoro, ni pa dobil niti miru niti odpuščanja, in srce ga je gnalo k Veneri nazaj . . . Našel jo je neizpremenjeno, sam pa je bil tako izpremenjen, da ni več spoznal nje in ona ni spoznala njega — bil je v Rimu . . .

Amor in Psyche . . . prepad leži med temi dnevi in med našimi dnevi, med ono ljubeznijo in našo ljubeznijo . . . Milijoni življenj uničenih in izgubljenih, histerične žrtve blaznic, samostanov, bolnišnic in vse to sad hinavske, surove in brezobzirne krščanske moralke — narava plačuje z groznim denarjem človeštvu oni nesrečni strup iz Judeje, ki ji ga je dalo piti.

Stopim v dvorano imperatorjev . . .

Antični Rim je ovladal svet in položil vso svojo oblast enemu človeku v roke. Hotel je živeti

brez odgovornosti, uživati brez skrbi, in našel si je novo državno formo — cesarstvo. In usoda rimskih imperatorjev ni bila ravno zavidanja vredna. Silno dela, silno truda, silno bojev doma, silno bojev na mejah — življenje Augustovo, Tiberijevo, Vespasianovo, Titovo, Trajanovo, Hadrijanovo, Mark Aurelijevo, Severovo dokazuje to. Poleg tega tipa cesarjev-državnikov stoji tip cesarjev-blaznikov: Caligula norec s pobleski genialnosti, Nero, žrtev umetniških aspiracij in želje po nesmrtnosti, Domitian, žrtev strahu in bojazni, Commodus, gladiator, ki se je vsled krute igre Usode rodil kot cesarjev sin, Caracalla, ki bi bil lahko odličen legijski tribun, Heliogabal, nesrečni hermafrodit in umetnik v uživanju življenja — vsi ti so, postavljeni na vrtoglavo višino oblasti, izgubili duševno ravnotežje, uničevali so vse, kar jim je prišlo pred oči, vedno žejni a nikdar siti krvi, dokler niso bili pahnjeni v njen grozni purpur in ni postalo prokletstvo edini epiteton njih imena . . . In tretji tip so bili cesarji-vojaki. Malokdaj so prišli v Rim, pogosto niti enkrat ne v svojem trudapolnem življenju, branili so meje imperija proti prebujajočim se narodom barbarov, legije so jih izvolile, navadno tudi legije odstranile — vendar je med njimi nekaj postav, ki kažejo, da bi bila tudi ta vrsta imperatorjev lahko zadržala konec starega imperija, ko bi ne bila nastala notranja kriza, ko bi ne bil pokopal antike strup od Vzhoda. Claudius II., Aurelian, Probus in največji med vsemi Diocletian . . .

Stopam skozi dvorano. Imperatorji sledo drug za drugim v kronološkem redu, z julijskim rodom

začenši. Julijski rod se sicer odlikuje z zares krasnimi glavami. Augustus sam, Tiberius, oba Drusa, Germanicus, Caligula in Nero. Tiberius je bil sploh najlepši mož svoje dobe v Rimu. Poleg Nerona njegova ponosna žena Poppaeja Sabina s svojo karakteristično frizuro. Z obličja Othonovega bereš njegovo dušo — pomehkužen uživalec, toda svoj čas junak. Tudi Vitellius pripoveduje vsebino svojega življenja: razuzdanec in nič drugega. Koščeni vojak Vespasian, lepi Titus. Preudarni Nerva, jasni in točni Trajan. Hadrian, ta večni popotnik in genialni arhitekt, prvi cesar z brado. Dobrotljivi Antoninus Pius Marcus Aurelius kot mladenič, potem kot mož — obe poprsji kažeta enako žalostne oči in izraz utrujenosti na obličju. Zraven stoji Faustina, njegova zagonetna žena. Commodus, Pertinax — — — itd., vsa zgodovina imperija govori iz teh poprsij, kajti imperator je bil v imperiju vse: najvišji duhovnik, najvišji vojskovodja in voditelj notranje in zunanje politike, čuvar nrvnosti, zakonodajalec — vsa njegova usoda. Ciklus zaključuje poprsje Juliana Apostate, ki je pa vse drugo, le ne podoba njegovega obraza. V sredi stoji mramornata soha sedeče Agrippine (starejše).

Poprsja pesnikov, filozofov in odličnih mož drugih strok so v sosednji dvorani. Sokrates je tu parkrat s svojo tipično faunsko glavo, Sophokles, Aischylos, Homer, vojskovodja Corbulo, Cicero, Alkibiades, Euripides, Asklepiades itd. Belo poprsje starejšega Scipiona Afričana, zmagovalca nad Hannibalom, te prisili, da se ustaviš. Teme golo kakor koleno, ponosne samozavestne oči, stisnjene debele ustnice, ponos v celem ob-

ličju — da, tak je moral biti ta Wellington Rima, ki je imel več sreče nego genialnosti, tipična primera onih kamenitih ljudi, ki jih vrže Usoda končno vsakemu geniju pred noge, da se mora nad njimi spotakniti. In na golem temenu je brazgotina, sled rane, ki jo je dobil, sedemnajstleten mladenič, v bitki pri Ticinu, kjer je rešil življenje konzulu, svojemu očetu. Ena tistih glav, ki jih moraš videti, ako hočeš razumeti pot dotičnega življenja.

Korakam dalje po teh dvoranah . . . Kipi bogov . . . satirov . . . herojev . . . sarkofag s slavno bitko z Amazonkami . . . Silen . . . deček v borbi z gosjo in umirajoči gladiator . . . Oni gladiator, ki ga opeva Byron v Child Haroldu . . . Ko bi bil kipar in bi videl te-le stvari, prej bi si odsekal roko, nego bi se še kdaj potem dotaknil ila ali dleta, zakaj tu ni mogoče izraziti še kaj večjega . . . Praxitelov Satir stoji tu in snežnobeli Narciss, ki so ga nazvali za Antinoa, Hadrianova ljubljenca. Tako so pač stali kje v Helladi, tako jih je pripeljal bodisi Aemilius Paulus, bodisi Mummius ali Sulla v Rim, tako so stali stoletja v Rimu, preživeli generacije, preživeli bogove, preživeli svetovno vlado imperija in zdaj zro v naše dneve — edini neizpremenjeni, edini nesmrtni, še vedno dihajo v mirnih dihljajih, kakor bi vedeli, da prežive nove ljudi, nove države, nove bogove, kajti edina nesmrtnost je lepota, in to imajo oni . . .

V zadnji dvorani je poprsje, ki ga označujejo za podobo M. Junija Bruta, Caesarjevega morilca . . . Da, tako je pač bilo njegovo obličje. Ne ravno simpatično, pa tudi ne brez izraza, tako

nekakšen rimski gizdalin, zna se pa povzpeti tako, da mori zaradi ideje. Samo da potem takoj pade in meri ljudi in svet po svojem normalu — in seveda pride k Filipom. — — —

— — — Solnce, žgoče solnce zunaj . . . Grem mimo Marca Aurelija v palačo Konservatorjev nasproti. Hodim po dvoranah, hodnikih, gledam reliefe, urne, sarkofage, kipe, kipce, table, na katerih so bili zaznamovani konzuli, diktatorji, cenzorji in poveljniki konjenice republikanskega Rima. Mozaiki, zbirke denarjev, stari grobi, dvorana slik iz renesance, vrsta imen najslavnejših mojstrov, in spet antično nakitje, toaletne potrebščine, nosilnice, voz, bronasti kipi, kipci, vaze, poprsja slavnih modernih Italijanov, med katere je zašel, bog vedi kako, tudi Mickiewicz, kameje, brušeni dragi kameni, gobelini — — morda bi bilo bolje, da sem šel prej sem in ne v Kapitolinski muzej! Moti me nekoliko to-le pomanjkanje enotnega stila in utrujen sem . . . Hodim, gledam, duh se naposled vendarle vzdrami kakor bi ga kdo s šibo oplazil, ko se človek ustavi pred takim antičnim dečkom, ki si izdira trn, ali pred urno, v kateri je bil pepel Agrippine, Caligulove matere — toča takoj spet opeša — — truden sem . . .

Še v to dvorano, kjer ima rimski občinski svet svoje seje, kjer se sklepajo civilni zakoni in kjer stoji slavna kapitolinska volkulja, ki je stala nekdaj pri ruminalskem figovcu na Palatinu . . . spustiš se za trenotek v rdeči fotelj enega izmed teh modernih senatorjev, gledaš zeleni bron klasične živali — — — in odhajaš z obljubo, da prideš spet in spet . . .

Solnčna svetloba žge v oči . . . v ušesih šumi . . . kakor brez duha se vlečem k Vicolu Alibert . . .

Sofija Petrovna stopa nekako razburjena po veži. Zgrabi me za roko in me pelje v bralno sobo.

— Trepova ni več! — mi zašepeta zmago-slavno.

— Kakšnega Trepova? —

— Našega Trepova. Krvavega peterburškega psa. Umril je, jaz pa sem prepričana, da je bil odstranjen na drug način . . .

— A tako. Sofija Petrovna, in veste, kaj mislim jaz? Jaz mislim, da po Capitoliju ne prenesem nobenega muzeja na svetu več. —

Gleda me in me ne razume, kakor ne razumem jaz nje . . .

XIII.

Večer.

Električne žarnice razlivajo od zgoraj, luči prodajalnic in izložb od desne in leve bele žarke svetlobe na šumni tok ljudij, ki se vije počasi po Corsu . . .

V taki svetlobi ima bela polt rimskih dam naravnost bajno ljubkost, oči se jim leskečejo kakor črne zvezde, in hoja, ki se ravna po taktu in šumu cele reke, je graciozna kakor v plesni dvorani. Kamenje njih nakitja — in Rimljanke so z nakitjem dobesedno ovešene — se bliska v mavričnih barvah; na vratu, v ušesih, v laseh, na pah-

ljačah, rokah, na držajih tenkih paličic poskakujejo ti pestri plamenčki, zdaj se zasvetijo, zdaj ugasnejo in takoj spet zagore iznova in v drugih barvah — in tako se pomikajo tu v lesku, bliskih in intenzivni svetlobi ti živi krasni človeški cvetovi z brezskrbnostjo na licih, ponosom v hoji in srečo nad seboj v celi postavi. Ta svetloba izenačuje razlike v letih, razlike med že prežitim in doslej neprežitim življenjem: starim odjemlje leta in če tudi govore o njih sivi lasje, pričara vendar na obličje pod njimi ljubkost, kakoršna je počivala tam nekdanj — in mladostne cvetke ti kaže, kakor bi bile že razcvele, kakor bi bili oni romančki, ki se doslej predejo pač le v njih glavicah, že tudi v njih srcih . . .

In enako graciozno predstavljajo tu noge možje sedanjega Rima — seveda v brezhibno svetlih čevljih — po tlaku hodnikov in ulic. Tok zavzema namreč vso širjavo Corsa, ki ni večja nego širina naše Spálene v Pragi. Svetle, elegantne obleke, beli klobuki, pod njimi temne bojevite oči, toda njih bojevitost nima nič skupnega z ono vsiljivo predrznostjo levov na dunajski Ringstrasse in na Grabnu — prirojena je deželi in narodu sploh, v njih ne vidiš nesramnih vprašanj, ko se tak pogled sreča z ženskim pogledom. V tej množici obrazov s temnimi in svetlimi brki se ti pokaže včasih lice, ki živo spominja na markantno starorimsko obličje, kakor ga imajo poprsja Kapitolinškega muzeja: Caesar, Nero, Titus . . .

In ta počasni ritmični tok, poln bleščečih plamenčkov šumi, buči, smeje se in teče med visokimi hišami, palačami in cerkvami, in visoko

tam nad atmosfero svetlobe je temnomodro nebo in na njem migljajo zvezde, veliko večje in veliko jasnejše nego pri nas. Te bele zvezde, ki so prav tako, sijale nad to cesto, ko jo je antični Rim nazival Via Lata, ko so jo mesto hiš obrobjali kipi, spomeniki, portiki palač, ko se je čez njo spenjal Marca Aurelija triumfalni oblok, ki ga je ukazal papež Aleksander VII. podreti, „da bi ne oviral konjskih dirk“, ki so se vršile na tej cesti . . .

Razvaline so pokrile antično cesto — kakih šest metrov visoko je bila zasuta nekaj stoletij. In te bele zvezde so videle, kako se poraja na razvalinah starega mesta drugo mesto, ta cesta je postala žila novega življenja — tod so hitele generacije za generacijami, papeži so se vozili in jezdili po nji, cesarji, kralji, vojske, romarji in vsi, ki jih je gnalo semkaj hrepenenje s celega sveta — tudi to je prešlo, in danes kipi tu spet novo življenje, šumno, samozavestno, ki pa ima vpričo teh večnih lučic komaj več pomena, nego veselo šviganje hroščev v majnikovem večeru.

Sofija Petrovna si ogleduje pozorno valovje tega veletoka ljudij in mi razlaga svoja opazovanja.

— Rimljanke -- pravi — imajo vse krasno rast. Vitko telo, močna prsa — onih stožčastih postav Dunajčank, ki so mi bile tako zoprne, tukaj ni videti -- —

Na Piazzii Colonna je vojaški koncert. Trg je natlačen. Kavarne in sladčičarne so se s svojimi mizicami razprostrle daleč ven, niti en stol ni nezaseden. In ravnotako polne so vrste stolov pod godbenim odrom, ki so za gotovo odškodnino na razpolago.

Sredi trga stoji na mogočni kocki iz peščenca steber cesarja Marca Aurelija. Vijakasto oviti reliefi razglašajo vojne čine cesarjeve v vojnah z Markomani, Kvadi, Sarmati in drugimi barbari. Imperatorjev steber je danes edini ostanek onih okraskov antične Via lata — — in obenem ena izmed številnih primer, s kakšnim umetniškim razumevanjem so skrbeli papeži za Rim in njegove spomenike. Na kapitělu stebra je stal kip Marca Aurelija — Sikst V. ga je dal sneti in postaviti na njegovo mesto — Hebrejca iz Tarsa, sv. Pavla!

Kadar se vali po Corsu gorenjih deset tisočev rimskih, je tu na Piazza Colonna ves Rim. Semkaj se izlivajo tudi valovi Corsa in se združujejo tu z delavci, reveži, študenti, vojaki, duhovniki, carabinieri, meščanskim rodbinami, prodajalci časnikov, razglednic, brošur, vžigalic, snažilci čevljev, ženami, otroki, polsvetom — ves Rim v eni edini harmonični mešanici. Med njimi ni cest, ni potov, ki bi si jih bila ena vrsta odmerila in zavzela — te ljudi vse druži ponosna beseda *Jo sono Romano di Roma* in če ne to, pa vsaj zavest, da pripadajo eni in isti narodnosti. Tu čutiš, da socialno stališče ne loči enega od drugega — ta spada k tej, ta k oni vrsti, razlike med seboj pa ne čutijo.

Godba bersaglierjev svira potpuri iz Verdi-jeve Traviate. Kaj prida ne zna, ali tudi za to malo ima hvaležno publiko. Tem muzikantom manjka — neverjetno — ognja. Tem melodijam manjka duše. Toda Rimljani kimajo z glavami po taktu, pogibavajo se s celim telesom, brenče si napev, pojejo besede, tolčejo ob tlak — in ko godba doigra, ogromno ploskanje, vpitje, navdu-

šenje. Bis! Bis! grmi po trgu, dokler ne nastopi kapelnik in se začne Traviata iznova.

In ko so jo doigrali vdrugeč, se mora začeti vtretjič — človek razume, kako je ta melodični Verdi izrasel iz duše tega naroda in kako zna govoriti njegovim živcem. Bolest, ki se smehlja v prijetnem ritmu, radost, ki ji blešče v očeh solze notranjega gorja — kakor bi bil v tej glasbi obsežen izgubljen vzdih davne antične duše, kateri je ležala v najbujnejših ekstasah pesimistična senca in v najhujšem gorju pomirljiv smehlaj . . . In Hebrejec iz Tarsa, sv. Pavel, oprt na meč, gleda od zgoraj na to rajanje teles in duš, ne razume vsega tega, kajti ne more verjeti, da bi še mogel biti živ in v kakem kotičku duš dihati in čakati svojega dne — oni davni antični svet, katerega je tako sovražil in o katerem je mislil, da ga je uničil . . . In Hebrejec iz Tarsa ne ve, da stoji na mestu imperatorja, ki je bil desetkrat večji nego on in da pride gotovo čas, ki mu ukaže stopiti dol in napraviti prostor pravemu posestniku. Nemesis korigira zgodovino, Nemesis izkorigira tudi roparski čin Siksta V. Kraljevski Rim se naslanja na imperij, kraljevski Rim povrne tudi imperatorjev steber imperatorju, zakaj „dajte cesarju kar je cesarjevega“ . . .

V pavzi vpijejo prodajalci časnikov, razglednic in vžigalic, fontana, ki stoji stebru nasproti, ploska s padajočimi kapljicami svojih curkov, in govornice ljudij se spajajo v šumenje, kakor zveni na razcvetlem deteljišču lepega popoldneva. Pod ogromnimi kandelabri stoje gruče bralcev časopisov, in reveži brez strehe, ne meneč se za vse

to, leže zleknjeni ob podnožju stebra Marca Aurelija in spe zavidanja vredno spanje . . .

Prosojna ura na Palazzo delle Colonne kaže pol enajstih, muzikantje pospravijo inštrumente, zložo note in odidejo.

Trg se prazni.

Vrneva se na Corso in vstopiva v Cafe Nazionale, kjer imajo najboljšo kavo v Rimu, ki je jaz sicer ne maram, a jo pije neizmerno rada Sofija Petrovna.

Par mačk se valja tu po stolih, in če katero preženeš, vrže na te ogorčen pogled, skoči na stol zraven, in spi mirno dalje. Pod stropom se podi netopir, ki prihaja sem zvesto večer za večerom in lovi muhe in moskite, in okoli miz sedi vse, kar ima Rim umetniškega. Nepriznani ženiji, katerih pesmi še ne poznajo tiskarskega črnila in katerih pogum je ravnoliko samozavesten kakor je neizprosna njih obsodba vse laške literature — začeniši z Dantejem in končujé s pesniki včerajšnjega dne — prislušujem enemu takemu razgovoru, ta dobra mladina je v Rimu na las taka kakor v Pragi! — žurnalisti vseh narodov, kolonije tujih slikarjev in kiparjev, vse poglobljeno v debate ali v liste svojih domovin. Dim cigar in cigaret se dviga k stropu, pahljače se gibljejo okoli zapotenih in razpaljenih glav, kozarci, novci zvenketajo, in natakariji v salonskih suknjah švigajo po dvorani.

Ure beže čudovito naglo — Pagare!

Plačam z dvajsetlirskim bankovcem. Natakariji iztrese na pločevinasto skledico pest srebrnjakov in bakrenih novcev. Ogleдам si ta denar — glej,

francoskih pet frankov s sliko Napoleona III.! Podam ga natarjarju — ptiček ga niti bližje ne pogleda, izpusti ga v žep, vzame drugega in mi ga vrže z ravnodušnim mirom v skledico.

Sofija Petrovna napeto zasleduje to nemo igro. In naenkrat izvleče svojo denarnico, iztrese mi pest srebrnjakov na mizo v raziskovanje.

Lepi novci! Franki-petaki z istim Napoleonom III., franki-petaki iz Bolivije, braziljski novci, novci s papežem Pijem IX., franki s sliko Napoleona I. — za boga, Sofija Petrovna, kje ste nabrali vse to? —

— To so mi dali v Benetkah, ko sem menjala denar. V hotelu, po trgovinah, na kolodvoru — kjer je bil kdo, je kaj prispeval. Ali ima to kakšno vrednost? —

— Lep začetek, če hočete zbirati star denar — — —

— Kaj hočem! — méni fatalistično. — —
Greva domu, k Vicolu Alibert.

Ulice tihe, prazne. Tu, tam skupina deklet, „poveternih ženic“, kakor bi rekli stari Čehi. Tiho govore, pušijo cigarete in se ne brigajo za nič . . .

In v temi visoko nad spečim mestom bele zvezde. Večje nego pri nas, jasnejše nego pri nas . . .

XIV.

Palatin.

Razvaline rdeče-rjavih zidin. Mogočni stebri, ki rasejo iz pobočja palatinskega griča nad samim Forom. Temni hodniki, vlažni oboki, široki svodi,

ki odpirajo razgled na vrhove hrastov tam nekje, na neke ciprese, na kos smehljajočega se neba . . .

Palača Tiberijeva, Caligulova . . .

Danes ni mogoče več reči, kako so bila ta poslopja razdeljena. Kakšna je bila njih višina, kakšne dvorane v njih, kakšno okrasje. Neme razvaline, le glas zgodovine govori tu.

Tu je bil prvih ustvarjen tip onih človeških bitij, ki je prestal uničujoče čase, antične bogove, in se je vkoreninil v vseh deželah in pri vseh narodih. Caesar Imperator Augustus. Edinec, ki vlada nad milijoni, in živi simbol mogočnosti in slave države. Nekaj čisto drugega je bil dotedanji rex, kralj, od katerega se je predvsem zahtevalo, da bodi dober vojak in zanesljiv voditelj v bojih in bitkah, pripraven načelnik roparskim pohodom in previden vodnik svojemu ljudstvu, kadar bi hotelo zamenjati svoje dosedanje bivališče z drugimi kraji. Rim, ki je ustvaril novo državno obliko, ki zadostuje človeštvu do današnjih dni in mu bo zadostovala najbrže še nadalje, ki je prvi uredil razmerje posameznikov med seboj in nasproti državi s pojmom prava, ki je odtod postalo direktiva za življenje vseh kulturnih narodov, ki je sploh ustvaril vse forme življenja z zarodki vseh prihodnjih bojev in izprememb — ta Rim je moral ustvariti tudi nov tip poglavarja države — cesarja. Bitje v moči neomejeno, obsežek vsega tega v sebi samem, kar je bil sam svetu, Majestas, ki je bila v življenju prva za bogovi in po smrti sprejeta med nje, človek v škrlatu, na čigar migljaj so korakale legije v oddaljene kraje, da bi prelivale svojo in

tujo kri, na čigar migljaj so se uničevala mesta na tisoče milj daleč, pokoravali narodi, prekopavale gore, odvajala voda iz svojih tisočletnih bivališč, polagali mosti čez tokove deročih rek, gradile ceste in stavile trdnjave, gradovi in mesta v krajih dotlej neobljudenih . . .

In tu v teh prostorih je bil ustvarjen oni tip cesarjev. Rdeče-rjavi zidovi, v katerih se je zakoreninila mestoma kaka širokolista rastlina in plapolala iz njih kakor zmagoslaven prapor. Sveža praprot pokriva vlažne kote hodnikov in podnožja oblokov. Mogočni hrasti dvigajo svoje vrhove iznad razvalin teh bivališč prvih cesarjev proti modremu nebu. Rastline, najnežnejše in najpravičnejše, kar je narava sploh porodila, imajo tu zadnjo zmagoslavno besedo . . .

Palača Tiberijeva, Caligulova, Augustova . . .

Augustus, ta rumenolasi mož, je bil prvi od njih. Njegova palača je bila sezidana po bitki pri Actiju in je bila središče uradov, sodišč in svečeniških zborov. Cesar je živel preprosto, njegova hrana je bila jako enostavna, kruh, ribe, sir, sadje, nekoliko vina. — Noben Žid, moj dragi Tiberius, se ne posti ob sabatu tako ostro, kakor jaz danes. „Šele v kopeli, uro po solnčnem zahodu, predno sem se mazilil, sem zavžil par grizljejev kruha“ — tako piše enkrat svojemu nasledniku. Obleke so mu predle in šivale njegova žena, hči in vnučinja. V njegovem značaju je bilo mnogo, kar je spominjalo na stare postave republikanskega Rima. Bil je strog o pravem času in o pravem času milostljiv. Znal je dobro govoriti ljudstvu na Foru,

očetom v senatu, in je bil duhovit gostitelj svojim gostom. Ljubil je hellensko izobrazbo, govoril je dovršeno grško in je rad citiral v razburkanih trenutkih življenja primeren verz iz Homerja ali iz tragikov. Borbe v cirkusu je gledal skozi okno svoje hiše, bil je priden obiskovalec in vesten poslušalec v gledališču. Vergilu in Horacu je bil odkrič prijatelj. Sam je pisal reke v verzih in je celo zasnoval tragedijo Aix. In naposled je tudi rad igral kocke za majhen denar. Krasni spol je vneto častil. V njegovo palačo so nesli večkrat zastrto nosilnico in jo postavili v spalnico. In v nosilnici je bila vsakokrat kaka krasotica starega Rima. Pa se zgodi nekoč, da skoči iz nosilnice mož, se postavi pred cesarja z golim mečem in mu pravi: — ali se ne bojiš, da bi utegnil priti po tem potu k tebi kdo tako kakor jaz in te ubiti? — Ta mož se je imenoval Athenodor in je rešil na ta način ženo svojega prijatelja. Augustus ga ni prav nič kaznoval — zastrta nosilnica pa ni plula nikdar več proti Palatinu. — — V svoji rodbini je imel cesar malo radosti. Sinove in vnuke mu je zgodaj smrt pobrala, hčer Julijo, ki je bila kriva Ovidovega prognanstva v Tomi, je moral potem sam pregnati iz Rima, in tako mu je ostal le Tiberius, redkobesedni in zagonetni mož; ta edini mu je drugoval na starost in čakal njegove smrti.

Patriarhalni stari cesar je umrl v Noli. Svoji ženi Liviji je dahnil na ustnice poljub in besede: Livija, pomni najinega zakona in živi srečno! — —

V poznejših težkih časih so se ga spominjali z vzdihom: Ali naj bi ne bil nikdar prišel, ali pa naj bi bil večno ostal . . .

Za njegovega vladanja se je narodilo v daljni Galileji nekemu tesarju dete, ki mu je bilo dano ime Jošua . . .

Domus Augustiana leži zdaj pod parkom vile Mills. Hrasti in ciprese rasto veselo nad bivališčem starega cesarja. Le tu in tam štrli iz tal kak zid, kak okrasek, kak odlomek stebra.

Vrneva se k Tiberijevi palači, ne da bi naju gnala želja še enkrat kaj pogledati — te razvaline so le razvaline, gole razvaline iz opeke — toda hoče se nekoliko sanjati, nekoliko prisluškovati glasovom zgodovine . . . Kajti tu je živel oni čudni človek, katerega velikost ima na sebi nekaj pošastno-tragičnega in tajinstveno-groznega. Drugi rimski cesar, Tiberius, v svoji ledeni in zahrbtni krutosti tako mojstrsko risan od Tacita, od sodobnikov preklinjan, od stoletij obsojan. Ali pa po pravici? Bil je mlad mož, srečen soprog in oče — kar mu ukaže Augustus, da se mora ločiti od svoje žene in poročiti njegovo hčer Julijo, vdovo po Agrippi. Ubogal je — tako je ukazal cesar in adoptivni oče. Ko pa je nekoč, dolgo potem, srečal svojo ločeno ženo, se je ustavil, gledal za njo, in solze so se mu vlile iz očíj. Augustus je poskrbel, da se podobno vznemirljivo srečanje ni več ponavljalo. Z Julijo seveda ni bil srečen. Otrok, katerega sta imela, je umrl zgodaj, nato sta se razšla. Tudi z Augustom se je razšel adoptirani sin, nemara njegova ponosna duša ni prenesla, da so imeli drugi prednost pred njim, nemara je čutila, da je ta očetovska ljubezen silno majhna — Tiberius je odšel v prostovoljno pregnanstvo. Živel je na Rhodu in tam je zvedel, da

ga je dal Augustus razporečiti z Julijo, in Ju da živi v ostri kazni na pustem otoku. Po osr letih se je vrnil in v Rimu je živel v ozadju, nil ga ni iskal in on ni iskal nikogar. Živel je s svo sinom iz prvega zakona. Šele ko je smrt izpr nila hišo Augustovo, je poklical stari cesar te zadnjega svojega sina k sebi. In ko je Augus umrl, je stopil na njegovo mesto. Stopil je s tih opreznim korakom — saj je vedel, da nime svojem nastopanju teh prikupnih lastnostij, korsne je imel Augustus, in vedel je tudi, da drugi časi in drugi ljudje. Človeško življenje tak ni imelo mnogo cene, niti subjektivno, niti obj tivno. Kdo ve danes, kakšne zarote so bile j pravljene in koliko bodal, da bi bil odstranjen osebno malo simpatični cesar! Zakaj duše Cator in Brutov so imele še vedno dosti sorodnikov dedičev v Rimu. „V zaroto proti cesarju se veruje, dokler ni cesar ubit“ — se glasi en izmed genialnih izrekov blaznega Caligule. Kaj je naklepalo zoper Tiberija, ne vemo, vemo kako je Tiberius odgovarjal. In iz teh odgovor to je res, puhti groza.

Imel je sina-edinca — zastrupili so mu in so mu natvezli, da je umrl naravne smrti. M ki mu je zavdal, Sejanus, ki je bil v cesar nenavzočnosti samovladar v Rimu, je hrep postati tudi resnični cesar. Tiberius je bil te na Capri in tam so se mu hipoma odprle c zvedel je pravi vzrok sinove smrti in izdani mu bili Sejanovi načrti. Sejana je strmoglav višine po svojem Tiberijanskem načinu: milo, bla hotno, brez hrupa, toda gotovo.

V Rim pa se ni vrnil več. Gnusa polna je morala biti njegova duša nad življenjem, ljudmi in seboj. In Rim mu je vračal zdaj, kakor je mogel. Izmišljevali so bajke o njegovih orgijah in pijančevanju, pitali so ga z zasmehovanjem in dovtipi (Biberius Caldius Mero), znesli so nanj vse grozne pripovedke, ki so se z njimi strašili otroci — in gologlavi zagonetni starec je živel med tem po svoji navadi daleč od vsega tega. V bogove pač ni preveč veroval — „kajti bil je matematik“. Bil je tudi izvrsten govornik, marljiv bralec in nekoliko tudi pisatelj. In še nekaj: imel je žgoč dovtip, kar ljudje tudi neradi odpuščajo, in znal je biti brezobziren, česar sploh ne odpuščajo. „Tristisimus hominum“, najjadnejšega med ljudmi, ga imenuje Plinius.

Umrl je na Capri. V Rimu je bila radost. „V Tiberio s Tiberijem!“ — je rjula sodrga po ulicah — Tiberius ni nikdar tajil svojega sovraštva nasproti nji, ni ji laskal in ni ji prirejal iger. Mrliča so prenesli vojaki v mesto in ga sežgali — toda brez apoteoze. Orel ni splaval od njegove grmade proti nebu. Tiberius ni bil sprejet med bogove. V provincijah je živel njegov spomin kot spomin na pravičnega, strogega in dobrega vladarja. Niti najboljši cesarji ga pozneje niso zatemnili.

Za njegove vlade se je zgodilo v Jeruzalemu to-le: k prokuratorju Judeje Ponciju Pilatu so pripeljali pred Veliko nočjo mladega Žida, češ da podpihuje narod in se upira cesarju, ker se dela kralja. Pilat ga je zasliševal, toda Žid mu je dajal take odgovore, da ga Rimljan ni mogel obsoditi.

— Da, dela se kralja, toda njegovo kraljestvo ni od tega sveta — — — Prokurator Judeje ga je dal bičati, bodisi, da bi vsaj deloma ugodil tožbam Židov, bodisi da bi vzbudil sočutje s slabim krvavečim telesom, ali pa oboje — in ga je pokazal ljudstvu. In nahujskano ljudstvo mu je kričalo: Na križ z njim! Na križ! Križaj ga! —

Rimljan je resignirano zmajal z glavo in je dal Žida pribiti na križ. Človeško življenje takrat ni imelo mnogo cene . . .

*

Hodiva po prostranem Palatinu sem ter tja . . .

Stari Palatium . . . Roma quadrata . . . mesto Romulovo . . . Njegove stene so se spuščale strmo navzdol, v njih je našel pastirski narod naravno varstvo proti človeškim in živalskim roparjem. Romulus ga je obzidal — na nekaterih krajih so še ostanki tega zidovja.

Tu je stala tudi tja do Konstantinovih časov Romulova koča, v kateri je baje stanoval pastir Faustulus, rednik prvega rimskega kralja. Tu je bila tudi špilja s studencem, ki ga je senčil ficus ruminalis, sveto mesto, kjer se je ustavil košek z dvojčkoma Romulom in Remom, plavajoč po narasli Tiberi. Semkaj je bila postavljena l. 296 pr. Kr. ona prekrasna etrurska volčica, ki stoji danes v rdeči dvorani konservatorjev na Capitoliju.

Tu je stalo sveto drevo, ki je vzraslo iz kopja, katerega je zagnal semkaj Romulus iz Aventina. Še za Caligule je cvelo in rodilo.

Tu je stala hiša cenzorja L. Crassa, na čigar vrtu je raslo šest krasnih starih lotosovih dreves; to hišo je kupil M. Tullius Cicero, veliki govornik in majhni politik, to hišo mu je razrušil zloglasni Clodius, senat pa jo je potem vnovič sezidal.

Tu si je postavil palačo Scaurus, njen atrium so nosili osemintrideset čevljev visoki stebri iz črnokastega mramorja, pripeljanega z otoka Melos; tu nekje so stanovali Hortensius, Ciceronov tekmeč, in Catilina, žrtev in ponos Ciceronov; triumvir M. Antonius, katerega hišo je podedoval Augustov prijatelj in zet, M. Vipsanius Agrippa . . .

Hodiva sem ter tja . . . Razvaline, molčeče razvaline . . . le zgodovina govori . . .

*

Samo tista hiša, kjer se je narodil cesar Tiberius, stoji še zdaj na Palatinu. Edino popolnoma ohranjeno bivališče antičnega Rima. Dekoracije in freske na stenah govore še z obledelimi barvami o nekdanji preprosti krasoti tega patricijskega stanovanjskega, nevelika razsežnost poslopja pa nikakor ne odgovarja našim predstavam o rimski palači, in že celo ne o palači, v kateri je stanoval član preponosnega rodu Claudijcev. Toda Tiberijev oče je bil še zakrknjen republikanec, ki je celo predlagal, naj se da morilcem Julija Caesarja nagrada, in njegovo bivališče nosi značaj republikanskega državljana; neveliko, brez kriččega nakitja, toda ponosno in samozavestno. Ko se je Antonius pobotal z Octavianom, poznejšim prvim cesarjem, je moral ponosni Claudius odstopiti svojo

ženo Livijo žoltolasemu dediču Caesarjevemu — odstopil jo je, toda kmalu na to je umrl — gotovo vsled strtega ponosa. Njegov sin Tiberius, ki ga je adoptiral Augustus, je nastopil po njem vlado sveta. In preprosto republikansko bivališče je prešlo v last Germanica, tistega Germanica, ki ga je oboževal Rim in ki so se vanj upirale oči vsega sveta z največjimi nadami. In v tej hiši je rasel tudi njega sin Gaius Caesar, imenovan Caligula, ki je podedoval simpatije in ljubezen vojaštva in ljudstva po svojem očetu, ko je pre zgodnja smrt prehitela štiriintridesetletnega Germanica na potovanju po Mali Aziji. Ko je bilo Caliguli dvajset let, ga je poklical stari Tiberius k sebi na Capri, in mreže grozovitih bajk in grdih klevet, ki obdajajo drugega cesarja na tem otoku, se ovijó zdaj tudi okoli Caligule.

Če človek prebira rimske zgodovinarje cesarske dobe, ne sme pozabiti na par okolnostij: cvet republikanskega Rima je bil senat, onih „tristo ponosnih in ošabnih kraljev“, ki se nikakor niso mogli zamisliti v podrejene vloge v dobah cesarstva. Republikanske tradicije senata niso izumrle, t. j. bile so prav tako prapor in geslo njegovo, kakor so danes prapori in gesla razni programi raznih strank, pod katerimi se skriva vedno ona večno resnična zahteva „daj mi, da sedem, kjer sediš ti“, in tako so se v senatu snovale zarote proti cesarjem, najemali so se morilci in korumpiralo vojaštvo, drame pa, kakoršna se je odigrala Iđibus Martiis l. 44., ko je padel v Pompejevi kuriji pod senatorskimi bodali Caesar, seveda Rim ni več dočakal — usoda, ki je doletela Caesarjeve

morilce, je bila zbranim očetom svarilo za vse čase. Nasprotno pa so cesarji v posesti polne oblasti nad življenjem in smrtjo vseh podložnih državljanov — in med temi je bilo zdaj tudi onih nekdanj ponosnih tristo kraljev — ravnali brezobzirno in z usmrtitvami čistili senat, kadarkoli je le bila prilika. In kar so senatorji znali, je bilo, da so znali antično umirati, in ti, kateri so ostali, so se znali za nje maščevati. Kar je namreč krščanskemu človeku po smrti nebeško veselje ali pa trpljenje v peklu, to je antičnemu človeku dober glas in čisto ime v zgodovini. In nad dobrim glasom in čistim imenom svojih cesarjev je izrekal senat z ustmi historije svoje sodbe. Tacitus, Dio Cassius, Plinius mlajši so bili senatorji, Svetonius Tranquillus pa je bil, če morda ne tudi senator, vsaj kot zaupen prijatelj Plinijev senatorskega mišljenja. In tako se je izvrševala sodba nad mrtvimi nasprotniki s strastno temeljitostjo. Napake so jim napihovali v zločine, nerazsodnost v bestijalno potezo njih značaja, večni strah za prestol in življenje v krutost in krvoločnost — ostalo so dopolnile klevete in bajke. Tacita ne izvezamem, znam si ga pa razložiti: njegov fascinirajoči način, slikati črno v sivem, ga je najbrže tako prevzel, da je slikal predstave svoje duše, in ne resničnih obrazov — to ni točni in jasni Thukydides, to je romanopisni talent Emila Zole . . . In na vseh teh slikah in sodbah, ki so bile pravzaprav polemično orožje, je zgrajena enostranska slika rimskega cesarstva, propada, izprijenosti, gnilobe in kakor se vse to imenuje. Novejša zgodovina je prosta takih sodb — kajti stare dinastije vladajo še vedno, in

paragrafi kaznujejo vsako žalitev člana vladajoče rodbine, četudi je že več sto let mrtev . . . Tega ni bilo v starem Rimu — dinastije so se menjale, malokatera je vztrajala dve generaciji zapored, in pošastna slika tega ali onega cesarja je služila le za osenčje svetlemu pojavu živečega vladarja — crimen laesae majestatis v preteklost je rado videlo in bralo i občinstvo i cesar.

Caligula je bil izmed tistih ljudi, v katerih se druží genialnost z blaznostjo. Njegova osebnost je bila prikupna, imel je nenavaden dar govora, globoko razsodnost in pereč dovtip. Osem mesecev po nastopu vlade se ga je polotila strašna bolezen, prestal jo je, ko se mu je pa vrnilo življenje, je bil norec. Rim, ki se je ob njegovi bolezní tresel strahu za njegovo življenje, se je zdaj zgrozil nad tem povrnjenim življenjem. Jasnih trenutkov je bilo čezdalje manj in manj, bilo je očitno, da mora biti odstranjen cesar, ki ne more odgovarjati za svoje čine.

Iz one preproste hiše, kjer se je rodil Tiberius in je preživel Caligula svoja mlada leta, vede pokrit hodnik k Tiberijevi palači, ki je stala nad Forom. Nekega januarskega dne l. 41. je hitel Caligula ob eni popoldne iz cirka, kjer so se vršile igre na čast Augustu, k obedu. V hodniku so se vadili grški mladeniči za predstavo, cesar jih je trenutek gledal, hvalil in vzpodbujal, v tem pa mu zada tribun Chaerea, ki je bil ta dan načelnik telesne straže, od zadaj rano z bodalom, drugi zarotniki so ga pobili do kraja. Morilci so se skrili za par ur v Germanicovi hiši, ko so pa videli, da jim ne grozi nevarnost, so drevili k palači in ubili

njegovo ženo in otroka, hčerko, ki jo je nesrečni norec strastno ljubil. Mrlič je ležal še na hodniku, ko se je razširila po Rimu vest o smrti imperatorjevi. Germanska telesna garda je prihitela k mestu umora z golimi meči in je hotela osvetiti svojega najvišjega poveljnika, in le duhaprisotnost konzularja Valerija je preprečila veliko prelivanje krvi. Ko so namreč vojaki vpili: Kdo je ubil cesarja? — se jim je postavil Valerius nasproti in dejal: Bil bi srečen, ko bi ga bil ubil jaz! — Osupnili so, utihnili in se poizgubili.

Senat je hotel obnoviti republiko, toda armada je razglasila za cesarja Claudija, Germanicovega brata. Tihi, neugledni, že starejši gospod, soproj Messaline, se je nastanil v cesarski palači kot vladar sveta. Imel je mnogo napak, končno pa je bil vendarle eden izmed boljših vladarjev. Rad je jedel, rad pil, imel je rad hellensko kulturo, in v domačem življenju je bil komoden, kar preveč komoden. Messalina si je izbirala čisto javno svoje ljubimce in naposled si je izbrala še enega moža in je javno slavila z njim svatbo. To je Claudija nazadnje vznemirilo, tu mu je šlo za prestol in življenje — dal je Messalino ubiti, kmalu na to pa se je oženil z Agrippino, hčerjo svojega brata Germanica, sestro Caligulovo in vdovo po Gn. Domitiju, ki mu je prinesla v zakon svojega sina Nerona. Claudius ga je adoptiral in kmalu na to je umrl. Zgodovinarji pravijo, da je bil zastrupljen z gobami, verjetno je pa, da ni bilo strupa prav nič treba: štiridesetletni jedež se je preobjedel tako, da mu ni bilo pomagati.

Nero je postal cesar. Mladenič, ki mu je vodil mlada leta neki brivec z nekim plesalcem, in ki mu je dala Usoda v življenje Seneco, filozofa in pesnika, iz čigar ust so tekle vzvišene resnice in iz čigar del je puhtela grabežljivost, ničemurnost, sebičnost in plebejstvo. Mladenič z aspiracijami umetnika, z nagnenjem do igrilstva, petja, atletstva, voznštva. V njegovih žilah se je pretakala kri gostobesednega retorja in lahkomišelnega igralca za svet, triumvira Marca Antonija. Njemu torej je bil dodeljen svet, boj s senatom, njegovimi zarotami in intrigami, in poleg njega je stala vladohlepna mati Agrippina, vsega zmožna, za vse pripravljena — Nero ni mogel biti drugačen, nego je bil. Uresničeval je svoje sanje, svoje aspiracije in svoje pohoti, kakor je mogel. Pesnil, vozaril, pel, igral, plesal, zidal — za vsako ceno je delal za svojo nesmrtnost, dokler ni padel, žrtev ironije Usode. Cesarska oblaznelost se je polastila njegovega uma, toda rimsko ljudstvo ga je imelo rado — v usodi Ludovika II. bavarskega se je pred našimi očmi ponavljal skoraj podoben igrokaz . . .

Dotlešnje palače na Palatinu mu niso zadoščale — ko je nastal v Rimu požar, ki je vpepelil večji del mesta (ali po cesarjevi krivdi, ni do danes dognano), je sezidal nov Rim, tisti Rim, ki je bil svetovno čudo, pa tudi sebi je sezidal rezidenco. Od Palatina preko Velia tja do Esquilina je sezidal svojo ogromno hišo, Domus aurea Neronis, s katero so se mogle kósati pač le palače davnih kraljev asirskih in babilonskih. Ogorčenju in žalosti rimskega prebivalstva nad uni-

čenjem znamenitih starin, cest, spomenikov in poslopij, ki so šla po zlu v požaru ali pri regulaciji novega mesta, je odprl ventil: iz izjav in izrekov odličnih krščanskih voditeljev je bila sestavljena obtožnica zaradi požiga (ogonj je izbruhnil res v krajih, kjer so imeli Židje, ki so živeli še takrat v največji slogi s kristjani, svoje prodajalnice in hišice) in prvo zgodovinsko preganjanje kristjanov se je začelo.

In pri tem preganjanju je poginil Pavel iz Tarsa. Pred tremi leti je bil ujet v beli Caesareji palestinski ter pripeljan pred prokuratorja Festa, in pred sodiščem je apeliral z njemu lastno zvi-tostjo kot rimski državljan na cesarja. — Na cesarja se sklicuješ, k cesarju pojdeš — je razsodil Festus, in Pavel je bil odveden v Rim. Po dolgem potovanju in mnogih postajah je živel tu v lahkem zaporu in enkrat julija ali avgusta l. 64. je padla njegova glava na cesti, ki drži v Ostijo.

Ta glava, zaraščena s črno brado, divjimi lasmi, z ostrimi očmi pod strnjenimi obrvmi, ki je povzročila preobrat v zgodovini sveta, se je zvalila v prah antične ceste.

In začetkom aprila l. 67. je zbežal Nero preoblečen iz svoje zlate hiše, zbežal iz Rima v spremstvu treh osvobodencev, od senata odstavljen in proklet, med tem ko so Galbove legije korakale proti mestu. Na posestvu svojega osvobojenca Faona si je naposled porinil bodalo v vrat. Tribun, ki ga je zasledoval, je prispel tjakaj ravno v tem trenutku in je hotel s plaščem ustaviti imperatorju kri. — Sero: haec est fides? — Prepozno: ali je to tvoja zvestoba? — je vprašal Nero in, upiraje

v vojaka pogled svojih sivomodrih oči, je umrl. Akté, grška sužnja njegova, ki je bila nekdanj prva njegova ljubezen, je oblekla mrliča v slavnostno oblačilo, ki ga je nosil o Novem letu, sežgala ga je in postavila urno z njegovim pepelom v grobnico Domicijev na Martovem polju na sedanjji Piazza del Popolo . . .

Njegova popularnost je bila tako velika, da sta ga Otho in Vitellius proglašala za svoj vzor vladarja, in štirideset let pozneje si je skoraj vsakdo v Rimu želel, da bi bil Nero „še živ“ . . . Da, pojavilo se je v daljnih pokrajinah celó več ljudij, ki so se izdajali za Nerona in našli mnogo prirvržencev . . .

Kakšen človek je bil to v resnici? . . . Vkljub vsem zgodovinarjem, vsej tradiciji? . . .

Vespasian in Titus nista prebivala na Palatinu. Šele Domitian, o katerem pravijo zgodovinarji, da je ljubil zlo radi zla, je stanoval spet v rezidenci cesarjev. Hiša Neronova je bila razrušena, in iz enega dela njenega, iz tistega na Esquilinu, so napravili Flavijevci kopališče za ljudstvo — *captatio benevolentiae* in da bi koprnenje po cesarju-umetniku utihnilo. Domitian je postavil na Palatinu novo palačo, *domus Flavia*. „Kdor je videl kak koridor te palače ali pa eno izmed kopaliških dvoran ali bivališče cesarjevih prileznic, ta mora reči: stavitelja je veselilo izpremeniti vse, česar se je dotaknil, v zlato, kakor Midas“ — pravi Plutarch. In Statius popisuje v verzih strop jedilnice, ki je slonel na stebrih ne sicer številnih, pa tako mogočnih, da bi lahko nosili nebesa, in take višine, da se je utrujeni pogled komaj mogel

povzdigniti k pozlačenemu stropu . . . Krasne njene razvaline so med vsemi najštevilnejše, in v tej palači je bil cesar Domitian tudi umorjen.

Potem je zidal še Septimius Severus na južni strani griča, „da bi vsem njegovim rojakom, prihajajočim iz Afrike, te stavbe vzbudile pozornost“, kakor pravi Spartianus, toda njegov slavni Septizonium, fasada sto metrov dolga, okrašena s tremi vrstami orientalskih stebrov, ki stoje druga nad drugo, je v burnih časih popolnoma izginila, in zadnje ostanke je dal razmetati papež Sikst V. . . .

Noben del Rima ni bil cela stoletja tako zapuščen in opustošen kakor Palatin, nekdanj sedež cesarjev in vladarjev sveta. Nič drugega ni stalo tukaj nego mala siva cerkvice S. Andrea in Palara, v kateri je bil baje grob papežice Ivane.

Naše stoletje šele je začelo iskati v teh grmadah razvalin in gradiva smisel in sistem: našle so se stene, stebri, podi, kipi, kapitéli, reliefi, slike — toda . . .

Sofija Petrovna stoji pri nekem zidu in gladi drobno nežno belo glavico, molečo iz ornamenta. Glavico ne večjo nego je pest njene male roke.

— Rada bi si jo vzela. —

Bliža se paznik.

Sofija Petrovna je vzela iz denarnice desetlirski bankovec — jaz naj bi mu ga ponudil.

Pravim mu, da bi ta dama hotela imeti tole glavico za spomin, držim bankovec zgovorno v roki, da bi morda to malenkost lahko odlomil.

— Ampak saj sem za to tu, da ravno te stvari čuvam! — se smeje paznik odkritosrčno.

In od vsega razvaline, razvaline. Rdeče od opeke, bele od mramorja... Zidovi, stebri, oboki... dvorane... sledovi oltarjev, svetišč... dirkališče... — — — trava, sveža trava pod nogami, listnate rastline po razvalinah, hrasti in ciprese nad njimi. Et nunc omni decore nudata, prostrata jacet, instar gigantei cadaveris corrupti atque undique exesi — kako žalno zveni človeku v duši ta tožba starega Poggija!...

— — — O, Sofija Petrovna, kaj so naše sanje, hrepenenja, želje in dejanja vpricho takih razvalin in take zgodovine? —

— Duha trga to tukaj — dé tiho Sofija Petrovna...

XV.

Monte Pincio.

Sediva na nevisokem zidu in gledava na večno mesto. Doli pod nama je elegantna elipsa Piazza del Popolo, čez njo nama nasproti most čez Tiberu, za njim množina novih hiš, izmed katerih se odlikuje belo ogromno poslopje justične palače, na levo od nje rotunda Angelskega gradu, in za njim na obzorju Vatikan in sivomodra kupola sv. Petra. In komaj je pogled doplul tja, že se spet vrača in se premika po morju streh, dimnikov, teras in kupol, ustavlja se, kakor v pozdrav, pri znanih predmetih, jemlje si njih sliko in jo daje hitro spominu v varstvo, in že spet

plava dalje po morju barvastih ploskev in lomljenih linij. Svinčena streha Pantheona, steber Marca Aurelija, stolp Capitolija in rdeče zidovje Aracoeli na njem, črne ciprese Palatina, Janikul, Monte Mario in daleč tam proti severu modra, nagnjena, špičasta glava Monte Soratte, Horacovega Soracte — in nad tem vsem krasno modro nebo s par srebrnimi oblaki — na stotine slik, na stotine razglednic raznaša to panoramo, nikjer pa ni na njih njene duše, ki bi jo najraje nazval ponosno trdost. Linije, barve, obrisi, ploskve in celo to nebo nad njo — vse diha, živi in ima obstanek v njej. To je Roma aeterna imperija, mesto tristo-dvajsetih triumfov, Roma papeštva in sedanjega kraljestva. In utrujeni pogled zdrkne nazadnje nekam nad te strehe, ničesar več ne zaznava posebej, le to trdo in ponosno dušo čuti dihati . . . Possis nihil urbe Romae visere maius . . . — Dokler se ti naenkrat ne zvrsti v glavi . . .

Dvigneva se. Pesek nama rožlja pod nogami, velikanske pinije, lovorike, oranže in platane nama dajejo senco pred žgočim dopoldanskim solncem.

Stojiva pri spomeniku bratov Cairola iz Pavije. Bojevala sta se pod Garibaldijem proti papeževim mezdnikom, in kipar Ercole Rosa ju predstavlja v momentu boja, ko Enrico pada in ga Giovanni zadržuje z levico in dviga z desnico pištolo — na plošči so vdolbene Garibaldijeve besede: „Ima-li Grško svoje Leonide, antični Rim svoje Fabije, ima nova Italija svoje Cairole“ — besede, ki so, kar se sloga in vsebine tiče, pravzaprav kritika vsega spomenika. Kajti za kolikor zaostaja slava teh dveh Cairolov za slavo Leoni-

dovo in Fabijevcev, tako daleč stoji kiparsko delo nove dobe za ogromnimi mramornimi deli hellenskimi in rimskimi. Pasti za domovino je navsezadnje lepa reč, če je prilika za to — ampak spomenik ni kaj prida vreden.

Velike palme razprostirajo svoje pahljače okoli fontan, kakti cveto tu s krvavimi cveti, in tako prijetno je hoditi tod. Včasih smukne pogled izpod krone velikoliste platane ven in se potopi v zmešnjavo streh, kupol, krovov, teras in dimnikov, ter se vrača za osveženje k zelenju palm, trave in barvam cvetov, včasih se oči zapro in duh si izkuša predstaviti, kako je bilo tu nekoč, v dobah imperija . . .

Lucullus, čigar ime se je ohranilo kot prilastek prav posebno slastnih in izbranih gostij in užitkov, je imel tu svojo vilo in svoje vrtove. Horti Lucullani. Udal se je tu jelu in pijači in je postal „Xerxes v togi“, ko mu je bil prevzel po celi vrsti trudapolnih bojev z Mithridatom pontskim na nekoliko brisken način Pompejus Magnus slavo zmage nad pretkanim neprijateljem. Za časa Caligule je bil posestnik teh krajev Valerius Asiaticus, oni konzular, čigar duhaprisotnost je umirila razburjeno germansko gardo, ki je prihitela, da maščuje umorjenega Caligulo. Valerius je živel potem, ne brigajoč se za dogodke v mestu, le svojim drevesom, cvetlicam in krasnemu razgledu — tu zahrepeni nekoč žena Claudijeva po tem vrtu. In kakor je v bibliji Jezabel, žena Ahabova, dala vzeti Nabotu življenje, da bi pridobila njegov vinograd svojemu možu, tako je dala Messalina zaplesti Valerija Asiatica v zaglavni proces, kjer

ni preostajalo obtožencu nič drugega nego umreti. Konzular si je torej uredil zadnje stvari. Dal si je postaviti grmado in zakuriti v kopeli, sam vse nadzorujoč. In ko je bila grmada gotova, je opazil, da piha veter od Tibere sem in da ponese ta veter smrad in dim z grmade v vrhove ljubljenih dreves . . . In dal je grmado razmetati ter jo postaviti dalje, tako daleč in vetru iz smeri, da bi se dim ne valil v park. In ko je bilo vse pripravljeno, je stopil v kopel in si dal odpreti žile.

Messalina pa se ni dolgo radovala svojega novega posestva. Ta žena, od stoletij preklinjana in od vseh filistrov vseh stoletij obsojana, je trpela od andromanije, te najstrašnejše bolezni, ki sploh more ženo zadeti. Katerikoli mož ji je prišel blizu, je moral biti njen; vedno lačna in nikdar ne nasičena, je prišla reva tako daleč, da se je pogosto zvečer splazila v stanovanja heter in jim plačevala, da je smela po noči opravljati njih službe . . . Trdi se, da je bil cesar slep in gluhi — ampak berite po človeško vse te historike, pa izprevidite, da je Claudius vedel, da je to bolezen in je molčal, dokler je mogel molčati.

Kar se zgodi sledeče: Claudius je bil v Ostiji. Messalina si je našla nov predmet svoji sli. Silius, mladenič iz spoštovane rodbine, se ji je zdelo, da je pričakovani mož, o katerem je sanjala njena bolno-strastna duša. Bilo je to v jeseni. In tu, na teh nekdanj Valerija Asiatica vrtovih se je odločila za blazen čin: slavila je svatbo s Silijem. Silius je imel najbrže pri vsem tem privatne načrte: odstraniti cesarja in se posaditi kot mož cesarice na njegovo mesto. Pri-

volil je torej v vse. Svatba je bila združena s slavnostjo vinske trgatve. Stiskalnice so delale, vino je teklo v potokih, in ženske, oblečene v kože, so plesale po parku kot darujoče in divjajoče bacchantinje. Messalina je dirjala med njimi z razpletenimi lasmi, mahajoč s thyrsom, Silius z njo, ovenčan z bršlinom, posnemajoč geste vinjenega človeka. Vettius Valens, eden od gostov, je zlezel na visoko drevo in je naznanil: „Od Ostije se vali strašen vihar!“ . . .

In vihar se je valil zares od Ostije. Claudius, obveščen o vsem, se je vračal v Rim. Sli so prihajali in prinašali vedno groznejše novice. Gostje so se razpršili. Messalina je sedla na dvokolnico, kakoršne so rabili za odvažanje prsti, in se je napotila na ostijsko cesto. K cesarju pa ji niso dali. Vrnila se je na svoj vrt, preležala noč na travi — dokler ni prišel tribun Evodus in jo je ubil.

Claudiju so sporočili, da je mrtva. Ni izpregovoril besede, dal si je podati čašo in je pil . . .

Vrsta poprsij odličnih sinov in hčera Italije obroblja pota. Pesniki in zgodovinarji starega Rima, slikarji, filozofi, kiparji in stavbeniki renesance in nove dobe — druga poleg druge gledajo te herme v zlati zrak in prelepo zelenje. In ni ga prostorčka na njih, ki bi ne bil popisan z imeni, risbami, datumi in domicili pasantov in obiskovalcev, očala so narisali Liviju, Ovidu in cesarju Augustu; brke so napravili tako pevcu „Božanske komedije“ kakor venčanemu Petrarcki, Giacomu Leopardiju so naslikali na grbasta ramena modrega velbloda — Italija je res lahko

ponosna nele na svoje slavne otroke, temveč tudi na manj slavne, ki slavne tako časté . . .

In zdaj na vrtove vile Borghese, ki ima ime po omenjenem soprogu krasne Pavline Bonaparte, sestre Napoleonove . . .

Park ni gojen, skoraj zanemarjen, toda čudovit tudi v tej dekadenci. Ljudje se valjajo po redki travi pod stoletnimi oljkami, rodbine sede ter obedujejo sir, salame in pijejo vino iz opletenih steklenic, otroci plezajo po drevesih, ostanki kipov, stebrov in antičnih kamenov štrle iz tal, jezerce je tu z Aesculapovim tempeljčkom na sredi, neveliki oblok Septimija Severa, par kletk z malo znamenitimi živalmi in pticami, in te kletke obdajajo kričeči otroci, in mogočno staro aureliansko obzidje kaže tu, s kakšnim pasom je bil zavarovan cesarski Rim proti napadajočim oblegovalcem.

Tu so bili vrtovi Domiciana, vladarja Caligulovega tipa . . .

Iščeva dveh spomenikov. Goetheja, ki ga je daroval Rimu „Vilhelm imperator rex“. Evo ga. Delo Eberleinovo, okus Viljema II. Goethe zgoraj v pozi, zdolaj Faust, Mefisto, Ifigenija, Mignon. Kadar zagleda Viljem svoj dar, ne bo ga vesel. Spomenik je okrušen, popisan z imeni in pokrit z risarijami — kakor bi hoteli tudi tu reči Italijani, da niso te mramornate figure za nič drugega. In res: če vidiš antični mramor, vidiš meso in mišice, tale mramor pa te živo spominja le na — sadro. Otroci lezejo po Faustu in Mefistu, v senci Mignone spi nekdo mirno spanje in gizdavo

oblečeni carabinieri gredo mimo zatopljeni v razgovor, kakor bi šli na privaten izprehod.

Par sto korakov naprej je spomenik Viktorja Hugoa. Tega je postavila semkaj franko-italska liga, da bi imel Nemeč Goethe protiutež v Francozu. Dobri Hugo stoji tu razkoračen v svoji meščanski obleki in vihti v roki — liro. Resnično liro. Posrečena karakteristika velikega francoskega frazerja — ampak zelo neprostovoljna: Rim nima nobene druge take neokusnosti več.

Zbirke Casina in Gallerie Borghese sta zaprti — na nedoločen čas.

Ura gre proti eni. Sofija Petrovna pripomni, da je čas vrniti se domu na zajtrk, colazione.

Sofija Petrovna si je osvojila že par laških besed — colazione je bila prva med njimi.

XVI.

Fori.

Srečno sva se izrinila iz roja prodajalcev razglednic, se otresla do dobra vsiljivih ciceronov, odkimala par izvoščekom, dala soldo neki zgrbljeni ženski z zamotano glavo, katero je pripeljala k nama druga ženska, ki je silno gestikulirala in pojoče klicala: Poveretta cieca, signori! Poveretta cieca! — in opirava se na železni drog ograje in gledava na Trajanov Forum.

Tla starega Rima leže par metrov pod sedanjim Rimom — odpeljali so podrtine in prst,

katero so nasipala stoletja na kamenito ogrodje antičnega sveta, ogradili so prostor z ograjo, in ljudje sedanjega sveta prihajajo z Baedeckerji v roki, pogledajo, preberejo dotični odstavek in gredo dalje, kajti mnogo ni videti. Par vrst okrušenih stebrov, siv tlak in steber cesarja Trajana.

Tu je bila nekdanj Basilica Ulpia, triumfalni oblok cesarjev, Biblioteca Ulpia in svetišče med bogove uvrščenega Trajana — vse tako čudovito krasno, da se je zdelo kakor „čudež“. Še okoli l. 600 se je baje zagledal papež Gregor Veliki v te zgrade in kipe, zagledal se je v bronasto skupino predstavljajočo Trajana, namenjenega na vojno, in vdovo prosečo za posluh — cesar ji je dejal, naj potrpi do njegove vrnitve, vdova pa je ugovarjala, češ kaj bo z njo, če se ne povrne, Trajan je rekel, da potem ukrene njegov naslednik, kar zahteva, in ko je vdova prebrisano opomnila, čemu prepuščati zaslugo dobrega dela nasledniku, je stopil s konja in jo poslušal — v to skupino se je zagledal baje strogi papež in ginjen izmolil Trajanovo dušo iz vic v raj, kjer jo je par stoletij pozneje Dante resnično našel . . .

V devetem stoletju so ta „čudež“ raznesle in pokradle roke cerkve, ki je zidala iz njega bivališča novemu božanstvu, svetnikom in svetnicam njegovim. Njena vest je bila mirna, in po pravici: na mesto antične mitologije je stopila nova mitologija, za heroje in oboževane cesarje so bili zdaj svetniki in svetnice, torej so tudi ti stebri in ti kameniti ornamenti izpremenili prostor in ime — ljudje so bili zadovoljni in svete cerkve to vsaj ni mnogo stalo.

Edini Trajanov steber je ostal. Trideset metrov visoko strmi tu melanholično nad razvalinami fora, nad strehami sosednjih hiš, spirala reliefov, oznanjajočih slavna vojna dela cesarjeva, se ovija po njem in zgoraj stoji — bronasti kip galilejskega ribiča Petra, ki je tako pravzaprav rešil ta antični spomenik, kakor Pavlov kip na Piazza Colonna steber Marca Aurelia. Postavili so ga tjakaj na mesto pozlačenega kipa Trajanovega . . . Na podstavku oznanja še dandanes napis, da sta „senat in rimsko ljudstvo postavila ta steber, da bi bilo vidno, kako visok grič je bilo treba odstraniti, da je mogel nastati ta forum“ — trideset metrov visok vrh je torej vezal Capitolium s Quirinalom v dobah republike in za časa prvih cesarjev.

In podstavek stebra je bil obenem Trajanov mavzolej. Zlata urna je hranila tu nekdanj prah moža-vladarja, ki mu je imel svet sploh malo podobnih. Vojne čine njegove oznanjajo reliefi spirale, vladarskega genija nam razodevajo pisma, ohranjena v deseti knjigi Listov Plinija mlajšega, o ceni človeka pa priča čestitka, s katero je pozdravljal senat od njegovih dob dalje vsakega novega vladarja: Bodi srečnejši od Augusta in boljši od Trajana! — --

— Sofija Petrovna, kje je danes prah tega nenavadnega moža? Raztresen pač med smeti ulice, in roka neznanega roparja se ni stresla, ko je motila njegov mir. Njegovi duši so izmolili raj, že res, toda njegov kip so vrgli z njegovega mesta in njegovemu pepelu niso privoščili miru, zakaj počival je v zlati urni, in zlato, kakor znano, vleče pobožne katoliške roke prav zelo nase.

Slava in veličina človeka — kako bi jo respektirali, saj niso respektirali še vse kaj večjega: svobodne in neupognjene duše antičnega človeštva sploh — upognili so jo in zaslužjili . . .

Hiše pokrivajo prostor, kjer je stal Augustov forum, le trije ogromni stebri s kosom krasnega arhitrava — ostanki svetišča Marsa Ultorja — so ostali od njega; hiše pokrivajo prostor, kjer je stal forum Julija Caesarja, od katerega so se ohranili na dvorišču neke hiše štirje oblaki in kos kvadrove stene; hiše pokrivajo prostor, kjer je stal forum cesarja Vespasiana, cesarja Nerve; česar niso uničili barbari, to so uničili papeži . . . Dalje, dalje . . . Žalostno mesto stebrov, oblokov, tlakov in cest je ostalo od tega, kar so imenovali nekdanj Forum Magnum in imenujejo zdaj Forum Romanum. Od Capitolija in pod Palatinom se vleko na široko razvaline, sram jih je v njih propadu pred sinjim nebom, ki jih je videlo nekdanj v lesku in krasoti . . .

Daj krila svoji fantaziji, naj preleti vrsto stoletij nazaj — mnogo slutiš, ničesar pa ne vidiš!

Rotovž sedanjega Rima stoji na temeljih ponosnega Tabularija, le ti temni kvadrasti temelji so ostali; ti trije stebri poleg njih s kosom napustka na kapitéljih — to je bil tempelj Vespasianov; šest manjših stebrov na levo je ostanek templja Dvanajsterih bogov; druga vrsta stebrov z napustkom naznanja, da je stalo tu svetišče Saturnovo; otolčeni triumfalni oblok Septimija Severa čepi nekako plaho na drugi strani, blizu Marmertinskih ječ; tu nekje je stala palača senata, postavljena od Domiciana — niti najmanjšega sledu

ni danes več po poslopju ponosnih „zbranih očetov“; od bazilike Julija Caesarja je ostal le tlak in par vrst podstavkov za stebre; od Aedes Castoris, svetišča Kastorjevega, trije kanelirani stebri z nežnimi kapiteli; kamenita dolbina označuje prostor, kjer je stala rostra, govorilnica, od koder so govorili konzuli ljudstvu, semkaj je bilo pripeljano mrtvo truplo Sulle Felixa iz njegove cumanske vile in vpricho kipov, bazilik in tempeljev, ki so pred letom še poslušali grmeči tok njegovega govora, je donel pogrebni govor za njim, ljubljencem Sreče, kakoršnega ne pozna več vsa zgodovina, od tod je govoril tudi Antonius nad krvavečim truplom mrtvega Caesarja svoj fenomenalni govor proti Brutu in tovarišem njegovim, „ki je gotovo častivreden mož, in vsi drugi so častivredni možje“; stožčast kamen kaže prostor, kjer je bil baje, po poznejši verziji, ko so namreč nehali verovati v vnebovzetje prvega rimskega kralja, pokopan Romulus; v tempelj oboževanega kralja Antonina Pija in njegove žene Faustine je vzdana cerkev San Lorenzo in Miranda; očrnel samotni steber od kararskega mramorja, po času zadnji, ki je bil postavljen na foru, se dviguje blizu govorniške tribune, steber bizantinskega cesarja Fokasa, ki ga je vzel l. 608. iz kakega antičnega poslopja rimski eksarh Smaragdus in ga postavil semkaj, je nosil karakteristični napis: „Najboljšemu, najmilostljivejšemu in najpobožnejšemu gospodu triumfatorju, za neštivilne dobrote njegove pobožnosti“ — in ta Fokas je bil vojaški centurio, nestvor pritlikave postave, oškropljen s krvjo svojega gospoda, cesarja Mauricija in nje-

govih petero sinov, ki jih je dal očetu pred očmi pomoriti — ginljiv spomenik krščanske hvaležnosti! — Trije kvadri kažejo kraj, kjer je stal kip cesarja Domiciana na konju, opevan od Stacija v zbirki pesnij *Silvae*; tlak je tu okoli ostankov vodnjaka *Lacus Curtius*, ki kaže kraj, kjer se je v dobi republike odprla zemlja in zahtevala žrtev, in ta prostovoljna žrtev je bil *Marcus Curtius*, ki se je v polni opravi vrgel v razpoklino, katera se je takoj za njim zaprla; tlak ceste *Via Sacra* leži tu odkrit, kraj nje temelji templja *Veste* in hiše, v kateri so prebivale *Vestalke*; trije grandiozni rdeči obloki in svodi *Maxentijeve* basilike, katere krasni stebri in bronasta strešna pločevina so bili vzeti za okrasje par katoliškim cerkvam, te naravnost osupnejo s svojo smelostjo in ti dajejo slutiti svojo oropano krasoto; v svetišče *Romulovo*, ki je bilo najstarejše na foru, in v palačo arhiva je postavljena cerkev sv. Kozme in *Damijana* — — —

Kaj bi našteval? Iz tega, kar je, ne vidiš, kaj je bilo. Okostje zapadlega, krasnejšega sveta, oropano, razmetano, obupno žalostno. Ima svoj molčeči ponos in ponosni prezir — toda žalost pred vsem. Življenje je bilo tu, in kakšno življenje! Kraji in narodi na tisoče in tisoče milj usoda, da se tukaj odloča o njih, da je tukaj oni kraj, odkoder se vodi svet. In tu je šlo življenje svojo pot: volili so v komicijih, govorili na rostrah, trgovali v bazilikah, sodili, izprehajali se po *Via Sacra*, opravljali in si pripovedovali novice, slavili triumfe, verovali v večni obstoj imperija — in

vsega, vsega je konec . . . Kamenito okostje je ostalo, imperij je mrzel zgodovinski fakt . . .

— Sofija Petrovna, kaj je človeško življenje? „Dušo trga tukaj,“ kajneda? Koliko milijonov je vas Rusov? Toliko približno jih je imel imperij v Augustovih časih . . . In vse — fuerat quondam . . . In nas je šest milijonov in mi verujemo, da bo naš obstanek večen. In z njim spenjamo v tej veri tudi ničevost svojega jaza — — kako je dejal Ovid?

Cum volet illa dies, quae nil nisi corporis huius
ius habet, incerti mihi finiat spatium aevi.

Parte tamen meliori super alta perennis
astra ferrar nomenque erit indelebile nostrum —

to kamenito ogrodje trga tu vse . . . Pojdiva, Sofija Petrovna. — —

Triumfalni oblok Titov . . . Postavljen do-
bremu in ljubeznivemu cesarju, „razkošju in lju-
bezni človeškega rodu“, v spomin na osvojitev
Jeruzalema . . . In blizu cerkev Santa Francesca
Romana, vzdana v razvaline svetišča Venere in
Rome, tega prekrasnega templja, ki ga je zgradil
Hadrian in so ga uničili požar in papeži . . .

Dalje, dalje . . . Amfiteater Flavijcev, Co-
losseum, il Coliseo. Ta ogromna stavba zapira
Forum. Nj je večje v Rimu in malo podobnih na
svetu. „Če jo človek pogleda, se mu zdi vse
ostalo majhno; tako je velika, da niti njene slike
ni mogoče obdržati v duši,“ pravi Goethe. Ves-
pasian jo je začel zidati tam, kjer je bilo umetno
jezero zlate hiše Neronove, Titus jo je dokončal.
Rdečkasti zidovi, material onega zlatega sna Ne-

ronovega, oropani mramornatih okraskov, kipov in kovine, strme tu proti modremu nebu. Sedeminoosemdeset tisoč gledalcev je našlo tu prostora pri borbah gladiatorjev, pri bojih z zvermi, pri uprizoritvah pomorskih bitk, pri bojih zverin med seboj, pri usmrčitvah kristjanov. Cesarji so sedeli v loži, ki je še zdaj poznata, gledali so igre, poslušali opazke in pogosto tudi strupene dovtype in namigavanja ljudstva — kajti pri igrah in predstavah je vladala smela svoboda, in trpeli so jo, ker je bila varen ventil — in igre in borbe so bile poleg kruha eden izmed nujnih pogojev starorimskega življenja . . .

In v eni vrsti s cesarji so sedeli tu senatorji z znakovi svojega dostojanstva, svečeniški kolegiji v ornatih in Vestalke v belih haljah. Naslednja vrsta je spadala vitezom, tretja vrsta rimskim državljanom, četrta gospem, ostale vrste ljudstvu, in prav zgoraj so sedeli cesarski mornarji, kateri so tudi razpenjali pri žgočem solncu ali pri naglem viharju nad amfiteatrom vela, plahte. Slava teh predstav je trajala do l. 404., ko se je vrgel azijski menih Telemachos med boreče se gladiatorje, jih razdvojil, a bil sam takoj raztrgan od ogorčenega ljudstva. Cesar Honorius je nato prepovedal gladiatorske igre sploh, borbe bestij so trajale potem še kakih sto let . . . In potem je začelo propadati tudi poslopje. Opustelo je, morilci, tatovi in ljudje brez strehe so našli v njegovih hodnikih in podzemeljskih prostorih skrivališče in dom, pozneje je služilo za trdnjavo v bojih rimskih baronov, in naposled je dal papež Nikolaj V. njegov material podvzetnim stavbenikom v najem, in kakor hitro

je bil dan zgled, so ga posnemali: papež Pavel II. je odvažal iz njega gradivo za Palazzo di Venezia, Pavel III. za Palazzo di Farnese, Sikst V. je hotel napraviti tam veliko tkalnico, toda bog si ga je vzel s sveta prej, nego je mogel svoj načrt izvršiti, na tisoče in tisoče voz je odvažalo kamenje s te zgradbe za stavbo rimskih palač in cerkva, komaj polovica tega, kar je bilo, še stoji — in vendar kakšna ogromnost, kako veličasten vtis! In tu ne vpliva le grandioznost, ta grandioznost ima svoj sorazmerni slog . . .

To je bila beseda, katero je izpregovorilo rimsko cesarstvo — beseda dostojna svojega stvarnika.

Papeži so nabasali v oropano poslopje kakor za nadomestilo neokusnih kapel, oltarjev, krucifiksov — kraljevska vlada ga je, kakor se spodobi, očistila. Colosseum ne žali . . .

In za njim par sto korakov triumfalni oblok Konstantinov, prvi spomin prvega krščanskega cesarja . . . Postavljen mu je bil po bitki pri Ponte Molle, milvijskem mostu, kjer se je prvikrat morilo pod zastavami z znamenjem križa . . .

Obrneva se in gledava nazaj na Colosseum, razvaline Fora, na Palatin, Capitolium.

L. 463. je stal na Palatinu pesnik Claudian in razkazoval cesarju Honoriju, ki je pravkar prispel v mesto, svetišča in bogove, kakor jih je pokazal cesarju za mladih let nekdam njegov oče Theodosius:

Nad forom strmi k nebu cesarska palača vladarjev, na množico templjev gleda, na bogove, kateri stoje

okoli njih kot straža. Pogled zares prekrasen
pod streho Gromovnika na velikane, ki se dvigujejo
nad tarpejsko skalo, pogled zares prekrasen
na umetno vrat krasoto, na kipe, ki štrle
tja gori k oblakom, na stebre, podobe iz svetle
kovine,

poslopja nešteta, neštete obloke
žareče v jasni krasoti: oko medli od ognja kovin,
valujoče zlato okoli še bolj ga slepi — —

Ah, Sofija Petrovna, bral sem nekoč tega
starega Claudiana, par teh verzov mi je ostalo v
spominu in tu jih imate v prevodu — — — nič
nam na noben način ne more več povedati, kaj
vse je bilo tu . . . Fuerat quondam . . .

XVII.

„Kraljica cest.“

Via Appia. Appius Claudius jo je zgradil,
censor, ki mu je bila čast domovine ravno tako
nedotakljiva kakor lastna čast, ki je v dobi splošne
deprimiranosti, ko je stal Thessalec Kineas v rim-
skem senatu in razpravljal očetom o predlogih
miru, stipuliranih od zmagovitega kralja Phyrriha,
stopil iz dolgoletnega pozabljenja na dan, se dal
privesti v kurijo in, slaboten, slep starček, zagrmel
senatorjem v ušesa besede, kakoršnih že davno
niso bili vajeni: Blagrujem danes vprvič svojo
slepoto, kajti ne vidim poslanika, ki si drzne v
rimskem senatu ponujati premaganemu Rimu mir,

in blagrujem jo tem bolj, ker ne vidim današnjih Rimljanov, kateri tak predlog brez zardevanja in sramu poslušajo . . . In senat se je spametoval: Rim se z nikomur ne pogaja za mir, dokler stoji tuja vojska na italskih tleh — ta stavek so rekli Pyrrhovemu poslaniku in pristavili nujno zahtevo, naj takoj zapusti mesto. Ta stavek je postal kardinalni princip države in ta princip je zlomil po letih tudi Hannibala . . .

Appius Claudius torej je zgradil to „*reginam viarum*“, med Rimom in Capuo, in midva se peljeva po nji čistega krasnega popoldneva, dočim plavajo srebrni oblački kakor krasne sanje po modrem oboku in leži v duši vesela brezskrbnost in pred nama par prijetnih ur. Na Piazza di Spagna sva najela voz. K Sepolcro di Cecilia Metella in nazaj — koliko zahteva? Cochiere je zahteval deset lir. Ponudil sem, bolj zato, da bi povzročil izliv besed, priseg in obupnih gest, štiri lire, toda mili cochiere je pokazal z graciozno gesto na sedež voza. Sedla sva in se peljala. Po znanih ulicah in trgih, mimo znanih in dragih krajev, pod Capitolijem in Palatinom, po Via de Cerchi sva se peljala, kjer so vzdane prodajalnice, revna stanova-lišča revnih ljudi, kovačnice in skladišča na razvaline Circa Maxima; ciprese in olive sva gledala, stoječe na nekdanjem Monte Caeliu; ustavila sva se trenutek pri prekrasnih razvalinah Caracallovega kopalnišča, pa nisva šla noter, kajti Sofija Petrovna je dejala, da „se je tako prijetno voziti, da naj se torej peljeva“; peljala sva se mimo groba Scipionov, kjer je ležal nekdanji pepel par konzulov iz slavnega rodu Cornelijev in pesnika Ennia, pa

niti tega si ni hotela Sofija Petrovna ogledati, ko sem ji dejal, da ni tam niti prahu Scipiona Staršega, zmagovalca nad Hannibalom, niti pepela Afričana Mlajšega, ki je uničil Karthagino in Numantijo; zagledala sva Columbarium ali pogrebišče Augustovih osvobodencev; peljala sva se skozi okrušeni in oplenjeni zmagoslavni oblok, imenovan Drusov, v resnici pa postavljen za Trajanov triumf; prerila sva se skozi množico okoliških vozičkov, nagradenih pod vrati, ki so jih zelo vestno pregledovali dacarji — in pripeljala sva se iz mesta. Ogromno mestno obzidje s stolpi, Aurelianovi zidovi, je bilo za nama in nama je zakrilo vse, kar se imenuje Rim. Le vrhovi dreves so moleli iznad njega. Na desno in levo je teklo v loku to visoko sivo zidovje, uporno, mračno in trdno, ki naj bi varovalo glavo sveta na vekov veke . . . Ni je obvarovalo. Sedemkrat je bil Rim osvojen, neštetokrat oplenjen . . .

Peljeva se torej po tej slavni „Kraljici cest“. Dva tisoč dvesto let je star kamen tega tlaka, po katerem tolčejo kopita našega konja. Še vedno tisti kamen, na katerem je stal pri drugem miljniku Hannibal z dvatisoč konjeniki in gledal na mesto, ki ga ni bilo mogoče dobiti, ponižati, ugnati, tisti kamen, ki je odmeval kmalu potem od korakov republikanskih legij, ki so šle z novo silo in novim zaupanjem proti njemu, tisti kamen, po katerem je šla vojska Crassova proti upornim sužnjem in gladiatorjem, legije Pompejeve in Caesarjeve, Brutove in Cassijeve, Marc-Antonijeve in Octavianove. Mrtvi Augustus se je vračal tod iz Nole, mrtvi Tiberius iz Capri. Tu pri četrtem

milniku je stala Senecova vila, kjer si je dal filozof na ukaz Neronov odpreti žile; in tu je bil tudi pokopan. Zlata nosilnica Domitianova je plula tod na ramah močnih Afričanov h krasni vili nad jezerom Nemi v Albanskih gorah. Obogateli osvobodenci so vodili lastnoročno svoje priprege na večerni vožnji. Tudi Cynthia, ljubljenska Propercijeva, „to zlato dekle tibursko“, je vodila tod svoje konje pri vožnji v Lanuvium, in pesnikov tekmeč v njeni naklonjenosti jo je spremljal na okrašenem vozu, zakritem s svilenimi zastori, okoli katerega sta poskakovala dva mološka psa z velikimi ogrljaki. Kupci vseh narodnosti in krajev so prihajali tod, cela beraška kolonija je prebivala tu po obeh straneh v senci mavzolejev, tomb, košatih dreves, oltarjev, spomenikov in herm . . .

Iz raztrgane bajte je priletel polnag pob — le hlače vise na njem — telo kakor baker, v glavo kakor ciganè, in jel je kričati na nas: Ecco, ecco, signori! pa premetava z opičjo hitrostjo kozolce poleg voza — za trenutek preneha, beži, izteza roko — naenkrat se vrže na roke, beži po njih — pa se spet postavi, beži in nama moli dlan v voz. Dobil je soldo. Zavriskal je in na to geslo se pripodi bog vedi od kod pet drugih takih polnagih ciganetov k vozu — pa že se obrača naš cocchiere na svojem vzvišenem mestu, kolne in jim grozi z bičem. Otroci so se prestrašeni ustavili.

Sofija Petrovna je med tem vzela svojo denarnico in vrgla nazaj pest srebrnjakov: Čemu bi jim ne napravila veselja, če se da napraviti s par novčiči? — je dejala . . . Ciganeta leže na cestnem tlaku v enem samem klopčiču . . .

Nasipi po obeh straneh ceste zapirajo razgled. Kapelice in osterije so edina poslopja, ki oživljajo žalobo te ceste. Pri eni taki kapelici naš voznik ustavi: *Ecco, „Domine, quo vadis?“* —

Tukaj torej . . . Eden tistih krajev, kjer se zabija žebelj v neumno človeško dušo. Milijoni takih duš z vseh koncev sveta so bili že tu. — Koliko milijonov jih še pride, predno nastane dan, ko ne bo mitologija naših dob za človeštvo imela nič več cene nego miti in bajke iz dob zapadlega antičnega sveta?

Sedel je baje sključen ribič Peter v mamerinski ječi in bila je noč. In tu je nekdo prišel, izpeljal Petra iz ječe, vedel ga je pod Capitolijem, zavlil z njim k Via Appia, in preljubi Peter, čuteč svobodo, jo je brisal, kar so ga le noge nesle. In tu, ravno na tem kraju je kar naenkrat srečal Jezusa Gospoda. Jezus je nesel križ. Peter začuden ga vpraša po latinsko: *Domine, quo vadis? Kam greš, Gospod?* — in dobil je ravnotako latinski odgovor: *Grem v Rim, da se dam še enkrat križati.* Peter je razumel. Sram ga je postalo kakor takrat pri Kajfi, ko je petelin zapel, obrnil se je in šel tiho nazaj v mamertinsko ječo. In nato ga je dal baje Nero razpeti na križ . . . I no, mučenje ni bilo ravno prijetna zabava . . .

Čedna, približno desetletna deklica nama odpira. Cerkvica je skoraj gola, v sredi rumen kamen in v njem lepo izdelan odtisek Kristove noge. Samo kopija, original imajo pri sv. Sebastianu, v cerkvici, ki stoji par sto korakov dalje. To je morala biti prav obsežna noga — meri gotovo poldrugi čevelj stare mere . . .

Greva iz kapele in kočijaž se ironično smehlja — najbrže menda taka neverna garibaldinska mrha . . .

Peljeva se naprej. Zidovje, drevesa nad njim. Židovske katakombe. Zaprte, in nikogar ni mogoče priklicati.

Na levo razvaline Maxentijevega Cirka, moderna hiša je vzdana vanje — dalje!

Nagrobnik Cecilije Metelle . . . Opustošena stavba, kazi jo zobčast nadzidek iz srednjega veka. Tu torej je bil shranjen v prekrasni tombi pepel snahe mogočnega triumvira, bogataša Crassa! Nagrobnik pust, tomba leži v veži palače Farnese in pepel krasotice — bog vedi kam raztresen! —

Sofija Petrovna se je postavila v vozu in vzklíknila. Kakšna slika pred nama! Campagna!

Cesta se znižuje proti ravnini, spodaj se šireči.

Stari Latium leži tu v vsi svoji razsežnosti. Čudovita ravnina, nažoltla, tragično žalobna, ravnina brez konca. Zahod pa pričara tu sliko, ki ji daleč okoli na svetu ne more biti enake. Nad rjasto planjavo trepeta karminastordeč prah, razvaline starih vil in grobov plavajo v nji kakor ostanki razbitih osvetljenih ladij; Claudijev vodovod kakor bi štrlel iz nje s svojimi rdečkastimi obloki in mogočno zgrado na njih le zato, da bi sanjal svoje žalobne sanje v zarji zahajajočega solnca, ki je isto, kakor v dobah njegovega življenja; na skupini Albanskih gorâ leži dih vijoličasto-rdeče svetlobe, tako čiste in očarujoče, da so kakor pastelna slika: Frascati, Albano, Marino, Rocca di Papa, Castel Gandolfo — vsa ta mesta so tako

bela, nežna, steklo v hišnih oknih se lesketa kakor vdelani demanti, parki in gozdi okoli njih so kakor temnozeleni valovi in ta vijoličasta svetloba trepeta na vsem tem kakor najprozornejši pajčolan . . .

In daleč zadaj za ravnino na levo se dviga skupina Sabinskih gorâ. Na njih leži še nežnejša, še prozornejša svetloba. Vsaka brazda njih pobočja, vsak predor, vsak prepad, vsaka linija posameznih vrhov je označena mehko in trdno, kakor bi bila z oglom narisana v tej pastelni vijoličasto-rdeči barvi . . .

Niti besede ne govoriva. Stojiva v vozu, oprta z rokami ob kočijažev sedež in gledava v to klasično pokrajino, kjer svetloba poje in sanjajo razvaline . . .

Cocchiere, oprt ob konje, zre tudi v daljavo . . .

Ali moreš misliti v takem trenutku? Živeti? Dihati? Dvomim. Oči absorbirajo vso življensko energijo in vse sile, ki so v telesu.

— — — Počasi se razgrinja sivkasta preproga po vsej pokrajini. Prozorna sicer, dobro je videti gozdove in mesta na Albanskih gorah, podrtine po kampanjski ravnini — toda sivkasta. Pastel je izginil . . .

Sedeva, kočijaž obrne. Grob Cecilije Metelle je počrnel, vodovodi v daljavi so se nekako skrčili in zavili v rjave plašče.

Kamen stare „kraljice cest“ se oglašá pod konjskimi kopiti. Prehitevamo ali srečavamo dvo-kolesne vozičke kampanjskih okoličanov, njih nališpani konjiči si zvončkljajo žalobno s številnimi poobešenimi zvončki, dočim gleda njih vodnik,

leno zleknjen na visokem sedežu, brez misli v daljavo . . .

Bližava se Aurelijevemu obzidju, peljeva se skozi vrata in spet vidiva Rim.

Solnce je zašlo. Prekrasno, kakor zahaja tu vedno, komaj pa je zašlo, že so vstale nad Vatikanom sive gore oblakov in iz njih veje mrzel veter — ta vedno paganska priroda simbolizira tukaj zgodovino človeštva . . .

XVIII.

Pantheon.

Nevelika Piazza. Okoli in okoli prodajalnice s pestrimi izložbami; po ozkih hodnikih mrgoli ljudi, da je težko priti naprej; sredi trga šumi fontana; vitek obelisk iz rdečega granita se dviga nad njo; vozovi kočijažev s kimajočimi vozniki na kozlih; vozički postrežčkov, katerih posestniki počivajo kje v senci, kamor ne more žgoče solnce; kričeči prodajalci razglednic, ciceroni, prežeči na tujce — in v ta vzburkani vrtinec in šumno življenje gleda molčeča temna antična stavba.

Tri vrste mogočnih stebrov iz nekdaj belega mramorja nosijo streho njegovega predsvetišča, na njegovem arhitravu se bere: M. Agrippa L. F. Cos. tertium fecit, M. Agrippa sin Lucijev, v tretji konzul, sezidal; cilindраста stavba glavnega svetišča — nje rdeča opeka, oropana blestečih marmornatih in kovinskih okraskov, se da v brezbrizni resignaciji topo ogledovati radovednim po-

gledom — se opira ob predsvetišče, in kakor izbočen mehurček na vodi mu pokriva siva svinčena streha glavo.

Odpredva vratca železnega omrežja, stopiva po par stopnicah navzdol — tudi Pantheon kaže, da so ležala tla antičnega Rima za par metrov niže, nego tla današnjega mesta — družina sestradanih mačk, ki imajo za to mrežo domovinsko pravico, gleda na naju z nekega kvadra na levi strani z žoltimi negibnimi očmi; greva skozi predsvetišče, odpredva ogromna železna vrata — — — in korak se ti ustavi in sapa ti zastane . . .

Bela svetloba brez leska je razlita po prostoru. Bela svetloba, čeprav ni niti enega okna. Niti ene nijanse nima ta svetloba nikjer, pa tudi niti ene sence. Sredi nevisokega sivega valja stoji, iz njega rase ogromna siva kasetirana kupola, vzpenja se nad najino glavo, in gori, visoko, visoko je odprt krog, il occhio, oko, ki se v njem modri modro nebo in beli kos oblaka, plavajočega po njem. Skoraj dve tisočletij gleda svetišče s tem odprtim očesom proti nebu, in skoraj dve tisočletji zre nebo skozi to oko v svetišče, izliva skozenj svojo enakomerno belo svetlobo, svoje solze in sneg v zimskih dneh in potoke vode v poetnih viharjih.

Po bitki pri Actiju je sezidal Pantheon M. Agrippa, vojskovodja, prijatelj in zet Augustov. V pročelju, vhodu nasproti je stal kip Jupitra Ultorja, Maščevalca, ki je kaznoval vse morilce oboževanega Julija. Na desno in levo od njega so bili kipi Marta in Venere, Aeneja in Jula, Romula in Caesarja. Cesar Augustus ni dovolil postaviti

med nje svojega kipa, in bil je postavljen v predsvetišču s kipom zgraditelja tega templja, Agrippe. Imenovali so ga Pantheon, ker se vzpenja njegova kupola nad zemljo, kakor nebesni obok nad svetom — — ta stavba je bila simbol Augustove vlade. Postavljen je bil blizu kraja, imenovanega Kozji ribnik, kjer je Romula nekoč pri pregledovanju vojske obdala megla in vihar in je bil „v nebesa vzet.“

Agrippovo delo je močno poškodoval požar; oblika, v kateri se nam kaže zdaj, pohaja iz dob genialnega arhitekta na cesarskem tronu, Hadriana, z dopolnitvami in popravki Septimija Severa in Caracalle, kakor naznanja drugi napis na arhitravu.

Takrat so bile kasete kupole vložene z bronastimi rozetami, stene cilindra z belim mramorjem, in takrat sta bila obok in streha predsvetišča od bronastih in streha kupole je bila pokrita s pozlačenimi bronastimi ploščami. — — Stojiva pod samim oknom in kličeva si v spomin vse, kar je bilo . . .

Pantheon je edina monumentalna stavba antičnega Rima, ki se je ohranila . . . Kakšna je pač morala biti celota, če vpliva že ta mala primera celo v svoji sedanji oropanosti na nas po tolikih stoletjih tako mogočno, tako veličastno! Kakšen je pač moral biti pogled na ponosni Capitolium, na mogočni Palatin, na Forum Magnum! Kakšen na Forum Trajanum, ki je bil „čudo“ celo tem antičnim ljudem, vaje nim monumentalnosti bolj nego mi? Kakšen na tempelj Marta Ultorja, katerega par stebrov, ohranjenih na mestu Augu-

stovega Fora, se nam zdi kakor da jih sploh niso napravile človeške roke? Kakšen pogled na Amfiteater Flavijcev, Konstantinovo baziliko, Caracalova in Diocletianova kopališča? Kakšni so pač morali biti ljudje, ki so se čutili doma med takimi stavbami in so na tak način realizirali svoje sanje? . . .

Da, tu je bilo pahnjeno človeštvo z višine, o kateri se nam le bolešno sanja, tu mu je bila potrta duša, kakoršne mu ni Usoda pozneje nikdar več dodelila. V dobah najvišjega poleta pozneje ni zmogla ničesar več, nego kopije tega, kar je bilo ustvarjeno tu.

Kupola cerkve sv. Pavla v Londonu meri v premeru 41 metrov, kupola sv. Petra v Vatikanu in katedrale v Florenci po 42, njim vsem je bila za vzor in vzorec ta-le pantheonska kupola. In njen premer meri 43 metrov . . .

Edikti krščanskih cesarjev so zaprli vse paganske templje antičnega sveta, tudi Pantheon je bil zaprt. Zapadni Gotje in Vandali so kajpada vlomili tudi njegova vrata, niso pa našli tu zakladov, in opuščeni kipi bogov niso vzbudili njih grabežljivosti. Deževje je lilo vanj svoje curke skozi odprto oko. Tibera, leto za letom izstopajoča iz svoje struge, je preplavljala z žolto vodo krasni njegov tlak, toda divjanje elementov ni uničilo te stavbe.

Papež Bonifac IV. je opazoval dolgo s poželjivim pogledom zapuščeno bivališče paganskih bogov in je mislil, da bi bila ravno ta kupola primerno stanovanjsko nebes kraljici, devici Mariji. In zaprosil si jo je od bizantinskega cesarja Fokasa

— tistega, ki je umoril cesarja Mauritija in njegovih petero sinov in ki so mu postavili takrat steber na velikem Foru — in Fokas mu jo je dal. Na vrata Pantheona so takoj dali napraviti križ, njegove mramornate stene so pokropili z blagoslovljeno vodo in pod njegovim obokom je papež prvikrat zapel Gloria in excelsis. Cerkev so posvetili devici Mariji in mučenikom, katerih kosti so pripeljali semkaj na osemindvajsetih vozovih . . . Tako je paganski Pantheon pravzaprav devica Marija obvarovala pogube in Bonifac si je pridobil nesmrtnost, kakor jo oznanja njegov napis v vatikanskih špiljah. Rim je bil ponosen na ta spomenik svoje davne krasote: še v XIII. stoletju je prisegal vsak rimski senator, da bo poleg sv. Petra in Angelskega gradu čuval papeža in „Santa Maria Rotunda“. Rim je bil ponosen — papeži pa praktični. L. 1625 je dal Urban VIII. iz svetišča pobrati vse, kar je bilo bronastega — skoraj pol milijona pudov je tehtala kovina — — iz katere so bili vlti težki topovi za Angelski grad in neokusni baldahin na zavutih stebrih nad glavnim oltarjem šentpeterske cerkve. Rim se je maščeval svetemu očetu z nesmrtnim dovtipom na Pasquinovem stebru: Quod non fecerunt barbari, fecerunt Barberini — Urban VIII. je bil po rodu Barberini. Na strehi predsvetišča je dal postaviti isti papež stavbeniku in kiparju Berniniju dva neokusna stolpiča, kakor ju vidimo na starejših slikah Pantheona, da bi imela devica Marija tudi svoje zvonove; rimski dovtip jih je imenoval „oslovska ušesa Berninijeva“, kraljevska vlada ju je dala l. 1883 odstraniti.

Tudi Benedikt XIV. je segel z umetniško svojo roko na Pantheon; krasne antične dekoracije od mramorja, porfirja in serpentina je dal odtolči in nadomestiti s štukaturami. Agrippovo kopališče, ki se je naslanjalo na zadnjo steno tega svetišča, je bilo uničeno že prej in z njim tudi zunanji mramornati okraski Pantheona — več se torej ni dalo pokaziti in uničiti . . .

Opljeno od grabežljivosti, pokaženo od neumnosti in barbarstva — in vendar vpliva to svetišče tako nepopisno! Dihaš tu le s pritajenim dihom, lahen mraz te spreletava po telesu in najrajši bi pokleknil v pobožnem spoštovanju ne pred to devico Marijo in osemindvajsetimi vozmi s kostmi mučenikov — temveč pred temi davnimi izgnanimi antičnimi bogovi, ki so bili tako krasni in z vsemi svojimi slabostmi človeku tako blizu! In da so mrtvi? Mrtvi? Če je že treba verovati v mitologijo — čemu ne verovati v to, ki je nesmrtna vsled svoje krasote, svoje večne svežosti, svoje očarljive sreče?

Slikar Raffael, otrok sreče in ljubljenec Vatikana, si je izbral Pantheon za kraj svojega zadnjega počitka: leži v resnici tukaj, slab kip Madone stoji nad njegovim grobom, še slabši latinski verzi kardinala Bemba so njegov nagrobni napis, in čim najslabše bronasto poprsje njegovo je postavljeno poleg tega groba. Njegov prijatelj, slikar Annibale Carracci in njegova nevesta, Marija Bibbiena, ležita v njegovi soseščini.

In tu imata tudi zadnje bivališče prva dva kralja zedinjene Italije, Viktor Emanuel II. in Hum-

bert. Grmade vencev pokrivajo njiju grobova, stari veterani ju stražijo in dajejo obiskovalcem spominske knjige v podpis. Moderna Italija bi ne bila mogla najti primernejšega kraja za svoje glave. „Al padre della patria“ je napisano na mramorju, ki krije kosti zedinjevalca Italije. Savojska rodbina nadaljuje vedoma in namenoma tradicije antičnega Rima, in v tem je eden nje velikih uspehov. Antična tradicija je sploh igrala veliko vlogo v prerojenju in zedinjenju Italije, in gotovo ni danes čisto odveč in brez pomena. Še mnogo, premnogo je treba izvršiti. Boj današnje Francije mora smatrati današnja Italija za svoj boj, zgodovinska Nemesis mora voditi njeno roko — in potem šele stopi ta mlada država na pot, ki vede edina do popolnega njenega ozdravljenja in do živahnega in svobodnega življenja.

— — — Sofija Petrovna stoji žarečega očesa pri grobu dobrosrčnega Humberta, umorjenega v Monzi 29. julija 1900. — Ali je imelo to kak pomen? — jo vprašam tiho.

— Marsikatero življenje bi ne imelo pomena, če bi ne bilo vere, da je tudi to potrebno — pravi prepričevalno.

— Toda pod vidikom Večnosti? Bila sva na Palatinu, slišali ste historijo cesarjev, vidite, kaj je bil Rim nekdanj, vidite propad narodov, celo bogov, vidite danes te žalostne kosti posod — —

— Ne trgajte mi duše še vi! Saj že tako dovolj trpim v tem vašem Rimu — — —

XIX.

Mausoleum Hadriani.

Ko sva šla zjutraj od doma in se ustavila na Via Babuino, kjer se dala vedno pozdraviti žarkom solnčne svetlobe in modrini smehlajočega se neba, vpraša nenadoma Sofija Petrovna, čemu ne pogledava v eno ali drugo teh 366 rimskih cerkva, zakaj še nisva bila pri sv. Petru v Vatikanu, pri sv. Janezu lateranskem — čemu ogledujeva samo „kosti“? In takoj je pristavila, da njeno vprašanje nikakor ni urgenca, da ima dobro v spominu najin beneški dogovor; vpraša samo, ker bi rada poznala sistem, po katerem hodiva po Rimu, ničesar drugega. In da prav nič ne želi, da bi se na njem kaj izpremenilo.

Povedal sem ji svoj sistem. To je zgodovina. Rim je v prvi vrsti mesto svetovne zgodovine. Luščiva si torej, po Goethejevih besedah, iz sedanjega Rima antični Rim, Rim republike in cesarjev, potem bova hodila po Rimu papežev in naposled po kraljevskem Rimu. Sistem se seveda ne da strogo držati, treba se bo tu in tam vračati, kakor sva morala delati doslej ekskurzije v druge, poznejše dobe — toda kaj pomaga, drugače naj se v Rimu ne živi in se ne sme živeti. In moje historične razlage naj posluša potrpežljivo. Ničesar ji pravzaprav ne nameravam razlagati. Samo na glas mislim. Žive mi ti davni ljudje v duši, in če pridem na kraje, ki so pozorišče njih življenja, si jih postavim tja, vidim jih in nehote ji razlagam, kar vidim.

In tako greva zdaj k Hadrianovemu mavzoleju. Aelius Hadrianus je bil Trajanov naslednik, po rodu Španec. Prepotoval je vse provincije svoje države in ves svet je blagoslavljal ta potovanja, le prokuratorji in prokonzuli, katerim je cesar zavrnil njih turško gospodarstvo, niso bili z njim zadovoljni. In zidati, krasno zidati, to je bila njegova strast — v vzornem vladarju je živel namreč tudi genialen arhitekt. Zidal je povsod nove naselbine, po celi rimski državi, v Atenah je ustvaril celo „novo mesto Hadrianovo“, v Britaniji in Germaniji utrdbe, v Rimu vodovod, templje, mostove, v Tivoli čarobno vilo, pristanišče v Cajeti, toplice v Ostiji, celo na razvalinah od Tita razdejanega Jeruzalema je hotel ustanoviti novo mesto s prekrasnim Jupitrovim templjem — kar je povzročilo zadnjo vstajo Židov pod Simonom Bar-Kochbo, trileten grozen boj, opustošenje cele dežele in razpršenje Židov po vsem svetu. Kadar je potoval, ga je spremljala cela armada arhitektov, stavbenikov, tehnikov, kiparjev, cizelerjev, mozaicistov, in to spremstvo je bilo kakor vojska razdeljeno v kohorte in vojaško organizirano. — Ljubil je grško kulturo tako, da si je celo v onem pogrčenem Rimu nakopal zbadljivi priimek „Graeculus“, in majhen del iz velike zbirke nesmrtnih mramorjev, izkopanih izpod podrtin njegove vile v Tivoli, je zdaj glavni zaklad kapitolskih, vatikanskih in ostalih rimskih zbirk. Imel je smisel za verze, dober dovtip in jedrnat razgovor. Arhitekt v njem ni pozabil niti posmrtnega bivališča cesarjevega: za Tiberu, „lučaj daleč“, si je postavil prekrasen Mausoleum, pa

je prej umrl, nego je bilo bivališče dozidano; šele njegov naslednik Antoninus Pius ga je dovršil. Tam je ležal potem pepel Hadriana in njegove žene, in pepel Antonina Pija, tega Nume cesarske dobe, in pepel Faustine, ljubimkanju udane žene Marca Aurelija, in njegov pepel, pepel cesarja-filozofa, pripeljan iz daljne Vindobone — treh cesarjev, ki so bili s cesarjem Trajanom vred četvorica, dana svetu v srečo. Niti senat ni imel vzroka zaganjati se neprijateljsko v njih spomin, kajti živeli so v miru, prijateljstvu in vzajemnem spoštovanju z „zbranimi očeti“, senat je spoznal, da se nekdanji časi njegove slave in vlade ne vrnejo več, prilagodil se je novim razmeram in če je žaloval za tem ali onim cesarjem, je bilo njegovo žalovanje res iskreno, in te štiri je obžaloval vse in vsakega posebej.

Tudi pepel nesrečnega sina Aurelijevega, Commoda, gladiatorja po duši, hrepenenju in morda tudi po krvi, je počival tu v sarkofagu, in pepel Septimija Severa je našel tu mir, Afričana po rodu, ki je umrl daleč v Britanniji s parafrazo salomonskega stavka „ničevost ničevosti in vse je ničevost“ na ustnicah: „Vse sem bil in vse je nič“ . . .

Greva po mostu, ki ga je sezidal Hadrian, Pons Aelius; trije zadnji stebri so iz njegove dobe, ostali so bili prizidani pri regulaciji reke. Cesarjev mavzolej stoji pred nama. Ta iz tisoč in tisoč slik in razglednic znana cilindrista masa zarjavelega kamenja na štirioglatem podstavku, zgoraj obrobljena od zobčastih nadzidkov, preobložena s prizidki, s kovinastim angelom zgoraj.

Da, Castello Sant' Angelo se imenuje zdaj grob davnih rimskih imperatorjev. Angelski grad, ker je videl baje papež Gregor Veliki nekdanj, ob času kuge, nad mavzolejem plavajočega angela, ki je z golim mečem ukazoval grozni epidemiji, naj preneha divjati.

Plačava po liri vstopnine, turniket škriplje, kraljevski vodnik je prižgal naredkoma razpostavljene električne svetilke in gre z nama. Koraki so pridušeni od ilovice pod nogami, široki hodnik se vzpenja od kraja brez stopnic v špirali na kvišku, potem stopava po lesenih stopnicah in dospeva k veliki sobani z nišami — tu je stal Hadrianov sarkofag od rdečega porfirja v središču in v nišah tombe drugih cesarjev in njih ženâ... Tih, prazno je tu... Glas spremljevalca se ubija v temnem prostoru — fant govori lepo in gladko, vsak tak spremljevalec mora absolvirati šolo in napraviti izkušnjo. Od zgoraj pada sem skozi nekakšne odprtine poševno nekaj svetlobe, stari antični mramor, ki je z njim sobana obložena, se v njej motno beli — edini zapuščeni ostanek davne krasote.

Spremljevalec ne da časa za dolgo sanjanje; ljubeznivo se smehlja in prijazno pozivlje k nadaljnemu pohodu. Po modernih stopnicah stopava na dvorišče, kjer stoji kip mramornatega angela, ki je nekdanj venčal vrh angelskega gradu, l. 1770 so ga nadomestili s sedanjim kovinskim. Koračiva skozi prizidke: papeške izbe so tu in dvorane s freskami in štukaturo, ogromne, z železom obite blagajnice, v katerih so zbirali sveti očetje vkljub svetu Krista Gospoda zaklade tega sveta; greva skozi prostor, kjer je postavljena vrsta lončenih

posod — sveti oče Aleksander VI. in pravi oče uspelih otrok, Giovanna, Caesarja in Lucrezije Borgia, je imel tu pripravljeno olje, ki so ga v slučaju obleganja kuhali in izlivali brezbožnim ljudem na glave — tudi primera papeškega „maziljenja“ z oljem; tu nekje so v juliju l. 974 raztogočeni Rimljani zadavili Benedikta VI.; deset let na to je poginil tu drugi naslednik Petrov, Janez XVI., po štirimesečni ječi od lakote ali zastrupljen, toda njegov tekmeč, Bonifac VII. se tudi ni dolgo veselil slave sveta: leto na to je bil ubit, vlečen po ulicah, in njegovo onespodobljeno truplo so vrgli stran — pred kipom Marca Aurelija, ki je stal takrat na Lateranu . . . Za časa imenovanega Aleksandra VI. je bil njegov minister Floridus, nadškof iz Cosenze, obtožen ponarejanja dispenz. Papež je izvabil iz njega priznanje in ga je dal spustiti iz celice, kjer je stal nekdam Hadrianov sarkofag, v vodnjak, kamor so mu dali vrč olja, svetilnico, brevir in sv. pismo ter mu spuščali kruha in vode — nadškof seveda novega in takega načina življenja ni dolgo vzdržal . . . itd. itd. In to-le gospodstvo, prosim, je gledalo z zaničevanjem in studom na antični svet in grozovlade rimskih cesarjev — pa o tem pozneje, Sofija Petrovna, ko prideva v papeški Rim. Sicer pa vidite, da se ni mogoče ravnati strogo pò sistemu: so kraji, kjer uganja zgodovina svoje groteskne dovtipe in proizvaja naravnost clovnovske domisleke; človek se mora ustaviti, pogledati in se nasmejati . . .

Skozi grozovite celice hodiva. Lezeva v luknje, kjer ni mogoče stati, le klečati ali ležati;

luknje vlažne, mrzle, brez svetlobe — — papeške ječe! Kdo očita tukaj staremu Rimu njegove marmertinske ječe? Tu je bila zaprta Beatrice Cenci in njena mati — Beatriko je tu baje slikal Guido Reni in ta slika visi v palači Barberini — tu je bil zaprt Giordano Bruno, Cagliostro in italški rodoljubi, katere so ujeli v bitkah papeževi mezdniki, sem je tudi postavila bolezniva fantazija češkega ljudstva svojega ljubljenca Jožefa II., ki baje „ni umrl, temveč so ga jezuitje odvlekli v Rim in sedi tam v Angelskem gradu“ — čez robove zidovja so večkrat moleli drogovi, na katerih so se gugala obešena trupla; sveti očetje so jih kazali na ogled in za strah nemirnemu Rimu . . .

In spet par dvoran — človek bi ne verjel, kaj vse nosi tak grob rimskih cesarjev na sebi — in v teh dvorinah vojni muzej nove Italije. Plani mest, orožja, modeli topov, slike, plastični zemljevidi — tri dobe Rima so zapustile tu svoje spomine, najgrozovitejše pa papeški Rim . . . Velike piramide belih krogelj za prače in topove so zložene na dvorišču: Hadrianov grob so krasili mesto sedanjega zobčastega nadzidka številni marmornati kipi; ko so Gotje oblegali mavzolej, so metali na nje te kipe namestu kamenja; iz tega pa, kar je še ostalo in iz ostalih mramornatih okraskov in ornamentov so dali papeži nakrožiti krogel — — in te leže tukaj, ker sveti očetje niso dobili več prilike, da bi jih poslali svojim ovčicam na glave . . .

Lep zgled je zvrh gradu. Tibera, mostovi, Vatikan, Rim, v daljavi gore — sicer pa ali ste opazili, Sofija Petrovna, da Rimu manjka pestrosti

streh? Ti krovi njegovih hiš so ali nizki in potem se jim preлива barva v barvo hiš, morje svetle kavnote ožgane barve, ali so pa čisto ravne in potem plapola na njih perilo in stoji tu pa tam kako drevesce. Da, barvitosti streh manjka tej opaljeni zmešnjavi ploskev . . .

Grad je zvezan z Vatikanom po dolgem hodniku: v negotovih dobah in vojnem času so prepuštili sveti očetje sv. Petra njegovi usodi in so izročili svoja draga življenja trdnim zidovom mavzoleja po zgledu Gregorja VII., ki ga je tu par mesecev oblegal cesar Henrik IV. — pa o vsem tem drugič, Sofija Petrovna! — — —

Odhajava. S pogledom se ločiš od ječ in cesarjeve grobnice . . .

In tu doli, Sofija Petrovna, je bil dne 11. septembra 1599 postavljen oder in na tem odru sta bili obglavljeni signora Lucrezia Petroni in njena nezakonska hči Beatrice Cenci. Umrli sta pogumno, pravi hčeri Rima, in svetega očeta Klementa VIII. je zelo skrbelo izveličanje Beatrice, ene najkrasnejših rimskih deklic. Sveti oče se je ravno mudil v Quirinalu in je vedel, da Beatrice umira po nedolžnem, da torej njena duša mora priti v nebesa, toda bal se je, da bi se ubogi otrok v zadnjem trenutku morda ne omadeževal z grehi jeze in srda: in ukazal je, naj mu naznajo s strelom iz topa trenutek, ko položi svojo glavo pod rabljevo sekuro. In med tem je molil in molil. In ko je zadonel strel — je dal dekletu veliko papež^{ev}vo odvezo in articulo mortis — in tako je njena duša lahko stopila naravnost v raj . . .

Beatrice in njena mati sta dali ubiti starega Cencija, ker deviško telo deklice ni bilo varno pred razuzdanim očetom. Papež je pri sodišču priznal, da je to bilo potrebno, obenem pa, da je treba maščevati umor moža, ki je vendarle bil oče in je vrhutega kupoval sem ter tja od svetega očeta odpustke vsakojakih grehov z lepimi vsotkami . . .

In zdaj še en pogled na ta grad, ki nama je postal drag, čigar sliko bova nosila vse svoje žive dni v duši. Propal je, oropan svojega krasnega mramornatega plašča, svojih belih blestečih kipov zgoraj, ogromnega bronastega spomenika Hadrianovega na vrhu — nekdanj grob velikih cesarjev, potem gnezdo tiranov v tiari, vse je prečakal, preživel in z ironičnim večnim smehljajem, poigravajočim v zarji solnca na njegovem golem kamenitem telesu, gleda v pretekle, sedanje in prihodnje čase . . .

XX.

Monti Albani.

— lepoto pokrajine, Sofija Petrovna, so pojmovali stari Rimljani nekoliko drugače nego mi. Ljubili so razsežne ravnine z nizkimi griči, kjer se ne stavi razgledujočemu se očesu nobena zapreka na pot; po tej ravnini je morala teči živa voda; reka ali potok; v njej so se morali menjavati vrhovi zdravih dreves s svežimi travnatimi preprogrami, in le nekje tam na kraju horizonta,

kjer oko že onemore, so smele zapirati razgled visoke gore. Za t. zv. krasoto Alp na pr. niso imeli prav nobenega smisla. O Caesarju pripoveduje Svetonius, da je vsakokrat, kadar se je peljal po Alpah, skladal verze ali pa delal na gramatičnem delu, da bi si pregnal dolgčas. Livius jih pa kar karakterizira z besedo foeditas Alpium, odurnost Alp, Tibullus ima zanje epiteton gelidae, ledene, Ovidius ventosae, viharne in latibrosae polne prepadov, Juvenal saevae, divje. Ta-le Campagna je bila torej v očeh Rimljana idealno krasna pokrajina. Takrat seveda je bila posejana z letovišči in vilami, katerih beli stebri in mramornate stene so se bleščale iz zelenih valov oliv, mandljevcev, pomarančnih dreves, pinij in cipres; ob cestah, ki so se vile po njej, so stali rodbinski grobi, mavzoleji, kipi, oltarji in mali templji; mogočni vodovodi, vodeči cele rečice hladnih voda k mestu, so razdajali iz njih letoviščem in vilam, kar je bilo treba za kopališča in fontane po parkih — bajno krasna je bila ta-le Campagna takrat in tisočeri in tisočeri pogledi so blodili po nji iz odprtih jedilnih dvoran od zlatih in srebrnih kozarcev, napajali oči in duše z njeno krasoto in nazadnje so počivali na po-bočjih Albanskih gorâ, teh gorâ, h katerim nas nese električna železnica — pripovedujem Sofiji Petrovni v prvem nadstropju tramvaja.

Sedla sva pri Lateranu vanj. Praktičen voz za tega, kdor ima po poti rad razgled. V pritličju sede domačini, v prvem nadstropju turisti. Voz dela vtis ozke, visoke škatlje — zdi se ti, da jo le nekoliko silnejši sunek vetra prekucne, toda

laška prometna sredstva so že sploh tako korajžna in le malokdaj se zgodi nesreča. Pripeljali smo se skozi Aureliansko obzidje in letimo po Via Appia Nuova po Campagni okoli osterij, koč, brezimenskih antičnih podrtin, vidimo na levo nagrobnik Cecilije Metelle in staro Appijsko cesto, peljali smo se pod vodovodom Claudijevim in gledamo naprej, kjer skupina Albanskih gorâ rase in rase in se vedno jasneje kažejo mesteca razsejana po njih.

Na desno in levo planjava, rjasta, žalostna planina kampanjska.

— V februarju in marcu, Sofija Petrovna, so hodili Rimljani iz mesta na svoja letovišča, v Campagno, v Sabinske in Albanske gore; v aprilu pa so se selili k morju, v Antium, Bajae, Neapelj in na otoke. Znali so nele umirati, kakor ste videli in slišali, temveč tudi živeti. —

In spet se peljemo mimo osterij, naselbin, brezimne razvaline se kažejo zdaj tu zdaj tam v rjasti travi, Albanske gore pred nami se razkladajo v posamezne vrhove, od mest na njih že lahko razločujemo posamezne hiše in vile, tudi njih zelenje se nijansira in lahko uganeš po sivem dihu olivo, po temnozeleni barvi kostanje in po skoro črnih ploskvah cipresne vrtove; visoki Monte Cavo dviga nad ostale vrhove svojo golo glavo, na levo od njega na pobočju in temenu strmega vrha so kakor prilepljene hiše mesta Rocca di Papa, nekdanj Arx zveze latinskih mest, dalje še bolj na levo in bolj doli ponosni Frascati in na desno Marino in Castel Gandolfo . . .

Naša železnica se začne dvigati. Blagoslovljeni vinogradi se razprostirajo zdaj, kamor seže

oko. *Vino dei castelli*, priljubljena pijača rimskih ulic, se sveti tu v zeleno-zlatih grozdih. Spet se peljemo mimo razvaline. Zove se *Villa Luculla*, gourmanda, čigar rimski vrt je stal na Monte Pincio. Železnica vozi po širokem drevoredu. Nenadoma se obrne, zmanjša brzino, dviga se, dviga in že zavozimo na lepi frascatski glavni trg. Rimska villegiatura. Ljudje v svetlih oblekah, racketi za lawn-tennis, ekvipaže, rejen komičen pater na osliču, zahvaljujoč se okoličanom, ki se gnetejo okoli njega in mu poljubljajo roko, vile papeških nepotov in globoka cesta, ki pelje k staremu Ciceronovemu *Tusculu*. *Tusculum* je bilo zadnje antično mesto, ki je trajalo tja do srednjega veka — Rimljani so ga razrušili l. 1191.

Zajtrkujeva na trgu pod plahto gostilnice. Milijoni vsiljivih muh zajtrkujejo z nama, ni se jih mogoče iznebiti. In spet zlezeva v prvo nadstropje vagona in se peljeva.

Senčen drevored. Drevje se zapira za nami v pihljajočem zraku. Postaja *Grotta Ferrata*. Slaven samostan je tu, ki ga pa ne vidiva.

Železnica se dviga. Olivni nasadi. Drevje ima tu kelihaste vrhove, sredine otle, le po straneh tvori njih gostolisto vejevje stene. Celi gozdovi cipres dvigajo tu svoje črne piramide v čisti zrak. Da, zrak! Morda nikjer na svetu ne dihaš takega. Čist, duhteč, močen, napajajoč z brezskrbnostjo dušo in s srečnim razpoloženjem ves orgazizem . . .

Daleč, daleč leži Rim. Dolga, valovita, svetlo-rjava skupina nečesa kakor kamenje razdrtih zidov, nekoliko mehurčkov se boči nad njo — Rim . . .

Peljemo se dalje — ah, kakšno čudo to! V okrilju zelenih sten leži jezero, veliko jezero in sinje kakor nebo nad njim — Lago di Castello, albansko jezero. Strmo se dvigajo zelena pobočja gorâ nad njim, grozeče stražijo to krasotico, čarobno kakor sen in ljubeznivo kakor pogled otroka. Nekdaj žrelo vulkana, zdaj safirsko oko gorâ, smehljajoče, drago, nepozabno . . . Gledava v to sinjo, tiho vodno planjavo. Bajen kraj. Kulise feerije iz gledališča.

Nova postaja. Castel Gandolfo. Palača v njem je papeževa. Edini ostanek njegove posvetne vlade razen Vatikana, garantirala mu jo je laška vlada l. 1871. Toda sveti oče hoče biti konsekventen jetnik, požira vroči rimski zrak in castelgandolfski hrasti sipljejo zaman sveže sence na pota velikega parka. — Goethe je tu stanoval in tista hiša je označena s spominsko ploščo. Ibsen je tu sanjal svojega Cesarja in Galilejca . . .

Peljemo se v polkrogu okoli jezera. Sinje njegove vode se tiho smehljajo — toda naenkrat, kakor bi te kdo prisilil obrniti glavo, in tam daleč, daleč za Campagno leži ogromna ploskev kakor neskončno blesteče zrcalo — morje. Sredozemsko morje. Sofija Petrovna že ima kukalo na očeh.

— Čolne vidim! ladje! valove! Poglejte! — Res. Celó valovanje vodâ in jadra čolnov in dim parnikov je opaziti . . . In zdaj presedava enkrat sem enkrat tja — od jezera k morju, od morja k jezeru. In pri tem leti tramvaj skozi drevored stoletih hrastov, domačih kostanjev, in če zablodí oko nehote za trenutek h kopni zemlji, vidi brezkončno rjasto Campagno in v daljavi Rim, majhen Rim, kakor igracica . . .

Spet postaja. Albano.

— Izstopiva — pravi Sofija Petrovna — greh je po takem kraju se voziti. —

Mesto se vleče ob cesti. Revne hišice se vrste s krasnimi vilami, veliki parki z drobnimi vinogradi in olivnimi parki. Tu je bilo nekdanj letovišče Pompeja Magna, tu nad jezerom je stala vila Tiberijeva, Caligulova, Neronova. Tukajšnje krasotice so vitke kakor ciprese, oči imajo kakor dvoje črnih plamenov, lase kakor gavranovo perje in v ušesih velike zlate uhanе.

Vrneva se par sto korakov nazaj. Pred mestom pri cesti je ostanek starega podrtega stolpa — baje Pompejev grob. Plutarch pravi, da je bil njegov pepel prenešen iz Egipta in oddan njegovi ženi Cornelijji, hčeri Scipionovi, ki ga je pokopala na njegovem posestvu nedaleč od Albe Longe. Nema skupina kamenja, nič več.

In tam na planini pod Monte Cavo je ležala ona častitljiva Alba Longa, mati latinskih mest, mati Rima samega, od tega svojega otroka pod Tullom Hostilijem razrušena. Numitor in Amulius, Rhea Sylvija in njena dvojčka — — na Monte Cavo tempelj Jupitra Latinskega, slavnosti latinske zveze, shodi pri izvirku Ferentine, triumfi vojskovodij tukaj, ki jim ni bil dovoljen triumf v Rimu, triumfi, pri katerih se je zmagoslavni triumfator vozil z mirtovim vencem v laseh k Jupitrovemu svetišču, tako se je peljal M. Marcellus, „ensis Romae“, ki se je prvi med Rimljani ustavil Hannibalu in je osvojil Syrakuse — vse to ti hiti skozi dušo in pobegava z lahno zono po telesu.

Greva iz Albana, stopiva na našo staro-znano Via Appia, pustiva za sabo velik grob, baje Horacijev in Curiatijev, in po novi cesti čez mogočen viadukt, ki se dviga nad kotlino izsušenega jezera. Greva k Aricciji. Na skali so ostanki zidov antičnega mesta, kjer je, kakor pripoveduje Livius, pred vsako nesrečo, ki je zadela Rim, deževalo kamenje, nato pa se je v Rimu vedno vršila devetdnevna slavnost z daritvami. Tu je Horatius na potu v Brundisium napravil prvo postajo v skromni gostilnici „hospitio modico“, in tu se ustaviva tudi midva, Sofija Petrovna, in izpijva čašico vina.

Tyrrhensko morje se še vedno sveti daleč spodaj, krasotica kakor najlepša ciganka prinaša vino in naju zvedavo ogleduje, vino ima barvo, ogenj in poštenost. Sofija Petrovna, trčiva na zdravje vsega, kar nama je dragega v daljini in na izpolnitev svojih sanj v prihodnosti . . .

In spet greva. Drevored nama dela obok nad glavo, morje se blešči v daljavi in Monte Cavo strmi na levi. Bližava se drugemu modremu očesu Albanskih gor, Lago di Nemi, vsajenemu med zelene stene. Diana Nemorensis, bela boginja meseca, je zrla v srebrnih nočeh na ploskev teh čistih vodâ in jim je dala ime „Dianino zrcalo“. Ljubki Genzano je sédel na strmo skalo nad jezerom in gleda zadovoljen sliko svojih hišic, ki se zrcalijo v azurni vodi, med tem ko se na drugi strani jezera belí na skali Nemi z okroglim stolpom Orsinijev. Tam je bil sveti gaj Diane s slavnim in bogatim svetiščem, tam so prinašali deviški boginji krvave žrtve v tajnostnih misterijih, tja so prinašale rimske gospe v dar votivne

plošče, plapolajoče baklje in prošnje za zakonsko srečo in srečne porode. —

Diana je izginila, nimfe pa so ostale — pravi pesnik; resnično, teh par dekliških lic in postav, ki so šle mimo, ne pozabiš . . .

Ustavil se je pri nas voz. Cocchiere miga in poziva, naj se peljeva.

— Kam da pelje? —

— V Frascati. —

— Koliko zahteva? —

— Liro. Eno Liro. —

— Saj je to par ur hoda! — ugovarjava vestno.

— Kaj za to? Ali naj pelje prazen voz? — se brani.

In že se peljeva torej. Nazaj v Frascati in odtod s tramvajem domu. Imava namreč od tam vozne listke za nazaj.

XXI.

Izprehod brez cilja in meditacija pri njem.

Čakava na peronu. Sofija Petrovna je dobila zjutraj pismo, in me prosila, naj jo spremim na kolodvor, „za to bom za ves dan rešen svoje sence“. — Krik, ropot, prerivanje ljudij, bobnenje prihajajočih vlakov, ponudbe postrežčkov, nosačev, ciceronov — peklenski kaos teles in glasov! — Spet se je pripeljal vlak, pripadniki vseh mogočih

narodov, možje, žene, otroci se vale ven s torbicami, kovčegi, nosači — mlad mož z ognjevitimi očmi stopi k nama, poda Sofiji Petrovni roko, Sofija Petrovna naju predstavi: — Mihalj Pantjemonič — češki poet — pozdraviva se z Rusom, odidemo, Sofija Petrovna mi pove, da pride šele zvečer in izgine z došlim batjuško v valovih ljudstva na Via Nazionale.

Stojim na živem, prelepem trgu delle Terme. Rutellijeva fontana brizga kvišku svoje biserne curke, in kadar zapihlja veterček, jih razprši v fino, hladečo meglo. Piazza delle Terme . . . Ves ta prostor pred kolodvorom in morda še štirikrat tako velik kos zemlje, ki stoje hiše na njem, je zavzemalo kopališče, ki ga je sezidal Maximian in ima ime po velikem Diocletianu. Dvakrat večje je bilo, nego obsežne Caracallove terme in bilo je zadnja velika stavba antičnega Rima in dostojen konec velike arhitektonske epopeje, ki se je začela z Agrippovim Pantheonom. Rdeči zidovi iz opeke in rebra razpenjajočih se oblokov štrle v višino, visoka trava se ziblje na njih, kaj pa so bili, pripoveduje cerkev S. Maria degli Angeli, zadnje delo Michel Agniolovo v Rimu. Vzdolžno dvorano kopališča je uredil ta titan, ki se je vsem antičnim spomenikom bližal s spoštljivo pieteto, za baziliko device Marije, manjše dvorane je izpremenil v kapele, ohranil je krasne rdeče stebre in ogromni lomljeni obok — in seveda so potem prišli pedenj-možici cerkve in so izpreminjali genijevo delo. Izpremenili so vse, kar se je dalo izpremeniti; vzdolžno ladjo Michel Agniolovo so predelali v prečno, antične stebre so namazali s firnežem, iz vestibula so

napravili neko kapelo, iz druge kapele pa novi vestibul — častitljivim očetom kartuzijancem je samo to še manjkalo, da bi bil Michel Agniolo še živ, ubogi titan bi si bil gotovo — oddehnil v kakem sonetu.

In tako prisluškujem govoru te skažene arhitekture . . . Tepidarium Diocletianovega kopališča mi pripoveduje iznova o luksusu snage antičnega človeka, o luksusu, h katerega neizogibnosti prihaja človeštvo s težavo šele po kakih dveh tisočletjih. Žive vode ni smel pogrešati antični človek v krasoti pokrajine, ni je pa smelo pogrešati tudi njegovo telo. Kopel vsak dan mu je bila ravnotako potrebna kakor jed, spanje in telovadba. Bogataš je imel svojo kopel doma, za ljudstvo so pa zidali taka kopališča, kakor je to-le Diocletianovo, kakor je ono Titovo na razvalinah Neronove Zlate hiše, kakor ono Caracalovo pod Palatinom in Agrippovo pri Pantheonu. Sana mens in corpore sano, ta stavek, ki ga prevajajo naši prvošolci z naočniki na očeh, upalih prs in skrivljenega hrbtišča s prezirljivo vzvišenostjo, so imeli antični ljudje resnično v krvi . . .

Za tepidarijem je stal samostan kartuzijancev. Tepidarium je še dandanes bazilika device Marije, samostan pa služi pod kraljevsko vlado že bolj pametnemu namenu, narodni muzej je, Museo Nazionale delle Terme. Načrt za njegovo prekrasno dvorišče, ki diha čar srednjeveških samostanov, je napravil Michel Agniolo: štirje veliki arkadni hodniki s sto stebri vsega skupaj objemajo v štirikotniku tih sanjav vrt — travertinaste stebre so seveda snagoljubni kartuzijanci pobelili.

V bivših celicah so nanešeni vsi spominki, najdeni na mestnem ozemlju, in zbirke muzeja Boncompagni-Ludovisi, ki jih je država kupila, so združene z njim.

Vi sveti mramorji grški, vi spoštovanja vredni broni, reliefi, mozaiki, sarkofagi, vaze, vi stari denarji, nakitja, stekla, napisi in ornamenti! Izkopani iz zemlje, najdeni v grobeh, v Tiberi, pod tlakom cest, pod temelji hiš, prišli ste na dan, da pričate ubogemu in bednemu sedanjemu svetu o krasnejšem svetu, ki je bil in se ne vrne več . . . O svetu, v katerem je bila človeku umetnost ravno tako potreba, kakor jed, spanje in snaga. Kamorkoli je padel pogled, povsod je moral najti harmonijo oblik, čutiti življenje mramorja, slišati dih materije. Stanovanje, forum, ulice, celo mesto, pokrajina, obleka človeka in njegovo nakitje — povsod je moralo oko dobiti svojo sladko hrano, povsod slike minljivih stvari, toda projicirane v večnost, stvari, katerih nesmrtnost je bila krasota . . .

In luksuz umetnosti, ta najsvetejši luksuz na svetu, je bil uniforma rimskega imperija. Kamorkoli je seglo oko, tam se je naselil tudi on in izpreminjal barbare v ljudi — v najdaljnejših pokrajinah, kjer je stal kakšen najsi le majhen rimski kastel — zasadite motiko v tla in izpričajte vam to s koščkom belega mramorja, stekleno čepinjo, poprsem kakega imperatorja, z odlomkom kapi-tela . . .

Od celice do celice hodim . . .

Nemogoče je omenjati posameznosti. Ljubim vse, ker tu vidim in vem, da bom hrepenel po tem, dokler bom dihal. Na stotine in stotine

krasnih predmetov, mirnih, ponosnih me gleda, kakor so gledali milijone ljudij pred menoj in kakor bodo zrl na milijone ljudij, ko bo iz mojega trupla že prah in od mojega dela morda niti imena več — vem, pa kaj to? Moriturus salutat vos immortales! — —

Stopim iz muzeja. Solnce se nagiba k Vatikanu — koliko ur sem bil pač tam? Čas je bežal in jaz nisem čutil. Kakor v sanjah grem po Via Nazionale in kakor v sanjah vidim živahni vrtinec ljudi in kakor v sanjah slišim utripati žilo velikega mesta . . .

Zakaj gledate antiko še vedno tako, kakor vam jo slikajo hinavski popi, prenapeti pesniki, sentimentalni filozofi in nekritični slikarji?

Njen luksus? Ni bil tako velikanski, kakor bi se dozdevalo. Niti v jedi, niti v pijači. Petronijev Trimalchio je risan satirično in iz pregovorov znani Lucullus bi danes gotovo debelo gledal, ko bi prišel kot gost magari tudi na postno pojedino kakega samostana. Berite pisma Plinija mlajšega — če je povratek k prirodnosti, združitev luksusa z varčnostjo in matematiko, ljubezen do narave in skrb za telesno snažnost, če je vse to znak dekadence, potem seveda je bilo rimsko cesarstvo naravnost silno dekadentno. Luksus v obleki je pri nas, pri papežih, kardinalih, škofih, prelatih, vojakih, modnih damah, gizdalinih, ni ga pa bilo v antiki, toga je bila slavnostna obleka cesarju prav tako kakor zadnjemu rimskemu človeku. In nagote, ki jo moderni in nemoderni slikarji tako radi kažejo na svojih antičnih sujetih, je bila v srednjem veku pri slavnostnih sprejemih cesarjev

in papežev — ne pa v antičnem Rimu. Že stari Cicero pravi: „Po pravici je dejal Ennius: Pred državljani se razgaliti je začetek nesramnosti.“ Ni se razgalil mož, ni se razgalila žena. Ločite se torej od vseh teh nagih krasotic na slikah Siemiradzkega, Géroma in drugih — niso resnica, ni jih bilo v resnici. In orgije spolnega nagona? Niso bile nič hujše, nego so orgije kateregakoli velikega mesta dandanes. Narobe. Že s tem, da starejši satiriki pri posameznih ljudeh tako kažejo nanje, je dokazano, da niso bile navada in običaj. Da so živali ti ljudje bliže naravi, brez pretvarjanja in farizejstva, na to smejo biti samo ponosni. Živali so bliže nji, ker so jo ljubili, ker jim je zveza z njo bila potreba.

Toda antično suženjstvo? bodo morda ugovarjale kake krščanske duše. Kaj pa podložništvo poljedelcev na veleposestvih duhovske in posvetne gospode? Robota tlačanov na Ruskem? Hlapčevstvo kmečkega ljudstva po krščanski Evropi? Sicer pa je bilo antično suženjstvo hudo le v nekaterih dobah republike in na nekaterih krajih, kakor v Siciliji, kjer se je opravljalo plantažno delo; v Rimu pa? Ali si more kdo predočiti, da je bil Horacov ded še suženj in Horac že prijatelj cesarja Augusta? Da so bili Diocletianovi starši sužnji in njih sin največji rimski cesar? In kateri t. zv. svobodni delavec dandanes bi ne menjal z usodo takega dobro preskrbljenega rimskega sužnja? Mi prevajamo izraz „servus“ z besedo suženj, polagamo pa v njo pomen, kakor ga imamo v spominu iz plantažnih pripovedk dobrega Nemca Mieritza . . .

Suženjstvo . . . In četudi fizično suženjstvo, tistega suženjstva in duševnega zaslužnjevanja, kakor ga je človeštvu prineslo krščanstvo, antika ni poznala. Svobodni človek, ki je zadnji sen naših dni, je živel in izživel v nji svoje življenje . . .

Med reveži in bogataši ni zijal tak prepad, kakor zija med njimi dandanes. Bogataši so dajali brez nadlege pro bono publico nele to, česar so imeli na prebitek, temveč tudi to, kar so sami potrebovali. Naj so bile to igre, gostije, kopeli, šole, knjižnice, darovi — dajali so. Tako so dajali, da bi se moderni mecen še danes lahko pri njih učili. In to se ni imenovalo dobrotelost in ni se za to obljubljal nebeško kraljestvo po smrti.

Toda gladiatorji? Dopadajenje nad človeško krvjo? — Kdo vprašuje tako? Ta nežočuteči moderni človek, ki dobiva dandanes porcijo človeške krvi s posredovanjem svojega žurnala v dnevnikih, novicah, nesrečah in nezgodah, v telegramih in poročilih z bojišča ravno tako, kakor jo je dobival stari Rimljan neposredno v cirku ali v areni? Človek spada v vrsto zverin in ima potrebo po krvi in pomoru — to se nikakor ne da pobeliti, z nobeno barvo preslikati: mori živali na lovih, diha z razkošjem duha krvi svojega bližnjega, razlita po časopisih, in če more koga ubiti, ga ubije, seveda samo na nekrvav način, kajti krvavi način, če ga zagreši posameznik, zasledujejo paragrafi . . .

Ne, ti ljudje niso bili ne tako neumni, ne tako nemoralni, kakor jih slikajo — stari Mommsen, največji poznavalec starega Rima, pravi izvrstno: Rimsko cesarstvo bolj opravlja nego ga poznajo . . .

Prišel sem v teh polsanjah prav pod Capitolium. Stopam po teh slavnih stopnicah in grem k Marcu Aureliju. Lesk zahajajočega solнца leži staremu imperatorju na licih kakor prijazen smehljaj. Prav gotovo je imel blede-modre oči, in njegovi kodrasti lasje so bili svetle barve. Sedem na ogelnik pod njegovim spomenikom, gledam na mešanico streh in kupol, ki se vlečejo v daljavo in jih obliva zardelo solnce, in melanholična modrost mislij imperatorja-filozofa mi lega v dušo . . .

— Kje bi bilo lahko danes človeštvo, ko bi bilo nastavilo mesto strupa iz Judeje k ustom duše bodisi en sam kozarec njegove modrosti? Ni bil največji med antičnimi filozofi, tudi ne najoriginalnejši, gotovo pa je eden izmed najljubeznivejših in človeški duši, katera nima predsodkov, najbližjih . . .

Rdeča zarja se razliva po nebu. Krasen rimski solnčni zahod. Zrak drhti rdečega zlata, okna gore in križi cerkvenih kupol plamené.

Stopam po capitolinskih stopnicah iz svetega miru v ropot in vrtinec mesta, in ko prestavljam po stopnicah nogo za nogo, si govorim polglasno eno izmed imperatorjevih sentenc: Ostanek svojega življenja prepotuj kakor ta, ki je izročil vse iz vsega srca bogovom, nobenemu človeku gospod, nobenemu suženj.

XXII.

Katakombe.

— So filozofje, Sofija Petrovna, ki si ne znajo predstavljati zgodovine človeštva drugače,

nego v obliki ogromne piramide, katere temelji tiče v zemlji, stranice pa, vedno bolj se zožujoče, vstajajo vedno više in više proti modremu oboku, se strnejo naposled v ost, točko najvišje popolnosti, in na tej točki sedi on, filozof, pregleduje vso to piramido in konstatira apodiktično, da je v zgodovini človeštva videti vedno dviganje, veden napredek, vedno izpopolnjevanje, večer excelsior. On, filozof si je to tako skonstruiral, vidi to tako in trdi tako s spoštovanja vredno vztrajnostjo Voltairejevega Panglossa. In tako je po njegovi logiki krščanstvo napredek nasproti antiki, zato ker je prišlo za njo; zato ker v njegovi piramidi leži plast orientalske raševine na plasti belega mramorja, je raševina popolnejša stvar. No, optimizem je neozdravljiva bolezen duše.

V svetovnem prostoru, Sofija Petrovna, ni naših razmerij. Niti višine, niti globočine, niti daljave, niti širjave. Pa tudi v zgodovini človeštva ni z vidika Večnosti takega neprestanega dviganja nekam navzgor. V ogromnih krogih spirale se razvijajo dogodki človeštva, le naprej, ne pa navzgor. Nekateri krog, res je to, se vzpne kakor greben vala više, pa le zato, da pade takoj nato tem globlje. In le na te polete je človeštvo lahko ponosno, le na tako antiko, na kulturo njene renesance, na francosko revolucijo in morda na ta zadnji boj z versko temo, ki se v njegovih signalih rodi dvajseto stoletje. Pa tudi tak polet ima svoja višja in nižja mesta, videli ste v antiki na pr. po dekadenci Neronove dobe polet dobe Titove, po Domitianovi dobi dobo Trajanovo. In nadalje imajo posamezni narodi, iz katerih sestaja človeštvo,

v teh velikih valovih svoje manjše valčke — ta primera z valovi, Sofija Petrovna, je več nego primera: zdi se mi, da je to eden izmed tistih univerzalnih zakonov, ki veljajo za vse pojave vesoljstva.

V spirali torej, Sofija Petrovna, gre razvoj človeštva ne navzgor, temveč dalje. Samo dalje. In v njej ne odločajo iznajdbe, število bolnišnic in božična obdarovanja revnih otrok o tem, ali je človeštvo višje, nego je bilo prej. Edino merilo je razcveta harmonična osebnost, ki je spet edina sreča nele človeku, nego tudi narodu in človeštvu.

Antika je bila doba takih ljudij.

In uničenje osebnosti, ki ga je izpeljalo krščanstvo, uniformiranje duš s sivim spokorniškim plaščem, revščina duha, mržnja na vse veliko in lepo, nasprotovanje znanosti, sovraštvo solnčni svetlobi — to vse imenujejo naši Panglossi napredek antiki nasproti. O največjem zločinu niti ne govorim — o zaslužjenju žene.

Naši filozofje namreč sede na vrhuncu piramide, krščanstvo poznajo iz katekizmov, bibličnih dogodov in iz tega, kar so o njem napisali duhovniki, in ker ima krščanstvo program, da govorim moderno, ki je mestoma naravnost sijajen, jemljejo program za fakta in dekretirajo: krščanstvo — to je napredek! Program seveda je kakor star porcelan zaprt v omari, nihče z njega ne je, nihče ga ne rabi — toda imajo ga. In najmanj se ravna po njem duhovščina, ki ga najbolj hvali — to naših filozofev ne moti. Z eno besedo, Sofija Petrovna, čisto gotovo se mi zdi, ko bi danes vsi bordeli izobesili table z napisi „Zavod za vzgojo

mladih deklet“ in bi razposlali prospekte, da dobe v njih dekleta vso telesno in duševno oskrbo — naši prostodušni filozofi bi prebrali table, preštudirali program in rekli: Napredek! Za dekleta je poskrbljeno!

Dosti, Sofija Petrovna. Hotel sem vam razlagati zgodovino katakomb, toda kri se razburi v meni, kadarkoli se dotaknem te največje nesreče človeštva. Saj sem imel v svoji krvi toliko tega strupa, moj narod ga ima še vedno toliko, da bi si človek ne pomišljal izpustiti mu polovico krvi iz žil, ko bi vedel, da ga s tem ozdravi — dovolj o tem. — —

Spet se peljeva po tej slavni antični Via Appia.

Prekrasno popoldne. Sofija Petrovna nekaj časa molči, potem pa izpregovori tiho: — Vidik Večnosti je strašna stvar. Če človek z njega pogleda sebe in to, kar hoče, mu omahnejo roke. —

Morda je bila na Ruskem. Morda je mislila na carske nestvore, morda je čutila v roki nitroglicerino bombo. Ne vem. Molči in gleda zamaknjeno v daljavo.

Pri cerkvi sv. Sebastijana zavije naš cocchiere na desno in zapelje na Via Ardeatina. Izstopiva in greva čez vrt k blagajnici. Kramarija je to, kjer se plača vstopnina, kjer so na prodaj popisi Kallistovih katakomb, čokolada in liker, izdelki pobožnih trapistov, sinov sv. Bernarda, katere je posadila semkaj Njega Svetost rajni Lev XIII.

Dobro rejen trapist naju vpraša, kakšnega jezika spremljevalca hočeva. Odgovorim: ruskega.

— Ni takega. — Torej nemškega. — Dobro, pride. —

Čakava. Družba Angležev je tu in družba Francozov. Dobe spremljevalce in sveče. Naposled pride tudi najin. Tudi dobro rejen frater. Kuta kavne barve je na njem napeta, čudo, da ne poka, brez prestanka se mu kolca in tako glasno, tako brezobzirno in v tako naravnih tonih, da je človeku kar slabo, in z žoltimi očmi si predrzno meri Sofijo Petrovno. Sofija Petrovna nalahno zardeva in stiska ustnice. Sin sv. Bernarda pa riga in riga. Dobiva sveče in greva za njim.

Sofija Petrovna je potegnila skozi nos zraka v sé, toda takoj si odpljune: — Smrdi huje nego star pes — mi pravi po rusko. Pobožni frater diši res kar preveč intenzivno. Stopimo v temo. Prižgemo sveče.

Takih katakomb je okoli Rima petdeset. Nad polčetrți milijon grobov je bilo v njih, napravljene so pri vseh konzularnih cestah, kakor sovražniški podkopi okoli trdnjave. V temo zemlje so se zarili semkaj nevedneži, fanatični duhovniki, sužnji, kastratje, libertinci, parasitje, barbari iz daljnih pokrajin, vsi polni ognjenega sovraštva do imperija, njegove moči, slave, historije, kulture in razcvele harmonične osebnosti antičnega človeka; zarili so se semkaj ob času, ko se je stara mitologija Olympa podrla pod težo lastnih nemožnosti, ko so se bogovi in boginje razpršili kakor oblak, in filozofija moralistov, ki so hoteli dati človeštvu nadomestilo za nje, ni znala izpregovoriti tem grobim dušam v razumljivem jeziku; zarili so se semkaj z metafizičnim konglomeratom, sestavljenim

iz judeizma, grških, indijskih, egiptovskih, asirskih in babilonskih drobcev, zvarjenih v Judeji od razgretih možganov v grozno pijačo; tu so sanjarili v vročičnih ekstazah o koncu tega sveta in o nebeškem kraljestvu, ki je pripravljeno njim, čakali so, prelivali v mrzličnih paroksizmah svojo kri po arenah, cirku in na moriščih, in ko obljubljenega konca sveta le ni bilo, so prihajali iz teh podkopov in začeli odkrit boj, da bi povzročili vsaj konec onega sveta, ki je takrat bil. „Izreki židovskih pastirjev, Amosa in Michue so uničevali dela umetnosti in kulture, kakoršnih ni imel svet ne preje in ne pozneje nikdar več, zasmeh omejenih duhovnikov je zavrnel znanost, in židovska intolerance je postala delež nove vere.“ In rodilo je drugačne duhovne, nego jih je imela antika. Rimski pontifex je bil sluga tega ali onega boga v njegovem svetišču, nič več: Rimljan je daroval svojim bogovom sam in je občeval z njimi brez posredovalca — duševna revščina krščanskega človeka je morala imeti posredovalca med svojo neznatnostjo in božjim veličanstvom: to je postal duhoven, sacerdos. Osebnost je bila človeku vzeta; podedovani greh ga je tiščal k tлом, misel na posmrtno življenje ga je navdajala z grozo, v ustih duhovnika je postal bog bitje, ki ga je mogoče potolažiti z dobrimi deli, podkupiti z molitvijo, obiskovanjem cerkve, in razjeziti z dvomom, uporom, nevero. Od grobov je izšla ta nova vera in je živela iz tiste fizične nujnosti, ki se imenuje smrt . . .

Te-le Kallistove katakombe so izmed vseh petdeseterih najslavnejše.

— Odkod ste? — naju vpraša trapist.

— Z Dunaja — mu pravim. — Odkod ste vi? —

— S Holandskega. Bil sem pa dolgo na Nemškem. Ali je Dunaj veselo mesto? —

— Veselo. In ali je Holandsko lepa dežela? —

— Lepa. —

Hodimo po labirintu hodnikov. Frater razlaga. Grob tega in tega svetnika. Sveta Cecilija. Doda njen življenjepis in kaže kopijo slavnega Madernevega kipa. Mestoma so dvorane, kapele. Grobi papežev. Frater kaže freske, starokrščanska znamenja in simbole. Dokler je živel v tej umetnosti paganski duh, je bila umetnost. To je stil fresk iz Livijine hiše na Palatinu in ohranjenih slik v capitolinskem muzeju. Kakor hitro pa je postalo krščanstvo vladajoča sila, je naenkrat izginila paganska umetnost in na njeno mesto je stopilo brezoblično jecljanje, zoprni in žaleči zarodki ošabnih barbarov . . . S sten zijajo odprtine, druga poleg druge in druga nad drugo v par vrstah. Tu so ležala trupla vernikov, kosti mučenicov, svetnikov, tu se je shajala občina v dobi preganjanja k pobožnosti. — „Kamor pogledaš, tam rakve“ — pravi Vrchlický v „Duchu a světu“, pa to ni bilo res, rakev takrat niso poznali, mrliča so položili v „loculum“, grob, z rokami na prsih prekrižanimi, zavitega v povoje in maziljenega z dišečim mazilom . . .

— Takole bi lahko hodili magari dve uri, ali hočete? — pravi trapist Sofiji Petrovni.

— Ne! — se odreže moja nihilistinja.

Pobožnemu fratru se pri tem neprenehoma kolca. Naravnost božansko-naivno in brezobzirno.

Ustavim se pri starem kamenitem škofovskem prestolu. Na njem je bil ubit papež Sikst III. v Praetextatovih katakombah, njegovo truplo in ta prestol so prenesli sem. Pa ne stojim dolgo. Za oglom zaslišim glas Sofije Petrovne. Jezen, kričeč: — Wenn sie mich noch einmal anrühren, so hau' ich ihnen so eine herunter, dass ihnen der Schädel am Kragen herunterbaumeln wird! —

Pri svitu treh sveč vidim ta-le prizor: Sofija Petrovna z žarečimi očmi in iztegnjeno desnico stoji v hodniku, sin svetega Bernarda se stiska k zidu in jo gleda prestrašen kakor strupenega gada in riga pri tem, da mu kar oči iz jamic poskakujejo.

— Sofija Petrovna? —

— Dieses Schwein! —

Frater se obrača z boječim pogledom k meni. Ne morem drugače — zasmejem se.

— Reverendissime frater — začnem pridigovati trapistu v cerkveni latinščini in mu citiram izrek cerkvenega koncila — femina janua diaboli, via iniquitatis, scorpionis percussio, nocivum genus! (Ženska je vhod v pekel, pot do pregrehe, želo škorpionovo, škodljiv rod.)

In po nemško pristavim: — Vorwärts! Alter Sünder! —

Sin sv. Bernarda riga nekako še radostneje in naju pelje nazaj.

Komaj zagledamo svetlo solnce, pospeši korak in jo pobriše v samostan.

Sedeva na voz.

Sofija Petrovna pravi: — ali mislite, da ta falot sploh kaj veruje? Na takih krajih, sami grobovi mučenikov, in on, prasec . . .

— Prihajava v krščanski Rim, Sofija Petrovna — — —

XXIII.

Milvijski most.

Ponte Milvio ali tudi Ponte Molle.

Od Porta dei Popolo naju je pripeljal tramvaj. Pelješ se po stari, kakor napeta vrščica ravni Via Flaminia, na desno je podolgovat grič, na njem parki pinij in cipres in par starih papeških vil, na levo tovarne, osterije, hišice siromakov, potem se odpre pogled na Monte Mario in na zeleni greben gričevja, ki se vleče ob desnem bregu Tibere. Na vrhu Monte Mario stoji Marconijeva telegrafična postaja.

Reminiscence iz antike so mi blodile po duši, toda Sofiji Petrovni nisem pravil ničesar. Nekega dne leta 209. se je valil tod ves Rim pričakujé poslancev konzula Marca Livija in Tiberija Nerona. Imeli so prinesiti vest o bitki pri Sena Gallica ob rečici Metauru s Hasdrubalom, ki je hitel iz Hispanije bratu Hannibalu na pomoč. Prinesli so jo, tu pri Milvijskem mostu so jo naznanili, in Rim si je oddehnil. Deset let že ni bilo tako prešerno-vešlega dneva v mestu, kakor je bil ta. Tudi Hannibal v Apulijo so poslali vest. Konzul Tiberius Nero je dal vreči odsekano glavo Hasdrubalovo punskim sprednjim stražam. Te so jo

prinesle Hannibalu in on je, držeč jo v roki, samo vzdihnil: — Karthago, tvojo usodo vidim! — V tem momentu je bila pravzaprav odločena prva borba Orienta z Antiko.

In po 521ih letih sta se ravno na teh krajih spopadla Orient in Antika vdrugeč . . .

Katakombe so izbruhnile svojo od sovraštva razbeljeno lavo in bljuvale svoj ogenj. Jezusa ni bilo, in njegov evangelij, ki se da razlagati kot največja ljubezen, pa tudi kot največje sovraštvo, je vlival olje v požare. Oblaznelost duš, ki jim je bilo nekako mistično in naravnost perverzno razkošje prelivati lastno kri na pesku aren, v cirku in na moriščih, se je obrnila divje proti imperiju in mestu Rimu, „Belialovi kurbi“, zverini Apokalypse in nestvoru židovskih prerokov. To je bila revolucija duš, toda nizkih, fanatičnih, skrivljenih, zatemnelih in pokvečenih duš, ki so jih ščuvali praznovorni popje, predrzna čeda prorokov, ki so bili od same lenobe ob pamet ali pa jih je gnala lakota v špekulacije; hoteli so voditi druge po poti, na kateri se sami niso izpoznali, in razdajati zaklade tem, pri katerih so se tresli za vinar — bil je to „maček“ sužnjev po duhu, postavljenih naenkrat oči v oči svobodnemu solnčnemu svetu Homerjevemu, vrtoglavost barbarov, blaznost norcev, išočih življenje za grobom in zanikanje tega življenja sploh.

Privreli so iz katakomb, vgnezdili se v urade, armado in vse institucije imperija, in povsod sejali svoje sovraštvo in oznanjali evangelij uničevanja. In ravno v tem času je imel imperij celo vrsto največjih vladarjev, kar jih je svet kdaj videl,

in je stal na tako trdnih temeljih, da bi bil mirno prenesel tudi desetkrat več slabičev ali lopovov, ki so ga tudi vladali — kajti roko dobrega cesarja je čutil ves svet, vpliv slabega vladarja pa je redkokdaj prekoračil zidove rimskih utrdb. In ravno najboljši med temi dobrimi so bili siljeni v interesu države potegniti meč proti nositeljem orientalskega strupa, ravno imena Marcus Aurelius, Aurelian, Probus in Diocletian izreka cerkvena zgodovina z grozo in sovraštvom še danes. — —

Prav pri Milvijskem mostu stoji kapela svetega Andreja. Na tem mestu je sprejel l. 1462. papež Pij II. (Aeneas Sylvius Piccolomini) na čelu slavnostne procesije iz rok kardinala Bessariona (znanega iz zgodovine našega Podčbrada) glavo sv. Andreja, ki jo je poslal kot zadnjo dragocenost vzhodnjemu krščanstvu cesar Tomaž Palaeologus papežu, da bi ne prišla Mohamedancem v roke . . .

Stojiva na mostu. Slab kip našega rojaka-kozmopolita Janeza Nepomuka se dviga v soseščini še treh ravno tako slabih patronov. S šestimi obloki prepenja most žolto Tiberu, štirje zadnji so antični in so videli, kaj se je zgodilo tukaj 28. oktobra l. 312.

Konstantin, ena izmed najbolj grozovitih postav svetovne zgodovine, ki ga je hvaležna cerkev nazvala ravno tako „Velikega“, kakor pozneje „apostola“ Slovanov in Saksonov, Karola, je šel po Via Flaminia proti svojemu sorodniku in socesarju Maxentiju. Njegova armada je bila prepojena z orientalskim strupom sovraštva in pokončavanja. Konstantin, četudi pagan, je bil novi veri nasproti toleranten — taki cinični in despo-

tični značaji imajo to lastnost precèj pogosto. In škof Eusebius pripoveduje v njegovi biografiji: „Konstantin je dobro čutil, da potrebuje za premaganje svojega tekmeca drugih sil nego teh, ki jih ima v orožju svojih vojakov. Zato si je izvolil za zaveznika ono božanstvo, o katerem je menil, da bo njegova najzanesljivejša podpora.“ In k temu božanstvu je torej molil. In škof pripoveduje dalje: „Nato je cesar takoj zapazil nebeško znamenje. Ko bi vam to pravil kdo drugi, bi mu ne verjel. Toda cesar sam mi je pravil ta dogodek obširno in je prisegel, da je res. Ko je korakal svoji vojski na čelu, je zapazil na nebu nad solncem žareč križ, ki je imel grški napis: V tem znamenju boš zmagal. In isto noč se mu je prikazal v sanjah Krist z istim križem in mu je ukazal, naj da pritrđiti to znamenje na prapore svojih legij.“

O Eusebiju pravi drugi sodobni zgodovinar, da je to „mož z dvojnim jezikom“ — to storijo je napisal po Konstantinovi smrti in kakor vsi velečastiti krščanski zgodovinarji se je ravnal po jezuitskem geslu: Namen posvečuje sredstva. Deo jubente — bog tako ukazuje — ti ljudje so lagali vede in nevede. Toda Eusebijeva legenda se je zakoreninila, prešla je v šolske knjige, pesnikovalci so jo obdelali, in ta brezmejna surovost, sama ob sebi dovolj, da bi prevrnila ves mit o veri ljubezni do bližnjega, ljubezni do sovražnikov, nastavljanju levega lica pri udarcu na desno, najbednejša persiflaža Krista, je postala zaklad in ponos nove vere.

Vojna, ki jo je Konstantin bojeval, ni bila verska, temveč politična. Kristjani v njegovi armadi pa so videli v nji versko vojno. Legije po-

kristjanjenih orientalcev in barbarov so korakale proti „kurbi Belialovi“, Rimu. Ne pred bitvijo, temveč že prej so imeli namesto orlov za „numina legionis“ znamenje križa, in labarum, ki so ga nosili pred cesarjem, je imel v zlatem vencu nad njegovo podobo znamenje, ki so si ga razlagali zdaj za grški Ch, zdaj za nagnjen križ. In diplomatu Konstantinu ni bilo mar za tako lapa-lijo v razlagi. Vedel je, da poveljuje tigrom, in če jim podžge krvoželjnost križ — pa naj bo križ.

Maxentius je dal poleg Milvijskega mostu napraviti še drugi most na ladjah za slučaj, da bi se moral umekniti. Bitka se je začela pri Saxa rubra, Rdečih skalah, na Via Flaminia. Galski konjeniki so naskočili Maxentijevo pehoto s tako silo, da so se neizurjeni novaki takoj obrnili, pometali orožje proč, in se je boj izpremenil v pobijanje bežečih. Tu pri Milvijskem mostu je dosegla katastrofa vrhunec. Improvizirani most na ladjah se je podrl in ozki kameniti ni mogel zadostovati bežeči vojski. Zmešnjava je bila strašna. Vojaki so skakali v deroče žolte valove Tibere, in česar niso posekali krščanski meči, je pogoltnila voda. Cesar Maxentius je utonil, in njegovi pretorijanci, izključno Germani, so se dali s pravo germansko zvestobo do svojega mrtvega cesarja posekati pred mostom do zadnjega moža. Padlo je tu nad štirideset tisoč ljudij.

Pobožni škof Eusebius slavi to zmago v sveto-pisemskem slogu: „Vetrovom svojim si dal pihati, o Gospod, in vode so jih pokrile in kakor svinec so padli v mrzle derečine. In žene Izraelske so

plesale in slavile Gospoda: Dajte, hvalimo Boga!
Pahnil je v valove moža in konja!“

Konstantin se je peljal v slavi zmagalca v mesto. Za njegovim vozom so nesli kot grozovito trofejo blede odsekano glavo Maxentija, ki ga je dal potegniti iz Tibere.

Orient je vriskal.

Nizki rjasti griči objemajo mirno dolino pri mostu. Via Flaminia jih reže kakor napet trak in gre za svojim poslanstvom proti severu. Na mestu strašne moritve stoji vasica s kantinami, kavarnami — letovišče Rimljanov. Tramvaj zavije v krogu po trgu in se vrača po mostu v mesto.

Pijeva vino v eni teh osterij. Rdeče je kakor kri, nasladlo — stresem se po vsakem požirku.

Ko bi mi ta zgodovina ne govorila, bi mi tukaj ugajalo. Tak miren kraj z umerjenimi barvami, z razgledom na kos Rima, na Monte Mario in zelene nasipe ob bregu Tibere. Dva debela prelata se izprehajata v zelenju tega nasipa in si razlagata nekaj z resnimi gestami. Kulise za idilo. Pa tudi Nicolas Poussin je najraje tu prebival, in par minut od tod je dolina, ki se še danes imenuje Val di Poussino, Poussinova dolina.

XXIV.

Lateran.

Drobna trava poganja mestoma med kamenjem tlaka na lateranskem trgu. Prve radostne fanfare Prirode, zmagujoče nad minljivim človeškim delom . . .

Po bitki pri Milvijskem mostu je Senatus Populusque Romanus prisodil zmagovitemu Konstantinu triumfalni oblok. Postavljen je bil v kratkem času nedaleč od amfiteatra Flavijcev, poleg najponosnejše antične stavbe njen „nagrobnik“, njegovi okraski so bili uropani zmagoslavnemu obloku velikega Trajana, in na pročelju mu je napisano, da je Flavius Constantinus Maximus premagal tirana in njegove privržence „instinctu divinitatis“, vsled božjega navdihnjenja — toda ta napis je eden izmed premnogih falzifikatov papeškega Rima: pod njim je spoznati prejšnjo pisavo; nje črke so oznanjale, da „je zmagal na migljaj Jupitra največjega in najboljšega“. Konstantin je ostal vkljub tendenčni krščanski legendi pagan celo življenje, toda diplomat v njem je zadal paganski antiki smrten udarec. Z milanskim ediktom l. 313. je razglasil enakopravnost vseh kultov v rimskem imperiju, „kristjani naj imajo za naprej popolno svobodo pripoznavati svojo vero, mesta, kjer so se prej shajali, če jih je kupila država ali posamezniki, se jim morajo takoj in brez odškodnine vrniti“, škofom je bilo dano dovoljenje sprejemati darove in dediščine, in cesar sam je dal prvi dober zgled: gladkemu in prebrisanemu škofu Silvestru je daroval lateransko palačo, v kateri se je nekdanj rodil Mark Aurel, in dalje je postavil, ali recimo dovolil postaviti, celo vrsto cerkvâ, postavim Odrešenikovo in Babtisterium poleg one lateranske palače in sv. Križa v Jeruzalemu, par sto korakov odtod pri Aurelianskem obzidju.

Tudi šentpetersko baziliko na Vatikanu in šentpavelsko pred obzidjem in šentlorenško mu

pripisujejo — na vsem tem pa bo menda toliko resnice, kolikor na prikazni križa pred bitko pri Milvijskem mostu: ker gospodje tako pravijo.

Lateranska bazilika sv. Salvatorja je izpremenila po par sto letih svoje ime: prepustili so jo Janezu Krstniku, san Giovanni in Laterano. „Vseh cerkvâ mesta in zemeljskega kroga mati in glava“ je bila parkrat prezidana, enkrat se je podrla, parkrat je zgorela, toda sledove vseh časov, ki so jo iznova postavili in prenavljali, je mogoče spoznati. Velika in krasna je glavna ladja, toda žalost zapuščenja in pozabljenja diha tu, kamorkoli pogledaš. Na lesenem kasetiranem stropu blešči še lesketajoče se zlato in obnovljene barve, mozaična tla se svetijo kakor malo rabljeno zrcalo, telesa velikih stebrov, ki jim stoje po dolbinah veliki kipi vsakovrstnih svetnikov, štrle navzgor nekako resignirano — vse je preteklost, dobe, ki se ne vrnejo in melanholija starosti. V podrtinah Fora in Colosseja je danes več notranjega življenja, nego v tej-le baziliki. Najini in koraki cerkovnikov, ki nama odpira kapele, se razlegajo po praznem prostoru, pri nekem stranskem oltarju bere duhovnik mašo in dve stari ženski sta edini udeležnici pri nji. Grobi nekaterih papežev so vzdani v stenah, Martina V., Klementa XIII., in največjega med vsemi, Innocenca III.; njegove kosti je dal iz Perugije semkaj prenesti in ta bombastični nagrobnik postaviti rajni Lev XIII., l. 1892, odgovarjajoče mesto na drugi strani je odločil za počivališče svojim kostem, ko jih bodo preselili iz začasne vatikanske grobnice — skromen človek res je bil ta-le sveti oče! Dva stebra „prevzeta“

iz neke antične stavbe nosita oblok nad mramornim gotičnim tabernakljem, v katerem sta baje spravljene glavi apostolov Petra in Pavla, ki ju je „našel in spoznal“ v 14. stoletju papež Urban V., pod tabernakljem stoji papeški altar, altare papale, v njem je miza, tista miza, ki je na nji baje sv. Peter v katakombah mašo bral! Pa kaj take relikvije! Imajo tu še drugih, o katerih nama pripoveduje cerkovnik, pa jih iz bogvekakih vzrokov ne more pokazati: lase in plašč device Marije; zob apostola Petra; mizo, za katero je Jezus z apostoli zadnjikrat večerjal, in brisalko, ki je z njo po tej večerji apostolom brisal noge; košček onega kruha, ki je z njim nasitil pri galilejskem jezeru pet tisoč ljudij; steber, na katerem je petelin trikrat zapel, ko je Peter zatajil Gospoda; da, celo Mojzesovo in Aronovo palico — zanimivi spomini v vsakem oziru!

Še en pogled na malo Giottovo fresko „Bonifac VII. med dvema klerikoma“ — očrnela, retuširana, in vendar tako prijetna v tej svoji naivnosti in svežosti — —

In lateranska palača! Tisočletni sedež papežev!

Državnik Konstantin je ustanovil na Bosporu novo prestolico države, in nasledniki sv. Petra v Rimu so spoznali, da jim je Usoda dala čas in kraj, kdaj in kje je mogoče urediti plodonosno trgovino z nebeškim kraljestvom. Marsikaj só prevzeli iz institucij imperija: zorganizirali so po vojaško svoje duhovništvo, prevzeli njegovo univerzalnost, njegov jezik, zadnje razširjeno božanstvo Mithre so transformirali na tesarjevega sina iz Na-

zareta, tega pa so spet spojili z židovskim mitom o padcu prvih ljudij v raj u v metafizični podedovani greh in odrešenje od njega, paganski Olimp so izpremenili v nebesa, podzemlje v pekel; iz apoteoze in oboževanja rimskih cesarjev so napravili povišanje ljudij v svetnike in svetnice, antične spominske dneve so izpodrinili s spominskimi dnevi svojega koledarja in poleg tega so vpeljali nekaj, o čemur se antiki niti sanjalo ni: suženjstvo duha. In v njegovem znamenju in v revoluciji proti njemu se je razvijala poslej vsa zgodovina človeštva.

In dobro je bilo na zemlji njim in njih pomočnikom.

Sv. Jeronim omenja klasično vest o rimskem eksarhu Praetextatu. Bil je pagan in pregovarjali so ga, naj sprejme Kristovo vero: „Napravite me za rimskega škofa, pa se takoj pokristjanim,“ je dejal cesarski namestnik. — —

Lateranska palača je še papeževa last. Z vsemi zbirkami, ki so v nji. Postala je muzej, ko so se papeži preselili v zdravejši Quirinal.

Hodiva skozi zanemarjene in zaprašene dvorane. Kamenje tlaka je izruvano, stene zamazane, omet razpokan — vse postaja tu pusto. Le te antike, ki so znešene semkaj, so žive in zmagoslavne. Prekrasen Sophokles je kralj papeške palače, kipi in torzi antičnih bogov, nimf in satirov dihajo tu svoj nesmrtni dih, urne, sarkofagi in reliefi blešče zmagoslavno v izpremembo časov s svojim mramorjem. Vse zaman, le tam, kjer šviga paganski plamen, je življenje, krasno življenje — vse ostalo je dim, minljiva senca . . .

V prvem nadstropju je muzej krščanskih spominov — te kulture bi nihče ne mogel obsoditi pikreje nego sosedstvo antik v pritličju . . .

Lateranska palača nosi tudi od zunaj znake zapuščenosti. Otolčen omet, razbita okna. In zmagovita drobna trava se že dviga iznad tlakovega kamenja na trgu.

Obrneva se h Capella Sancta Sanctorum. Tam so mramornate stopnice obite z lesenimi deskami in po teh stopnicah se sme plezati le klečé, in celó neke odpustke dobi človek za to. In te stopnice je dala baje sem pripeljati sv. Helena, Konstantinova mati, iz Jeruzalema, in so baje tiste, ki je po njih stopal Jezus v Pilatovo palačo in ki so nanje baje padale kaplje njegove krvi. Par ljudij leze po njih — morda to res verjamejo.

Zavijeva okoli palače preko trga k Baptisteriju. Najstarejši je v Rimu, in v njem je bil baje krščen cesar Konstantin, legenda, popje in stenska slika v njem vsaj tako trdijo. Konstantin je bil seveda krščen malo pred svojo smrtjo v Nikomediji, pa kaj? Sveta cerkev in resnica ne sedita za eno mizo. Poleg te slike je tu še freska, ki predstavlja bitko pri milvijskem mostu. Konstantinov triumf, uničevanje malikov in druge čedne stvari, solidno izvršene. Par sto svetnikov in svetnic leži baje tu pod tlakom pokopanih, seznamek njih imen lahko prebereš na lepo kaligrafično spisani tabli pod steklom. Na veliko soboto tu še vedno krstijo Žide . . .

Bog vedi, zakaj nimam smisla za vse te mozaike, pobožne freske in kipe svetnikov in svetnic! Ta umetnost me naravnost žali kakor jecljanje ne-

razumnega in zoprnega človeka. In njega eksistenca mi govori le s svojo predrznostjo — kako si le upajo biti tu in se kazati, ko pa ni več drugega krasnejšega sveta tukaj? Sveta, ki so se na njegovo mesto vrinili?

Še nekaj o Konstantinu: predno je umrl, „je preganjal vse, ki so mu bili blizu, in najprej je usmrtil sina in nečaka, potem ženo (Fausto) in nato množico prijateljev“, pravi Eutropius suho. Pred smrtjo se je torej dal krstiti. Najbrže je mislil, da to nikakor ne more škodovati. In ko je umrl, so ga nazvali katoliki „posodo usmiljenja“, grški kristjani so ga častili kakor svetnika in „apostoli aequalis“, kakor apostola, dotlej še paganski senat v Rimu je razglasil, da je „divus“, med bogove sprejet, in je postavil svečenike za njegovo češčenje, vojaki pa so ga častili kakor enega izmed Olimpijcev.

— In zdaj, Sofija Petrovna, k Santa Croce! —

Par sto korakov proti Aurelianovemu zidu. Santa Croce in Gerusalemme je una ex septem, ena izmed sedmerih glavnih cerkva, ki jih je sezidal baje Konstantin na prošnjo svoje matere, svete Helene.

Latinska tablica pravi, da ženske v to svetišče, kjer je shranjenih toliko relikvij, nimajo pristopa, izvzemši en dan v letu, 20. marca. „Sub poena excommunicationis“, pod kaznijo izobčenja iz cerkve. Lep primer, kako gleda krščanstvo na ženo, „nečisto stvar“. Toda filozofje trdijo, da je ženo „osvobodilo“ — torej, Sofija Petrovna, počakajte lepo zunaj! —

Grem v zakristijo. Neki menih pride, nasmehlja se, zagleda zunaj Sofijo Petrovno in ji pomigne.

— Sub poena excommunicationis! — opozorim fratra.

— Erat quondam, bilo je nekdaj — se smehlja augursko in pomigne še enkrat.

Greva v cerkev, frater naju pelje k nekemu oltarju, odpre predal in kaže po rokodelsko sledeče stvari:

tri kose križa, na katerega je bil Krist prubit;
dva trna iz njegovega venca;

en žebelj;

kos table, ki jo je dal Pilat pritrditi na križ,
z velikimi črkami;

kos lesa od križa onega mehkega razbojnika
na desnici Gospodovi;

kos prsta sv. Tomaža, vdelan v srebrno skrinjico; s tem prstom je segel neverni patron Jezusu v stran in v rane na rokah po njegovem vstajenju;

kos skale od Jezusovega groba;

in nazadnje v oltarju okostnico svetega Teodorja.

Razlaga vse po latinsko. Razlaga o sv. Heleni, kako je dala kopati na raznih krajih, da bi našla križ in večino teh relikvij; tri dni in tri noči je molila stara gospa, pa nič ni pomagalo — na posled tretji dan pride k nji človek in ji pravi, da ve, kje mora kopati. Svetnica se je napotila takoj na lice mesta, kopali so, in glej! Trije križi, žebli, kos krone, kopje, tabla — vse je bilo

skupaj. Svetnica je bila vesela in je tistega človeka bogato obdarovala. Bil je Žid.

— Imate tu baje tudi mleko device Marije in klin lestvice, ki jo je videl patriarh Jakob v sanjah — poizvedujem pri fratru.

Gleda me po strani in se muza.

— Ali je mogoče to videti? — ga nadlegujem dalje.

— Non potest. Ni mogoče — in smeje se po augursko.

Pelje naju v kapelo sv. Helene. Rdeča svetloba sveti tam na beli kip Konstantinove matere — ta kip je bil nekdanj podoba boginje Junone, odbili so ji glavo in napravili Helenino glavo, namestu žezla so ji dali križ, namestu skledice v drugo roko žeblice — in tako gre stvar tudi.

Pri kraju smo.

Frater naju pelje še enkrat k oltarju. Na oltarju leži polna skleda bakrenih in srebrnih novcev, tudi nekaj papirnatih je med njimi. Frater se ljubeznivo smehlja in kaže na skledo.

— Počakajte! — me zadržuje Sofija-Petrovna. Vzame denarnico, potegne iz nje par srebrnih novcev in jih vrže v skledo.

Frater se hvaležno klanja in naju blagoslavlja. Zunaj sva.

— Razsipnica, kaj ste mu vrgli tja? —

— Zbirko novcev, ki so mi jih dali v Benetkah. So ravno tako pravi, kakor te njegove relikvije — se smeje nihilistka.

— Vi vražiček poredni, saj jih bo on vendar spet oddal! —

— Da bi hotel koga vedoma ogoljufati? —
— Ali dela vse svoje življenje kaj drugega? —

XXV.

San Paolo fuori le mura.

Petero glavnih krščanskih bazilik, sezidanih za cesarja Konstantina, bi utegnilo zanimati po svoji legi predvsem vsakega vojaka -stratega. Ponastale so proti antičnemu Rimu kakor neprijateljske trdnjave za njegovim obzidjem — izvzemši San Giovanni in Laterano, ki je kot nekakšen glavni tabor rimskega škofa vdrl skozi obzidje v mesto, se uprl ob zid in se utrdil na osvojenem prostoru — obkolile so mesto od vseh strani, oborožile so se s kostmi svetih mučenikov in spoznavalcev, s tradicijo čudežev in legend, z misteriji, razgrevajočimi v preprostih možganih fanatično sovraštvo, s proklamiranjem enakosti vseh ljudi, s sentimentalnostjo popačenih čuvstev, z grozo umiranja in posmrtni sodbe, z negacijo sveta in pričujočega življenja — in tako so se spustile, ne v boj, zakaj ta je bil že dobojevan za vedno pri milvijskem mostu, temveč v naskok. Vse jih je podpiralo. Konstantin je prenesel centrum imperija v Konstantinopol in rimski škof je postal poglavar mestu; Konstantius II. je proglasil krščanstvo za državno vero, nevedoč, da s tem polaga državi sekiro na korenino življenja; Julian, zadnji čarobni sen antike, je umrl prezgodaj na daljnem vzhodu — in nova vera je rasla in rasla. Rasla je v

strašnih notranjih bojih židokristjanov in pagano-kristjanov, Arijancev in Athanasijancev, v bojih rivalizirajočih cerkva in mest, škofov in duhovnikov, strank in frakcij. Nad osemdesetero sekt je štela nova vera. Rim je utrdil svoj primat, ne z legendo o sv. Petru, temveč zaradi svoje velike antične preteklosti, ki jo je nehote, tudi mrtvo, respektiral ves svet. Sicer so pa rimski škofje tudi zgodaj spoznali svoj cilj in stremili diplomatsko za njim. Niso se vmešavali nikdar v prepire posameznih cerkva kot stranka, temveč le kot odločujoča instanca, za dogmo pa so pripoznali le to, kar je sklenila večina konciljev, in tako se je moglo zgoditi, da je proglasil rimski škof Gregor I. Veliki vsakega že za antikrista, kdor bi si prisvajal pravico imenovati se vrhovnega škofa, Bonifac III. pa je že sedemnajst let pozneje izbral pri grškem cesarju Fokasu, onem morilcunestvoru, katerega steber je bil zadnji prirastek Fora, milost, da se sme tako imenovati. On in njegovi nasledniki. Rimski škof je postal papež, izmislili so si legendo o Petru, skali, ki stoji cerkev na nji, o njenem vidnem poglavarju, o zastopniku Kristovem na zemlji, o ključih nebeškega kraljestva.

Valovi barbarov so se razlili po Evropi in zalili Italijo. Sivo mogočno zidovje, s katerim je opasal Rim veliki Aurelijan, je parkrat rešilo mesto — ko pa je bilo tudi preplavljeno, so se umeli papeži prilagoditi danim razmeram, radi so žrtvovali antične spomine in sebi prikramarili potrjenje danih privilegijev. Da, gonobili in kazili in ropali so sami na vso moč. Padlega ne bijejo — seveda,

toda verstvo ljubezni ima program, pravi elizij za vse filozofirajoče Panglosse: v resnici ni bilo in ni nikjer večjega maščevalnega duha, nego ravno v njem. Sv. Augustin, afrikanski mestic in cerkveni zofist, h kateremu bi bili hodili lahko v šolo vsi sofisti starih Aten, ponižuje podlo junake antičnega Rima, Tertullian, ujedljivi fanatik, obsoja Homerja z edino besedo: lažnik . . .

Barbar Teodorih, kralj Vzhodnih Gotov, ki je po Odoakerjevi smrti osvojil Rim, človek, ki ni znal niti brati niti pisati (bakreno formo, v katero je bilo vrezano njegovo ime, je polagal pod državne listine in jih je podpisaval sledeč potezam vzorca) — ta barbar je imel toliko spoštovanja do krasote antičnih spominov, da je ustanovil posebno komisijo za njih varstvo . . .

Papeži in duhovniki so živeli praktično — toda v dušah človeštva je divjal blazni strup. Negacija življenja in grešnost telesa jih je gnala v samote, da bi živeli protinaravno življenje. Rasli so samostani, oživljale se puščave. Egiposko mesto Oxyrynchus je imelo leta 373. dvajset tisoč nun, deset tisoč menihov! Reveži so umevali besede svojih duhovnikov in škofov dobesedno; plazili so se v samote s potrtimi dušami, bičali si telesa; preklinjali svoje rojstvo — in škofje in duhovniki so živeli. Erat quondam, est nunc et semper.

S takimi stvori seveda ni bilo kaj početi v negotovih dobah in vojnih časih: papeži so se oprli na narod, ki je bil robusten, močan in od nekdanj slavnoznan po svoji zvestobi — na Germane. Ti so bili doslej Arianci, toda papeštvo ni nikdar preveč skrupulozno, kadar mešetari za za-

klade tega sveta. In Langobardi so naslednika sv. Petra nekoliko pritiskali. Franki pod Pippinom so prišli sv. očetu na pomoč, pregnali Langobarde in dali papežu svet okoli Rima. V tem je bilo tudi kos hvaležnosti iz prejšnjih let: papež je pomagal nekdam majordomu Pippinu v kočljivem vprašanju njegove vesti: ali je kralj tisti, ki vlada, ali tisti, ki se imenuje kralja? Sv. oče mu je odgovoril tako, da je Pippin lahko z mirno vestjo vrgel svojega kralja s prestola in sedel sam nanj. — Sin Pippinov Karol („Veliki“) je tudi pomagal sv. očetu iz stiske, nakar mu je hvaležni papež postavil na glavo cesarsko krono sv. rimske države. Svet je imel torej spet novega imperatorja — toda tisti, ki ga je postavil za to — je bil rimski škof.

In to dejstvo je pravzaprav začetek zgodovine papežev in ključ do zgodovine srednjega veka, Sofija Petrovna. — —

Končam, kajti izstopiti morava iz tramvaja. Peljala sva se po stari Via Ostiensis in stojiva pred baziliko sv. Pavla. Par beračev stoji pred njo, ciceronov, poboy z razglednicami — sicer mrtvo vseokrog.

In mrtvo znotraj. Sapa ti zastaja v tem gozdu visokih blestečih vitkih stebrov, pozlačenih kaset na stropu in sijajnega tlaka — ampak svetišče? Hiša božja? Prej krasna koncertna ali pa celo plesna dvorana . . .

Morda je bilo kedaj drugače. Poročila o baziliki (pohajajoči iz 5. stoletja), ki je pogorela l. 1823, pravijo, da je zapuščala mogočen vtis. Da so ji bili stebri monoliti iz frigiškega mramorja (seveda „pre-

vzeti“ iz antičnih stavb), da so delili pet veličastnih cerkvenih ladij in nosili bronast pozlačen strop. Da je bilo tu v bajni krasoti nakupičenega zlata, srebra in dragega kamenja. In da je bila zgrada lahka, zračna. In da je dihala pobožnost.

Danes bazilika pobožnosti ne diha. Cerkvica v zadnji češki vasici je ima več. Odkritost je izgnila, kakor je izginila duša tudi iz te vere in je ostalo le kričanje zlata, barv, profani vtis dvorane, kjer se mešetari. In v medaljonih po stenah so slike papežev, par sto jih je menda, in gledajo na svoje delo . . .

Spredaj v cerkvi stoji triumfalni oblok, na njem mozaiki, imitacija tistih, ki so bili pred požarom tukaj. Ti stari rimski mozaiki! Človek jih vidi tu po vseh cerkvah in se spominja divjanja prvotne cerkve proti slikam in kipom antike. „Ne delaj si podobe, ne od bakra, ne od železa“ — da, toda cerkev se je vendarle spet vrnila k podobam, rezbam in kipom, zakaj „podobe so knjige neučenim“, je proglasil papež Gregor Veliki. — In pod zmagoslavnim oblokom stoji konfesija, pod njo ciborij in pod njim grob sv. Pavla. Tu leži Hebrejec iz Tarsa, ki je začrtal svetu in človeštvu novo pot in mu dal nov življenjski cilj. Gledava skozi izrezljano rozeto v oltarju beli sarkofag in par črk njegovega napisa . . . Ali zares tu počiva? Pobožna matrona Lucilla je baje pokopala tukaj obglavljeno njegovo truplo julija ali avgusta l. 64. — knjiga papežev vsaj pripoveduje tako. Pavel je umrl v Rimu, in tukaj sičar lahko verjamemo tudi tradiciji, kajti gotovo so imeli kristjani tako mesto v živem spominu.

Nekaj papeških kipov po stranskih ladjah — pa jih ne bi bilo treba tukaj. Ničesar ni skupnega med njimi in tem preprogarjem, ki si je ustvaril svojo vizijo Sinu človekovega, šel za njo križem sveta, se za njo bojeval in je za njo gotovo navdušeno umrl . . .

Hodiva skozi gozd stebrov. Nenadoma zagledava skozi neka odprta vrata zelenje, bujno zelenje dreves, trav in cvetic, greva proti njemu in tiha samostanska idila leži pred nama. Četverokoten križev pot samostanski objema majhen vrt, obok hodnika počiva na nežnih zasukanih stebrih, in tako milo, vonjivo, tiho je ondi. Samo čebele brenče, samo metulji frfotajo po zraku. Opirava se ob naslon, gledava v zelenje, čas beži, a midva ne čutiva bega njegovega. Nemara je tej bohotni travi od usode namenjeno, da se vgnezdi kdaj na razvalinah zidovja in stebrovja one plesne dvorane, ki danes nima več duše. In zeleni praporčki njeni zavihrajo nad tem človeškim delom, kakor vihrajo na Foru, Palatinu in Colosseju. In kaj bo s človeštvom? Nadalje bo rušilo to, kar gradi zdaj s tako težavo. Dela rok in dela duhov . . .

S križevega pota se vrneva v baziliko, in iz bazilike stopiva ven.

— Sofija Petrovna, ali si hočete ogledati nadalje še opatijo San Paolo alle tre Fontane? —

— Kaj je tam? —

— Tam je baje mesto, kjer je bil Pavel obglavljen; in ko je v padcu njegova glava trikrat po tleh poskočila, je privrelo baje iz zemlje troje studencev, no, in zdaj živi od tega čudeža cela lepa opatija. —

— Ali ne mislite, da je nesramnost, vsa ta mesta tako-le razvlačiti? Ali niso mogli tisti trije studenci tukaj na dan privreti? Da bi bilo vse to skupaj? —

— Vi ste pravoslaven človek, Sofija Petrovna, in ne veste, kaj je to, katoliška ekonomija. Pa za to ne gre — prašanje je bilo: ali hočete iti tja? —

— Prvič nisem pravoslaven človek in drugič ne maram iti tja. Razven, ako hočete vi . . . —

— Vrniva se. —

In vračava se po lepi senčni aleji, greva brez besed po stari Via Ostiensis, greva, greva, kakor ljudje v pravljici, da prideva do sivega, visokega obzidja Aurelianovega. Kakor vanjo vsajena, strmi iz njega s špico črna piramida, piramida Cestijeva.

Gaius Cestius, vrstnik cesarju Augustu, je našel ondukaj svoje zadnje počivališče. Njegovi nasledniki in dediči mu niso smeli dati vsled edikta edilovega z zlatom pretkanih preprog v grob, zatorej so jih razprodali in mu postavili za skupiček ta nagrobnik, ki je preživel nikar samo mavzolej cesarja samega, marveč tudi vse rimsko cesarstvo. In okrog njega se je nakupičilo modernih grobov — protestantovsko pokopališče — Cimiterio dei Protestanti.

Lepo pokopališče. Črne pinije, in modri baldahin nébesa pobleskava skozi nje. Krasne cvetke dehte tukaj in brezskrbno pojo ptiči.

Mramorna plošča krije tu srce, „Cor cordium“ (besede, vdolbene v kamen na željo Lady Shelley), srce Percyja Byssheja Shelleya, ki mu je bila duša stkana iz cvetličnega vonja in iz mavričnih barv; nedaleč od njega počiva njegov „Adonais“, John

Keats; antičen zlomljen steber je nagrobnik nemškega pesnika, prijatelja Platenovega, W. Waiblingerja iz Heilbronna, ki je ljubil Italijo bolj nego svojo severno domovino. August von Goethe, sin weimarskega Jupitra leži tu, onega Jupitra weimarskega, ki je tukaj v Rimu nekdanj tako pretresljivo vzkliknil: „Dulde mich, Jupiter, hier, und Hermes führe mich später Cestius' Mal vorbei leise zum Orkus hinab“; in kar ni bilo dano očetu, je bilo dodeljeno sinu, in ne samo to: ne daleč od tega sina spi večno spanje hanoveranski rezident Christian August Kestner, sin one Lotte Buff iz Wetzlarja, katero je njegov oče nekoč tako strastno ljubil in ki jo je potretiral v svojem Wertherju. Take pesmi življenja ustvarja usoda na teh klasičnih tleh. Malvida Meysenburška, prijateljica Fr. Nietzscheju, sniva tu od l. 1903. svoj poslednji sen — in kiparji, slikarji, generali, Nemci, Švicarji, Angleži, Rusi — vsi spe tukaj v nekaljeni harmoniji pod belimi spomeniki.

Velik pinijev storž je ležal na Shelleyevem grobu. Sofija Petrovna ga je pobrala in spravila v ridikil. In jaz, ki nisem utrgal že leta in leta niti cveta niti travne bilke, sem vzel z lovorike, stoječe nad grobom srca pesnikovega, en listek, da ga poneseš v daljno domovino dragi duši, ki Shelleya tako ljubi, kakor ga je imela rada mogoče samo še Emilia Viviani . . . Sofija Petrovna pa hodi od groba do groba, čita imena in napise na mahovitih kamenih in naenkrat dvigne ridikil in pravi:

- Česa vas to spominja? —
- Ridikil? —

— Ali ni videti, kakor da je v njem bomba? —

— Sofija Petrovna, Odesa? —
Molči in se smehlja.

XXVI.

San Lorenzo fuori le mura.

Tudi una ex septem. Ena izmed sedmerih cerkva, ki jo morajo romarji v večnem mestu posetiti. In tudi ena izmed trdnjav, ki jih je naskakujoče krščanstvo postavilo pred ozidjem mesta, da bi imelo oporo pri napadu in zaščito pri morebitnem umiku. Na antični Via Tiburtina jo je sezidal po bitki pri milvijskem mostu baje Constantin sam, vsaj knjiga papežev trdi tako, nad grobom sv. Lovrenca, svetnika, ki je bil za vlade cesarja Decija v kopališču na železni rešetki pečen. Kar je od njega ostalo, leži baje tukaj pod konfesijo v beli mramorni rakvi za železnim omrežjem; to rakev lahko vidiš, ostalo je treba verjeti, kakor vse v edino-zveličavni cerkvi katoliški. Potem so prišle semkaj kdovekako kosti sv. Štefana iz Palestine in čakajo tukaj z Lovrencem slavnega vstajenja od mrtvih, kar moraš tudi verjeti. Nadalje je tu še nekaj svetnikov, katerih imen pa nam cerkovník ne more povedati. Tudi je tukaj kamen, na katerega je padel sv. Štefan. Kamen je seveda okrvavljen, kar mora očitvidno pričati za njegovo pristnost.

Tako je bila trdnjava opremljena.

Nahitro si ogledujeva te svete spominke. Nahitro, ni čuda. Toliko jih je v tem mestu, da bi z njimi lahko ceste posipavali. Kaj hitro ti postane vse to vsakdanje. Svetniki, svetnice, blaženi, papeži, kardinali, škofje, opatje, prelatje — vse na kupu, eden na drugem, eden poleg drugega — in človek vidi, da ti mrtvaki žive ljudi živé, in jih dobro živé, in ve tudi, da nakloni naposled še sam kak obolus zgovornemu cerkovniku, in drugi obolus tistemu-le popku tam, ki se nam bliža z žvenketajočo púščico, „dar sv. Očetu“. Z eno besedo: mnogo, premnogo te svetosti nastanejo ve tudi, da pride čas, ko postanejo te-le relikvije antikvitete, komadi za muzeje, panorame in panoptike. Praktični Amerikanci pridejo pa pokupijo kosti te in te cerkve, odpeljejo jih preko morja in se bodo dali od njih živiti, kakor žive danes od njih dosedanji njihovi lastniki — in zakaj ne? Ali naj imajo pretkanost res samo rimski popje v zakupu? In ali ne kažejo relikvije antičnih bogov pota relikvijam svojih naslednikov? In če ne taistega pota, pa vsaj podobnega. Vsaj tako, kakor je eden krog spirale drugemu podoben. Če ne v muzej, pa v panoptikum. Zakaj Amerikanci niso samo praktični, nego tudi zvedavi, in natlačeno polno bo po prostorih, kjer se bodo kazale stvari, ki jih je človeška topost toliko stotij oboževala . . .

San Lorenzo dela sicer dober vtisk. Ima lepe stebre, ni preobložen z neokusnostmi, in nosi sivo patino dobre vrste vekov. Ima stare mozaike, ono nevščečno jecljanje barbarov, ki so začutili potrebo po umetnosti, in ima nove mozaike, ki se

mučijo v potu obraza, one stare posnemati. Ima razpokane in obledele freske po stenah, ki komaj da še naznačujejo, kar imajo povedati; če pa so prenovljene, kriče kletev svojim renovatorjem, zakaj krščanska umetnost ima prav isto dušo, kakor krščanstvo samo; njemu je duša že izpuhtela in zato je njega umetnost na smrt obsojena, in vsak napor, pomoči ji, je zlozvočje proti slogu.

Preko nekaj stopnic stopiva v grobnico za oltarjem. Tu stoji ob steni priprost sarkofag s kostmi papeža Pija IX. „Pepel in kosti“ stoji prosto napisano na kamenu — ali zato to razkošje naokrog! Cela zadnja stena, ob katero se sarkofag opira, se blešči kamenja in zlata, ves krščanski svet je prispeval, kakor svedočijo napisi poedinih deželâ, da bi okrasil mesto, kjer počiva eden najbolj ničemurnih ljudi, kar jih je nosil svet, poslednji papež-kralj, in prvi papež, ki je proglasil za dogmo nezmotljivost „hlapca vseh hlapcev“, ko je prej obtežil zdravi človeški razum z dogmo o brezmadežnem spočetju . . . Ni je ostudnejše hinavščine, nego ponižnost tega priprostega sarkofaga: mozaiki in slike okrog njega kriče in rjujô o nji, zakaj ošabno izzivajo na boj vse te sv. Pavle, Petre, Lovrence, Štefane in tisočere rakve in oltarje vsega Rima.

Dobra Moravia je tudi prinesla svoj dar za okrašenje, kakor priča napis, in kajpada tudi Bohemia, dežela Husitov . . .

Ogledujem ta sarkofag. Pij IX. S čednim eksemplarom se je zaključila vrsta papežev-vladarjev. Cristianissimus Rex, Karol Veliki, jim je ustanovil papeško državo. „Moje kraljestvo ni od

tega sveta,“ je rekel Kristus, ali ti tik groba stoječi, tresoči se starci so si odeli vela telesa s kraljevskim škrlatom, so opasali z mečem sebe in druge, in ves zemlje krog, nebesa in pekel, smrt in življenje, kralje in berače, vse, vse so ovladali s svojo mrzlo roko, v kateri so vihteli bliske, vzete odstavljenemu Jupitru. Vladohlepje je ovladalo te starce, katerim so vse druge strasti že iztlele, in če so kedaj goreli, je bil to tako strahovit igrokaz, da ne zmore nobena druga zgodovina groznejšega. Zakaj tukaj se je vršilo to v imenu vere, odrešenja, Krista, boga — bolj groteskne ironije in razvratnejšega cinizma ne more biti v svetovni zgodovini.

S ponarejenimi dekretali, obsegajočimi zapiske in izreke iz davnih časov, je bil dokazan primat rimskega škofa nad vsem krščanstvom; iz knjig Avguštinovih *De civitate Dei* je bila dana Karolu Velikemu pretveza za nasilno izpreobračanje paganov k veri krščanski; papež Štefan je dal l. 897. svojega gnijočega prednika Formoza iz groba iztrgati, posaditi v Lateranu pred sodišče, obsodil ga je, dal mu odsekati tri prste, s katerimi je delil pokojnik blagoslov, dal mu je sleči papeško oblačilo, vleči truplo z vrvmi po ulicah in ga zagnati v Tiberio; ena perioda papeške zgodovine —, s papežem Sergijem III. začeni (905) se imenuje pornokratia, pošteno po naše preloženo: vlada vlačug; v boju za investituro je spoznal nemški cesar in dobri Nemci, kako grozno šibo so spleli njih predniki za nje in za človeštvo; in človeštvo je imelo potem priliko, spoznati to za verskih vojskâ: deset milijonom ljudi je bilo vzeto v bojih življenje v imenu Krista — ves stari vek z vsemi

svojimi vojskami ne doseza niti polovice tega števila; 300.000 starih žensk je bilo sezganih samo na Nemškem radi čarodejništva, žena je sploh živela v Rimu velik ugled, v kljub filozofom, ki trde, da jo je krščanstvo dvignilo. Kajti v kljub tem filozofom je uvedel Rim za svojo črno armado celibat, to najgloblje ponižanje žene, kar jih pozna zgodovina; v Inocencu III., najmočnejši osebnosti, kar jih je nosilo tiaro, je došel tip papežev-polbogov do vrhunca: „Kakor je ležala v Gospodovi skrini zaveze palica poleg tabel z zapovedmi, tako leži papežu v prsih strašna moč uničevanja in sladka milina milosti“, je pisal o sebi ta strašni nasprotnik največjega Hohenstaufa, Friderika II., angleškemu kralju Janezu . . .

In ta-le Pij IX. tukaj — poslednji papež-kralj . . . Bliski Jupitrovi so mu izpadli iz rok, zato ker se jih ni nihče več bal. In 20. septembra 1870. leta je vdrla italijanska vojska v Rim, in Viktor Emanuel je gledal iz bivše rezidence papeške, s Quirinala, kako nad Vatikanom solnce zahaja. In Pij nezmotljivi je čakal čudeža, angelov, ki preženo z ognjenimi meči drznega uzurpatorja. Čakal je osem let, Viktor Emanuel je umrl, ali niti takrat se ni zgodil čudež: nastopil je samo sin njegov, dobrodušni Humbert. In tedaj je papa Pio Nono legel in je tudi umrl. In narodi so mu okrasili kakor za odmeno njegovo kriptu. Nemara ga to veseli . . .

Na desno od bazilike S. Lorenzo leži rimsko pokopališče, Campo Verano. Štirje veliki alegorični kipi pozdravijo človeka pri vhodu. Pokopališče je krasno: ni ga skorajda groba, da bi ne

imel umetniškega spomenika z reliefom ali s podobno pokojnika. Nebroj znanih imen: politiki, pesniki, novelisti, žurnalisti, ministri, generali. In povsod zelên in cvetje.

Pri enem grobu se ustaviva. Goffredo Mameli, pesnik in vojak. Padel je v dvaindvajsetem letu svojega življenja, pobočnik Garibaldijev 1849. pri osvojitvi Rima. In spomenik njegov pripoveduje vse njegovo življenje. V cvetu lepote leži udano, z izrazom sreče na obličju in z mečem v roki na razgrnjeni italijanski zastavi. In mramor, od katerega je spomenik izklesan, je čist in prosojen kakor duša njegova. In rože, septemberske rože mu cveto vsenaokrog. Roža, ki jo človek mora ljubiti, kraljica cvetic, ponosna in dobra, stoji pesniku ob grobu . . . Značilen napis nosi grob papeških vojakov, padlih pri Mentani. Pij IX. jim je dal postaviti neokusen spomenik, ko so kraljevi osvojili Rim, je pristavila mestna uprava sledeči napis: „Ta spomenik, ki ga je postavila teokratična vlada spominu tujih mezdnikov, pusti osvobojeni Rim stati, naj bo potomstvu večna priča obžalovanja vrednih časov.“ In če ne govori to-le dovolj zgovorno o nepovratnosti posvetne vlade papežev, pa je tam više ob zidu še drugi spomenik: Cesarja Locatellija, ki je bil l. 1861. usmrčen radi atentata na življenje Pija IX.; napis tega spomenika oznanja, da ga je „postavil rimski narod žrtvi papeškega tiranstva, ki je stopila moško in neomadeževana na morišče.“

In tako leže tukaj vsi. Goffredo Mameli, papeški mezdniki, atentatnik Pijev in Pij sam tam-le v baziliki. In vsi tihi, pokojni . . .

Krščanstvo oznanja, da je vresničilo enakost vseh ljudij, ali to ni res. Enakost med njimi proizvede še-le smrt.

XXVII.

San Pietro in Vaticano.

Pred tistimi par stebri, preostalimi od svetišča Marta Ultorja, si se nehote odkril; pod grandioznim in vendar kakor dovtip lahnim obokom Maxentijeve bazilike na Foru Romanu nisi mogel niti svojim očem verjeti; v amfiteatru Flavijcev si čutil, da je rimsko cesarstvo izpregovorilo cesarsko besedo; pod kupolo Pantheona ti je zastala sapa in oči so se nehote zalile s solzami — tu pa, pod šentpeterskim obokom nič. Vse je tu tako veliko, pa ne grandiozno, močno, ne mogočno, ogromno, ne veličastno. Vse kriči, pa ne govori, dokazuje, pa ne prepričuje.

Pa nisem stopil s predsodki v to dvorano. Antični človek je v meni že tolikokrat triumfiral nad svetom, ki gine in mora izginiti, da sem stopil v svetišče brez orožja, pripravljen, ne za spravo, pač pa vsaj za pripoznanje in potrditev vsega, kar je napisalo sto in sto ljudij pred menoj. In ne morem, niti tega ne morem.

Gledam vprašuje Sofijo Petrovno.

In Sofija Petrovna razume vprašanje, zavije nekoliko ustnico in zmajuje zanikuje z glavo.

In nenadoma se mi hoče razkošja zavriskati. Da, tu se pripravi, o paganski človek, za največji

triumf. Nikjer ni bil Galilejec tako poražen, kakor tu, nikjer tako zasmehovan, tako reven, tako tepen, kakor v tej baziliki. Milijoni romarjev prihajajo semkaj in milijoni romarjev bi morali ravno tu pretakati krvave solze nad uničenjem vsega, kar je hotel dati svetu On. Toda milijonom romarjem je izpuhtel Galijec iz duš tako, kakor je izpuhtel iz vsega, kar nosi danes njegovo ime, iz veronauka, moralke, duš svojih duhovnikov, iz svojih cerkva, in iz teh še najbolj. Ne On, temveč papež, ne božja hiša, temveč reprezentacijska dvorana tistega, ki se sicer imenuje namestnika božjega na zemlji, pa hoče biti nadaljevalec rimskih imperatorjev — kralj kraljev in cesarjev, gospod sveta.

In ta hiša je nehote tudi simbol duše vsega papeštva. Trda, brezobzirna, zidana od najrazličnejših ljudij, od genija pa do bedaka; kupola, njen ponos, je hlapčevska imitacija Pantheona, polna neokusnih kipov, ima cel kup zelo dvomljivih relikvij in ime po galilejskem ribiču Petru, katerega grob stoji ravno sredi pod kupolo in ki ni stopil nikdar niti v sanjah v mesto Rim.

Ko bi bil kristjan, tu bi ne mogel moliti. Pod tem kupom mrzlega kamenja, kričечеge zlata, pred temi oltarji s hladnimi mozaičnimi slikami, pri dnevni svetlobi, ki je intenzivna, tu pa kar nekako posvetnjaška, med teatralnimi grobovi papežev in kakor sadra ordinarno - belimi kipi vseh teh Ver, Upanj in Ljubeznij — ne, tu bi ne mogel moliti.

Tu človek preiskuje višino, daljino in širino, tu meri, računi, tu niti ne občuduje, temveč samo konstatira, tu samo misli in premišljuje — toda

čuvstvo, ta vir pobožnosti, vere in verstva sploh, ta je tu usahnil, ne sledu ni po njem.

In zato sme slaviti paganska duša tukaj slaven triumf, tu je bil Galilejec definitivno ubit in od mrtvih ne vstane nikdar več.

In enkrat bo ta-le bazilika lepa koncertna dvorana in godbo ljubeči Rimljani bodo drhteli razkošja pod bučnimi fanfarami iz Tannhäuserja in bodo v taktu kimali ob srce trgajočih zvokih Chopinove žalne koračnice. In če se spomnijo pri tem, kaj je bilo nekoč tukaj, se bodo čudili in vpraševali: Kako je bilo vse to mogoče? Kako je moglo človeštvo tako nezmislno bloditi? In tako dolgo? ... Vredno bi bilo človeku današnjih dni, da bi mogel za pet minut oživetiti in z njimi vred tako popraševati ...

In ta doba pride, gotovo pride. Zgodovina ne pozna nemožnosti. Na teh krajih so bili nekdanj Caligulovi in Neronovi vrtovi in na Piazzii pred cerkvijo približno je bil cirkus. V cirku je postavljaj Nero svoje žive plamenice, za katere so mu dejali materijal kristjani. Morda to ni ravno do besede resnično — tradicije o teh-le mučencih so gotovo zelo bajkaste in izmišljene — pa naj bo. In takrat je stalo rimsko cesarstvo v svojem zenitu in daleč na okoli ni bilo sence tega, ki bi ga bil mogel — ne uničiti — nego samo ogroziti. In kdo bi bil dejal, da bodo po par sto letih nasledniki teh živih plamenic vladali Rimu? In da vzrase na tem kraju bazilika z dovoljenjem rimskega imperatorja? In ribiču iz Galileje na čast?

Pa se je zgodilo tako. In v tej baziliki je bil kronan Karol, kralj Frankov, za cesarja svete

rimске države. In škof teh kristjanov je bil, ki ga je napravil za cesarja. In porfirni kamen v glavni ladji kaže mesto, kjer je cela vrsta poznejših cesarjev poklekovala pred papežem, da bi prejela njegov blagoslov. Vsega je konec, vse je bilo. In nikjer drugje ne čuti človek, kako se nagiba vsa ta blodnja človeštva, imenovana krščansvo, k padcu in koncu, kakor ravno tu, v Rimu.

Kaj pride potem? Čemu vprašanje, čemu bojazen! Zgodovina človeštva se nikdar ne brani skoka v temo. Pa tudi velevati si ne da od nobene teorije, sfabricirane pri svetilki za pisalno mizo. Krščanstvo je uničilo antičnega človeka in njegovo kulturo. Novi človek je spoznal zgodaj, da brez kulture ne more živeti, priučil se je njenim črkam pri mrtvi antiki in je začel abecedariti. Vrsta stoletij je minila, predno si je našel forme svoje umetnosti. In potem je začel iskati svoj jaz in našel ga je zvezanega z okovi in verigami. Razbijal jih je in naenkrat je videl, da razbija krščanstvo. Ni še gotov, železo se je tako zaraslo v meso, da pod vsakim udarcem brizga kri in vstaja boleost, toda človek ve, da okovi morajo raz-enj in zato bije dalje.

In že spet mu je tesno pri srcu, kaj bo s kulturo, ki jo je ustvarilo krščanstvo? Ali bo novi svobodni človek zidal na nji dalje? Ali jo razmeče, da začne iznova? In najbrže, da jo razmeče. In za ničemer ni treba biti žal. Tok zgodovine ne pozna sentimentalnosti.

In vsa ta kultura današnjih dnij je last tako malo ljudij in tako malo rabna človeštvu, da je že skoro samo šport, luksus, nekaj, kar je odveč.

To ni nje krivda, pač pa je znak, da je stari svet gotov, da se je izživel. Ali pade ta kultura kot seme v preorana in prekopana tla prihodnje družbe, ali pojde tam v klasje in bo po svoji transsubstanciaciji kruh tistim, ki pridejo za nami — ne vemo. Morda si najdejo čisto druge forme, čisto druge vsebine — kaj za to? Zgodovina ne pozna pojma „boljše“, zgodovina hoče le „novo“. — —

Staro šentpetersko baziliko je porušil Nikolaj V. l. 1452. in takoj so začeli zidati novo. Načrti so se izpreminjali, zidanje je zastajalo, se nadaljevalo; kadar ni bilo denarja, so se prodajali odpustki po vsem krščanskem svetu, secesija in reformacija se je razvila iz tega za Alpami, osemindvajset papežev jo je zidalo in pomrlo pri tem, stotridaset let je to trajalo, in šest let ter deset dnij po naši belogorski bitki je bilo svetišče dozidano. Stalo je okoli 250 milijonov kron. Papeštvo je imelo svoj spomenik.

Hodiva po tej dvorani sem ter tja. Mala Giottova freska Navicella, Michelagniolova Pietà (nesrečno postavljena, nesrečno spopolnjena s svetniškim sijajem), grobovi par papežev — to je pa tudi vse, s čimer govori tukaj umetnost. Malo, obupno malo. Nad grobom sv. Petra stoji tabernakelj, nesrečno ga je vlil Bernini iz plena iz Pantheon, okoli svetnikovega groba gore srebrne svetilnice, in za osemindvajset centesimov naju pelje cerkovnik dol, odpre koviaska vratca, potrka na sarkofag in razlaga, da je od malahita in lapis azuli. Pred grobom kleči mramoren kip Pija VI. od Canove, cerkovnik ga predstavi in pogladi dobrodušno sv. očeta za podbradek.

Črn kovinski kip blagoslavljačega sv. Petra je naslonjen nedaleč na desno na steber. Kdor pride, poljubi apostolu palec na nogi, palec je že skoraj izginil pod temi poljubi, toda ljudje poljubljajo naprej in naprej.

Kar se relikvij tiče, so tu skopi: imajo ono Longinovo sulico, ki je prebodla Kristu stran (celo krvava je baje), prt sv. Veronike, ki se je nanj od-tisnilo obličje Jezusovo, kos križa in glavo sv. Andreja, ki jo je nekako pred osemdesetimi leti nekdo ukradel, in ki je bila spet srečno najdena — toda samo kanoniki smejo videti te zaklade — no, v Santa Croce di Gerusaleme imajo več tega blaga in ga pokažejo brez oklevanja vsakemu — kajne, Sofija Petrovna? —

In zdaj pojdiva še na kupolo. Za to je poseben urad in seveda tudi posebna vstopnina. Nekak starček nama napiše permesso na ime Václav Pobožný in Ana Nepokojná — z imenom se mora silno mučiti — vzame od vsakega po eno liro, smehlja se, klanja se, midva tudi, pa greva.

Sofija Petrovna leti navzgor kakor zlodej, poje na glas Ča ira, pot je udobna, brez stopnic, gre v spirali in stene so seveda poččkane z imeni in datumi. Hitiva, hitiva, kar naenkrat se pokažejo na steni tablice, ki naznanjajo, kdaj in kateri potentat ali član kake vladarske hiše je stopil semkaj. Cesar Jožef II. dvakrat, ruski Nikolaj, nadvojvoda Maksimilijan, poznejši mehikanski cesar, tablice se množe, vsi mogoči kralji so bili tu, in največ je naših nadvojvod in nadvojvodinj.

Na strehi cerkve je mala naselbina. Rokodelci vsake vrste stanujejo tu, celo svojo kapelo

imajo zgoraj. In spet stopava dalje, po kupoli k laterni. Tu gre stvar že težje, človek mora iti sklonjen na stran, kakor zahteva upognjenost kupole, stopnice so tu, nerodne stopnice in solnčni žar pripeka, kakor bi prihajal naravnost iz peči.

Za to pa zgoraj. Čudovit razgled. Pod nogami ploskev cerkve sv. Petra, obrobljena od vrste velikanskih svetnikov, potem kolonada, trg, egiptska igla na sredi, brizgajoče fontane, ljudje, vozovi, in dalje hiše, Tibera, mostovi, celi Rim, rumenkast-sivi, ponosni Rim s kupolami, strehami, dimniki, obsežen, brez konca. In Albanske gore in Sabinske gore, rjasta Campagna — vse čisto v konturah, čisto v barvah pod zlatim solnčnim dihom. In na levo palače in dvorišča Vatikana, njegovi vrtovi, in za njim Monte Mario, zeleni holmi, in v daljavi modri Soracte.

Spet trenotek, ko ima človek samo oči in pozabi na prostor in čas . . .

Nekdo naju opozori, naj pogledava s kupole v cerkev.

Da, to je veliko, drzno, toda — —

— Ko bi ne bila toliko ogledovala antike, bi naju bilo vsaj to-le prevzelo — pravi Sofija Petrovna.

Z velikimi zlatimi črkami kriči na naju napis v krogu kupole: „Tu es Petrus et super hanc Petram aedificabo Ecclesiam meam, et tibi dabo Claves Regni Coelorum“.

In to je bila velika zmeta. In skala se nevarno kruši. Tu, ravno tu človek to najbolj čuti in vidi.

XXVIII.

Vatikan.

Kup začrnelih poslopij. Sloga ni v njih, zveze ni v njih. Kakor bi bil zidar, ki jih je zidal, tudi njih arhitekt. Poslopje tišči v poslopje in mu prodira bok in spet drugo se dviga nad ostale, kakor bi se hotelo čez nje prevaliti. Z zakajenih zidov gledajo oprezno mala okenca, množica dimnikov se dviguje nad nesnažne strehe — da, ko bi se kakih dvajset starih roparskih gradov, brez svojih stolpov in utrdb seveda, sešlo na pomenek in se naenkrat spopadlo, bi ne mogel biti dojem drugačen.

In to ima dvajset dvorišč, tisoč dvoran, kapel, sob in par tisoč izb, salonov, hodnikov, stopnišč in prostorov, ki spadajo k takemu kvartirju. In v tej navlaki živi starec v belem plašču, izvoljen do smrti po navdihnjenju sv. Duha od drugih starcev, od Eminenc, ki nosijo rdeče halje, in ki mu pravijo „Najsvetejši Oče“, in čigar predikat, kadar se o njem piše, je „Njega Svetost“ — Jezusu so rekli „rabbi“, apostolom: Peter, Pavel, Jakob. In da vdihuje sv. Duh Eminencam že lepo vrsto let vedno le Laha, je znano.

Ni je palače na svetu, ki bi pripovedovala tako grozne stvari, kakor to-le prebivališče starcev v belem plašču. Osramočene molče nele razvaline Palatina, temveč tudi prestolnice cesarjev in kraljev v daljnih deželah in rezidence azijskih in afriških sultanov. Naj si izmisli človeška fantazija kolikor mogoče grozno stvar — vse je bilo tukaj, izšlo

je od tod. Vzemite v roke katekizme in poiščite si tam kategorije grehov — niti enega ni, ki bi se ne dal pokazati na kaki primeri iz zgodovine papežev. In ne enkrat — stokrat.

— Toda zasluge papežev za znanost in umetnost v kaotični temi srednjega veka! In njih zasluge v renesanci! —

V srednjem veku? Zasluge papežev? Menihi v samostanih so gojili nekoliko te znanosti, greli svoje mrzle, uboge duše na solnčni svetlobi rimskih klasikov in slikali inicialke v brevirje in molitvene knjige, res je. To je bilo beraško nadomestilo za veliko antično kulturo, uničeno od krščanstva — pa tudi to ni bilo delo papežev. Takrat ni bilo trde rimske centralizacije, kakor je danes, in samostani so živeli od dobrote svojih deželnih gospodarjev, za katerimi so šli vedno, in če treba proti Rimu in papežu, pa tudi proti Rimu in papežu. Tako je bilo v nemški državi, tako tudi pri nas na Češkem. In brž da si je Rim Kristovo vero zmonopoliziral in scentraliziral — se je vse izpremenilo. Samostani so postali gnezda lenuhastih požeruhov, sleparjev z ostanki svetnikov, prodajalcev odpustkov in poneumnjevalcev cele pokrajine nadaleč in naširoko. In nasproti znanosti, umetnosti, napredku in glasovom po reformah je pokazalo papeštvo takoj svoje pravo lice. Arnold iz Brescije je umrl na grmadi ravno tako, kakor Giordano Bruno, Dante jih je sovražil, Galileja so mučili, Hus, Jeronim, Savonarola so zgoreli na grmadah — vsa ta srednjeveška tema ima eden edini vir, in ta se imenuje: papeštvo, in kjer je kaj svetlobe, je to grmada, ki so jo zažgali, in

kjer je kaj toplote, je to toplota človeške krvi, ki so jo oni prelili . . .

In renesanca? In njena umetnost? Človek bere o stavbah, ki jih je gradil v Rimu Sikst IV., o florentinskih slikarjih, ki so delali po naročilu tega sv. Očeta, res je, toda bordel, ki ga je isti sv. Oče istotako sam postavil, in ki mu je donášal na leto po 20.000 cekinov — ta bordel zatemnjuje vse. In človek bere dalje o Aleksandru VI. in vidi le ta strašni rod Borgijcev, ki mu ni bilo nič tako tujega, kar bi ne mogel imenovati svoje: bodala, morilci, strup, tuje premoženje, krvosramstvo, ropi, kramarjenje z najsvetejšimi in najnižjimi stvarmi, peklenški cinizem pri vsem tem — in tak sv. oče je obsodil asketa Savonarolo na smrt v ognju . . . In dalje: Julij II. in Lev X., ali sta bila sploh še kristjana? Tudi to vprašanje je dovoljeno, kajti papeštvo stoji pred dvojnim sodnim stolom: človeškim in božjim, zgodovine in moralke, in če prva tega ali onega oprosti, ga mora druga obsoditi. Kakšna navna globina in primerna ocenitev sebe in papeža Julija II. leži v vzdihu cesarja Maksimilijana I., zadnjega viteza: „Deus aeterne, nisi vigilares, quam male esset mundus, quem regimus nos, ego miser venator et ebriosus ille et sceleratus Julius!“ (O večni bog, ko bi ti ne bedel, kako slabo bi bilo s svetom, ki ga vladava midva, jaz ubogi lovec in oni pijanec in razpašnik Julij!)

Ebriosus et sceleratus — dvoje adjektivov, in v njih je življenje, značaj in obsodba onega Kristovega namestnika na zemlji! In Leon X.! Avtor onega nesmrtnega izreka o „tistem ubogem človeku iz Nazareta“! Kakšen krasen pagan bi bil

to, ko bi ne bil papež! Saj so se za njegovega papeževanja celo daritve žgale. Jupitru Kapitolskemu Najvišjemu in Najboljšemu. Morebiti bi bil lahko ta največji grešnik renesance izvršil eno: odstranil petnajststoletno blodnjo in zmoto človeštva, nesrečno dediščino galilejsko — imel je za to dosti moči in dosti odkritosti, toda ni imel resnega glasu vesti in čuta odgovornosti, z drugimi besedami, imel je paganstvo antičnega človeka, pa preveč zastrupljeno, preveč brezbržno.

In za Julija II. je prišel v Rim nemški menih Luther. Opazoval je vse s svojim hladnim severnim razumom, in je vse obsodil, zakaj v vsem je našel samo Antikristovo kraljestvo. Vrnil se je na Nemško, in Rimu je nastala strašna kriza. Izgubil je narod, ki mu je bil nekdanja prva opora, ščit in meč: Germane. Izgubil ga je, toda ta izguba ga je izpametovala: šel je vāse, opravil malo pokoro, oprl se je na jezuitski red in si izkušal ohraniti, kar se je dalo ohraniti . . . In renesance v umetnosti je bilo konec . . .

Greva mimo švicarske straže, ki ima še vedno isti progasti pestri kroj, kakor ga je načrtal nekdanji Michelagnuolo, in stopava po Scala Regia navzgor. V žepih polno drobiža, kajti gospod Müller nama je rekel: Na kogar se v Vatikanu ozrete, vam pomoli dlan. Stopiva v Sala Regia.

Sala Regia je bila avdijenčna dvorana papežev. Nad vrati in po stenah so freske, ki slave mogočnost in slavo papežev, mogoče dobro mišljene, pa slabo slikane. Gregor IX. ekskomunicira cesarja Friderika II. — čudovita neokusnost! Cesar leži na tleh in papež stopa po njem! Ali pa: Cesar

Friderik Barbarossa se spravlja s cerkvijo; ali pa: Gregor VII. daje prosečemu cesarju Henriku IV. odvezo; dalje: Karol IX. dovoljuje umoritev admirala Colignyja itd. V mesečnih nočeh se izprehaja baje po tej dvorani neka posebna postava: mlad, propadel, bosonog mož si ogledava te freske, se prijema z rokami, ki nosijo odprte rane kakor od žebeljev, za glavo, polno sledov trnjeve krone, vzdihuje globoko in otožno in tarna: Kaj sem storil! Kaj sem storil! O, Peter, Peter, kako me teži ta tvoja skala! —

In naprej v Sikstinsko kapelo.

Zakajena kapela. Sedeva v klop, gledava kvišku — o Michelagniolu! Ta strop z vsemi tvojimi Sibilami in proroki, z vsemi temi dnevi stvarjenja sveta in človeka, z rajem in prvim grehom, Noetom in potopom — vse to je absurdno, in muka gledalcu danes, kakor je bilo muka tebi pred štirimi stoletji:

Že mi je goša zrasla pri tem delu,
kot raste mačkam po lombardski vodi —

človek si zacitira kakor v opravičbo pred teboj ti dve vrstici tvojega soneta, ki si ga pač takrat med odmorom tu načelkal, in neha gledati — tega ni mogoče prenesti . . . In ta tvoja „Poslednja sodba“ na altarni steni! Kaos postav, zverženih udov, spačenih obrazov — Krist, Marija, svetniki, svetnice, hudiči, obsojenci v peklu in vsè temno, na vsem dim kadila, saje od sveč in prah skoraj štirih stoletij! In sramežljivi papež Pavel IV. je dal vsem tem raznim nagcem prislikati hlače, kar Klemenu XII. ni zadostovalo: dal je obleči siste-

matično vse nagce — — in zato pravijo, da imajo papeži „neskončne zasluge za umetnost“ . . . Da, ali jim je sedel v duši vojak, ali pa nuna z vsemi skrivnimi in očitnimi strastmi obeh. In če je bil tam kak tretji, pa to spet ni bil papež, temveč paganski človek.

Desna in leva stran sikstinske kapele je okrašena s freskami slavnih imen cinquecenta: Pinturicchio, Botticelli, Signorelli, Perugino, Ghirlandaio in Roselli. Zgodbe starega in novega zakona, znane iz tisočernih reprodukcij, slavljene, občudovane, povzdigovane — tu v resnici pa tako uboge, da se zdi, kakor bi bile hvaležne tej temni patini svečnih saj in kadila, ki pokriva njih obledele in propadle barve na razpokanem ometu . . .

Kako dolgo traja t. zv. nesmrtnost kake umetnine? Gneto se tod turisti vseh narodov, gledajo v svoje rdeče knjižice, kažejo si krasote, ki so v knjižicah zaznamovane z zvezdicami in vzdihajo, kimajo z glavami ter vzklikajo medmete občudovanja — toda spet hite dalje, da bi absolvirali po programu vse, kar Baedeker še v Vatikanu objublja . . . Veščaki hodijo tod in iščejo na slikah znamenj časa: portrete tedanjih sodobnikov, slike slikarjev - stvariteljev in pokrajine, ki menijo, da jih poznajo. Ali pa si razlagajo sestavo barv in kompozicijske zakone renesanških mojstrov — in se vzvišeno smehljajo . . . Nesmrtnost! In človek dvomi, da so ta dela sploh kdaj živel . . .

Greva za nadstropje više. Galleria Pia, dve dvorani modernih slik, slika poleg slike, neokusnost poleg neokusnosti. Moritve plemenitih misi-

jonarjev od divjih barbarov. Japonci, Kitajci, Indijanci, zamorci, vsi divje bestijalni, sekajo glave, bodejo, špakajo s puščicami lepo obrbite in idealno krasne redovnike s čedno izstriženimi tonzurami. Tudi jermene jim režejo iz kože na hrbtu. Ali pa jih žive pokopavajo. In še druge muke. In človek ima tukaj v resnici eno iluzijo. Nehote začne sanjati o sejmu češkega mesteca, kjer je na očitnem kraju razobesil podjeten mož platno, poslikano z moritvami in žaloigrami; in ko se je nabralo dovolj ljudstva, je vzel harmoniko, pel v basu, in njegova žena v sopranu, o groznih stvareh, ki so se dogodile to leto. Potem je napravil pavzo, vzel dolgo šibo in, razlagajoč v prozi, kar je bil ravnokar opisal v pesmi, razkazoval prizore in postave na pisanem platnu . . .

In ko bi se ta harmonika in ti glasovi oglašili tukaj, prav nič bi se ne čudil. Odgovarjalo bi to današnjemu papeštvu ravno tako dobro, kakor te-le krvoločne slikarije.

Edina slika dela tu izjemo: Matejkov Sobieski, ko rešuje Dunaj l. 1683. Toda biti kralj med tako čedo, ni niti za Matejka čast.

V neki neveliki sobani najdem par znanih: slike nadvojvod Franca Ferdinanda in Evgena — spominjam se, da sta jih princa poslala rajnemu Levu XIII., ki je imel veliko veselje z njima — in sliko bivšega ministrskega predsednika Koerberja, ki ga je Lev XIII. zelo občudoval. V tej sobani visi tudi slika Leva XIII., slikana od B. Constantina, njegove baziliskove oči gledajo s slike z živostjo, ki je kar pošastna.

Stopiva v Raffaelove stanze.

V Raffaelu je našlo papeštvo svojega Homerja barv, Homerja sebe vrednega. Gladek, uljuden, prijazen na vse strani, vsem migljajem svojih delodajalcev pokoren, jeguljast izdelovalec tako platen, kakor fresk na debelo, je moral ta človek najti srečo in zarjo papeške naklonjenosti. Njegov talent si je znal osvojiti vse prednosti predhodnikov in sodobnikov, znal je posneti vse, kar se je kje markantnega pojavilo. Toda nič ni šlo skozi ogenj njegovega duha, ker tega ognja v njem niti bilo ni, v nobeno stvar ni položil svojega jaza, svoje krvi, svoje bolesti in razkošja, kajti v njem ni bilo niti sledu umetniškega poštenja. Bil je virtuoz, kakor so virtuozni na gosli, ki igrajo skladbo brez vrednosti, pa jo igrajo zato, da lahko v nji pokažejo vse finese svojih prstov, strun in loka. Eno izmed najbolj praznih imen v zgodovini slikarstva, toda morda ravno zato neprestano tako zelo zveni. Cela legija učencev in prijateljev je sodelovala pri njegovih naročilih — kar je nazadnje tudi priča o širokosti njegove umetniške vesti. Rokodelec — izdelovalec na debelo — tovarnar. Toda svetim očetom je ugajal, in pod to sugestijo stoji danes pobožni krščanski svet . . . Freske v stanzah so razpokane, barve jim izginjajo, bledé, pokazilo jih je renoviranje in spopolnjevanje — in spet zijajo vanje turisti vseh dežel, hvalijo jih, vzklikajo pred njimi, kakor jim velé njih Baedeckerji.

In tako hodiva iz dvorane v dvorano. Gledam freske in ljudi, ki jih ogledujejo — in spet eno tako poglavje o nesmrtnosti . . .

Kako drugače govore s svojim ponosnim in mirnim govorom antike! Ti reliefi, ti kipi, te glave in ti razbitki teles. Kakšna čudovita živost je v tem nevelikem mozaiku na Capitoliju, ki predstavlja tri golobčke pri skledi! In to je samo mozaik, samo ostanek, ki je bil morda kje na tleh v kaki dvorani! Da, je nesmrtnost v umetnosti, pa ne v tej-le tukaj, v tej lažnjivi, brezduhi, popačeni!

Od toka turistov takorekoč nesena plavava v Raffaelove loggije. Dolg koridor s križnim obokom, čigar polja so izpolnjena z ilustracijami iz biblije. Raffael je napravil načrte, njegovi učenci so jih izvršili. Preletiva s pogledom vrsto stebrov in gledava zadnjo večerjo, zato ker nama je ravno nad glavo, skulpture imitiranih antičnih glav, centaurov, viktorij, harpij in tritonov, ki se vijo v ornamentih stebrom po kapitelih in okoli slik na stropu — toda naenkrat uide pogled skozi odprto okno ven — in zbogom biblične zgodbe, zbogom slavne loggije! Tam doli leži Rim, Roma aeterna, žolto ponosno mesto, edino mesto na svetu . . . Kakor človek s kodakom, begajo oči po njegovi razsežnosti in izkušajo ujeti celoto in posameznosti in jih spraviti v celico spomina za vse prihodnje čase.

Kako neki mora biti pri srcu tistemu, ki se da nazivati „sveti oče“, kadar pogleda skozi okno na mesto, ki so ga njegovi predniki imenovali svoje mesto, in ki je zdaj zanj za vedno izgubljeno? Tako izgubljeno, da ne more niti stopiti vanj? Trenotna neumna jezica njegovega prednika je položila temelj legendi o vatikanskem jetniku, nadaljna glupost je sezidala iz tega takorekoč celo dogmo — kako je pač danes papežu, če gleda

na Rim? In pri tem čuti in sliši, kako se mu ta Petrova skala drobi in kruši?

Krasen, prekrasen pogled je od teh oken. — Toda k nama stopi lakaj in naju opozori, naj gledava raje freske, ne pa mesta. In začne razlagati. Dam starcu, po čemer njegova duša najbrže koprni, in greva proč.

V tretjem nadstropju je vatikanska galerija. Nekaj nad štirideset slik je znesenih sem, ki so bile nekdam na oltarjih po cerkvah in so zdaj tam nadomeščene z drugimi, ali pa, kakor pri sv. Petru, reproducirane v mozaiku, Raffaelove Madone in Izpremenjenje na gori Tabor, Domenichinijeva Zadnja popotnica sv. Jeronima, Murilleva Zaroka sv. Katarine in Češčenje pastirjev, par Tizianov, Peruginov, Melozzo da Forli — in spet stoje ljudje z Baedekerji in spet se čudijo več ali manj (po tem, kakor je v Baedekerju slika znamenovana z eno zvezdico ali z dvema).

In to je ponos krščanske umetnosti . . . Kakor bi gledal v listih herbarija posušene cvetlice: obliko vidiš, tudi barve je mogoče ugeniti — toda duša je proč, davno proč. Laž so bila tla, iz katerih je izrasla, v laži je živela svoje kratko življenje in kakor laž brez duha je ostala tu za pričo in v spomin . . . — — „Ritiro di Giulio III.“ ni pristopen iz kočljivih vzrokov, in pristopna ni tudi kopalnica kardinala Bibbiene — baje je poslikana s freskami, ki predstavljajo zgodovino Venere im Amorja — vse zbirke vatikanskih skulptur so zaprte, zakaj sveti Oče se jezi pred in po vsakem dvajsetem septembru na ta svet in zaklepa zbirke — in tako, Sofija Petrovna, sva gotova . . .

Dvakrat bi hotel oživet v prihodnjih časih: enkrat pri nas na Češkem, ko pride trenotek zadnjega obračuna z Dunajem, drugič tu v Rimu, ko bo vodil cicerone turiste po teh hodnikih in bo začel svoje razlage nekako tako-le: Tukaj je bil nekdanj Vatikan, palača papežev, ki so se imenovali Kristove namestnike na zemlji . . .

XXIX.

Cerkve.

— Rim jih ima tristo in petdeset, je torej, kar se tiče kvartirjev gospoda boga, najbolj blagoslovljeno mesto na svetu. Župniki nekaterih so kardinali, v drugih sede spet celi kapitlji kanonikov s prošti, drugod moški redovi vseh mogočih toalet in tonzur, drugod spet nune — človeka kar mika, da bi vzel svinčnik in vsaj približno izračunal, koliko milijonov teh nepotrebnih zajedalcev si je redilo tukaj človeštvo v teh devetnajstih stoletjih!

Neumno človeštvo je seveda mislilo, da dela pravzaprav dobro kupčijo: božji služabniki so praktično izrabili sanje antičnih filozofov o nesmrtnosti duše, izmislili so si za njo ali nebesa ali pa pekel, prisegali so, da bog tej duši vse desetkrat poplača; človeštvo je verjelo, dajalo na te menjice gospoda boga njegovim slugam vse, kar so si le zaželeli mogli, v tej veri in nadi je umiralo, in ker se ni vrnil z onega sveta nobeden, da bi povedal, da ni tam ničesar, verjame na slepo še

danes. Seveda samo še v nižjih vrstah, tam, kamor doslej ni prodrła pronikujoča luč znanosti, ki jo je Rim tako dolgo preganjal in odbijal, toda te vere je doslej še toliko, da lahko od nje dobro živi na tisoče in tisoče slug božjih.

Ampak bog da svoj blagoslov le takrat, če se človek potruđi. In bog ne dela v tem izjem niti pri svojih slugah. In oni so se zares trudili in se še trudijo. Ni je niti ene cerkve, niti ene kapele, da bi ne bilo v nji kake vabe za tiste, ki si hočejo zagotoviti kotiček v nebeškem kraljestvu. Videla sva tako povesod, kjer sva bila doslej in tako bo tudi povesod, kamor prideva še. Kjer cerkev, tam relikvija, legenda, znamenitost, spomin — včasih je to smešna abotnost, včasih nezmysel, včasih stvar brez vrednosti, včasih žalitev, vedno pa naravnost roganje galilejskemu proroku in pojmu boga, kakor bi ga človek čutil, ko bi veroval — — pa kaj, če tak-le človek popom sploh verjame, jim verjame vse in sega v žep, dokler je kaj v njem. Kar je navsezadnje glavna stvar . . .

*

Santa Maria Aracoeli. Tu na Capitoliju, kjer je stala Arx in tempelj Junone Monete, svetovalke, odkoder so zasledovali antični augurji letanje ptičev in gibanje nebesnih znamenj, so postavili krščanski augurji svetišče kraljici svojih nebes, Mariji. Postavili so ga naravnost na temelje razdejanega prebivališča Junoninega, porabili so za stavbo antično opeko, ki je mnogo nižja, nego opeka poznejših časov, podprli so mu obok s

stebri, ki so nekdam nosili obok onega antičnega templja in vse skupaj so opredli z bedasto legendo, ki sega do cesarja Augusta. Augustu se je baje prikazala devica Marija z otročičem (bambinom) v naročju, stoječ na nebeškem altarju in glas iz nebes mu je baje dejal: To je devica, ki porodi odrešenika sveta! Nakar je baje Augustus postavil oltar prvorojencu božjemu na čast in ta oltar stoji baje še danes v velikem oltarju današnje cerkve.

Morda vplivajo tu kakorkoli ti antični stebri in dih mogočne antične duše, ponevedoma zajet v gradivu: notranjost cerkve te prevzame. Vkljub vsakovrstnim pobarvanim in pozlačenim neokusnostim, ki jih je seveda zagrešil krščanski okus. Prevzame te s patino stoletij, pritajeno svetlobo, prastarim tlakom in posvečenim krajem, ki na njem stoji. Santa Maria se imenuje, ali Juno Moneta ne gre tukaj človeku iz glave.

Pod glavnim oltarjem je porfirna antična banja, in v njej baje ostanki sv. Helene. Nad ambonom na levo je grob Katarine, kraljice bosenske. Ta gospa je zamenjala svojo rezidenco Jajce z Rimom, ko so ji Turki ubili moža in vzeli kraljestvo; na zadnjo uro (1478) je zapustila svojo deželo papežu, in čudno, sv. oče, ki je doslej pobral vse, kar mu je kdaj kdo zapustil, se za to dediščino ni nikoli priglasi.

Pri velikem oltarju je osem menihov. Kriče nekaj z lenim glasom, zdaj eden, takoj nato vsi; potem prenehajo, da bi za malo časa spet lahko kričali. Razven naju ga ni človeka v cerkvi.

Naenkrat prijadra nališpana dama, za njo gre nališpana dovilja z otročičem. V zakristijo meri.

Radovedna Sofija Petrovna pravi, naj bi šla za njima.

V zakristiji nas pozdravi menih vse z naklonom z glavo. Ne vpraša, kaj hočemo, pelje nas v kapelo, prižge sveče na oltarju, odpre vratca od tabernaklja, zavrti spodaj kljuko in glej — iz tabernaklja se pripelje omarica in v omarici stoji resno rožnolična, približno pol metra visoka lutka, ogromno krono na glavi, zlata in dragih kamnov se bleščečo, v plašču, posejanem s prstani, zapestnicami, križci, verižicami, biseri, svetlim kamenjem, lutka napetih, rožnih lic, laske kostanjevo poslikane — Santo Bambino!

Ta-le Bambino je bil baje izrezljan v 16. stoletju iz lesa drevesa z oljskega vrta pri Jeruzalemu, in v prejšnjih letih, ko je bil papež še gospodar Rimu, so ga vozili k bolnikom in umirajočim v posebnem vozu — zdaj, ko sv. oče ne hodi več iz Vatikana, ne hodi niti bambino več z doma, in obiske samo še sprejema.

Frater je po rokodelsko vzel stolo, poklekne in moli očenaš. Gospa in dojljka klečita za njim in tudi molita. Nato potegne ljubega bambina iz vozička, da gospej poljubiti njegove noge in jo s temi nogami pokriža, isto stori tudi z dojljlo. Gospa hitro vstane, odgrinja z otročiča množico zavojev, najbrže, da bi ta blagoslov prav temeljito učinkoval, frater križa z nožicami bambinovimi otroka in se dotika še posebe njegovih ličec, glave in ust. Potem postavi lutko spet v njen voziček, dotika se je z nekimi sličicami, da po eno gospe, dojljki, otroku in nazadnje tudi nama. Gospa vrže na krožnik desetlirski bankovec, midva

se smejeva in se spoštljivo klanjava. Gospa poplekne iznova in moli.

Na sličici je upodobljen bambino z vsem nakitjem, kameni in barvami. Na zadnji strani je molitev, in kdor si to molitev vsako jutro zadeklamira, ima sto dni odpustkov, kakor je določil prosvetljeni sv. oče Lev XIII. dne 18. januarja 1894.

Da, to-le je vera, to je pravi, nepokvarjeni rimski katolicizem . . .

*

San Pietro in Vincoli. Prastara, seveda prezidavana in skažena bazilika s samostanom na Esquilinu. Dvajset dorskih mramornih stebrov, bog vedi iz katere antične stavbe vzetih, nosi njen obok. Gregor VII. in Innocenc III. sta bila v nji izvoljena za papeža, Julij II. je v nji pokopan. Ima veliko relikvijo, zaklenjeno v zakristiji v omarici, do katere so trije ključi, enega ima papež, drugega kardinal protektor in tretjega opat samostanski, in sicer so to okovi svetega Petra.

Sv. Peter je bil dvakrat v okovih: enkrat v Jeruzalemu, drugič baje v Rimu. Mati cesarice Eudoxije je poslala one jeruzalemske okove v Rim, kjer so jih položili k rimskim, ki so jih imeli okoli štiristo let shranjene, in ljubi jeruzalemski okovi so si padli z rimskimi nekako v naročje in so se združili z njimi v eno edino verigo. Torej kapitalen čudež. In po njem ima bazilika svoje ime. In dalje ima tudi spomenik, ki vabi semkaj turiste vseh dežel in narodov: grob Julija II., papeža renesance, „pregrešnika in pijanca“, kakor ga je imenoval cesar Maksimilijan. Nagrobnik na

njem je razvalina velikega sna in tragedija celega življenja Michelagniola Buonarottija. Štirideset let je o njem sanjal, se prepiral s papeži in kardinali, zastrupljal z neumnostjo, nadutostjo in škopostjo njih vseh, in naposled je po sedemletnem delu postavil to razvalino svojega načrta in večno obtožbo nekulturne hierarhije.

Cerkovnik nama postavi stole pred ogromnega Mojzesa na nagrobniku.

To je Mojzes, kateremu iz duha se je mogel roditi strašni Jahve Hebrejcev. To je vodja naroda, njegov vladar, njegov sodnik.

Ima zmagoviti mir antičnih mramorjev — da, nesrečni stvaritelj njegov bi se bil moral roditi dve tisočletji prej kje pod solncem Hellade . . .

Renesanca sploh nima v Rimu spomenika, nima tu svojega velikega cveta. Julijev grob je torzo, cerkev sv. Petra je konglomerat ukazov in domislekov, strop sikstinske kapele je absurdnost, Raffaelove freske produkcije virtuoza . . .

Greš ven in nehote pogledaš proti Foru in Colosseju — tam in pa ondi v kapitolinskih muzejih so ostanki sveta, resnično velikega, nikdar premaganega, nikdar dosežnega . . .

*

Santi Cosma e Damiano. Ta dva svetnika, Sofija Petrovna, sta se pri nas na Češkem zelo zgodaj udomačila, zato jima napraviva obisk. Prva krščanska cerkev na Foru Romanu, kjer je stal nekdanji tempelj Romulov, postavljena v šestem stoletju. Ima mozaike, ki so edini v Rimu, da se

jih izplača ogledati — krasni pač zato, ker jih je ovel še dih antike, predno je preminila. Ti štirje angeli nad apsido ob oltarju, na katerem leži darilno jagnje, pričajo o tem. Imajo modre gloriole, toda njih bela oblačila so še ista, kakor so jih nosile rimske deklice v dobah cesarstva. In Odršenik v apsidi, stoječ na temnomodrem polju na zlatoobrobljenih oblačkih, ima postavo, kretnjo in izraz Rimljana, in zlatorumena halja njegova je toga.

Iz apsida peljejo stopnice v podzemeljsko cerkev h grobom Kozme, Damijana in Feliksa. Dva porfirna stebra sta tam in bronasta vrata, vzeta iz nekdanjega Romulovega templja, mestoma tudi kosi njegovega antičnega tlaka.

Cerkovnik, ki nama razkazuje in razlaga, ima strahovit nahod. In zdi se, da nima robca, zato si pomaga, kakor ve in zna. Naenkrat je stisnil nos z dvema prstoma, energično zatrobi, zavihti z roko in vsa njegova muka zleti sv. Damijanu na grob. Toda pobožnemu kristjanu to nič ne dé — le ozrl se je na posledico svojega truda in že razlaga dalje . . .

*

San Clemente. Starodavna bazilika, ki ji niso pokvarile restavracije značaja. V nji počiva sv. Klement, baje tretji škof rimski izza Petra, njegovo truplo sta prinesla v Rim od bregov Črnega morja slovanska blagovestnika. V tej baziliki so bili cerkveni koncili, nekoliko papežev je bilo tukaj izvoljenih, in Gregor Veliki je pridigoval tu svoje homilije. Edina od rimskih cerkvâ, ki je ohranila ureditev starokrščanskih molilnic: v sredi

z mramorjem ograjen in proti oltarju odprt kor z dvema ambonama, raz katere so brali ljudstvu liste in evangelije. Na oboku nad glavnim oltarjem mozaiki iz 12. stoletja, ilustracije neokusne in siromašne nabožne mistike onih dob. V stranski kapeli sv. Katarine Masaccijeve freske, ki jih je tako pogosto hodil gledat učljivi Raffael. V drugi kapeli moderne freske, ki predstavljajo scene iz življenja sv. Cirila in Metoda, slikane na stroške Strossmayerjeve.

Irski dominikan, (njihova je cerkev in samostan), naju vede v podzemeljsko cerkev, prvotno svetišče, sezidano takoj po milanskem ediktu Konstantinovem, in kakor ni drugače pričakovati, postavljeno v antično svetišče Mithrovo. Temni stebri, kvadri v stenah in tlak — vse to je videlo druge čase in druge ljudi. Le freske so prišle še zraven, po svoji starosti znamenite freske, katerih postanek je videlo sedmo stoletje, ko je papež Gregor Veliki spoznal, da krščanstvo brez slik ne more izhajati. In vse to ubogo abecedovanje začetkov govori iz njih, nerodno izražanje nejasnih predstav, boj z barvo, tavanje na slepo. Nadaljnje freske spadajo v deseto in enajsto stoletje, kažejo prizore iz življenja vsakovrstnih svetnikov, in so s prejšnjimi vred zgodovina abecede krščanskega slikarstva.

Vlaga, plesen in mrak leži v tem podzemeljskem prostoru. Celo frater dominikan ugasne svečo, kašlja in vpraša, ali hočeva že ven. Hočeva.

V samostanu sv. Klementa je umrl apostol Ciril, in je bil pokopan v tej cerkvi. Toda za njegov grob se ne ve, kar je izsililo našemu do-

bremu Slavjanu Janu Kollárju že pred dobrimi šestdesetimi leti ta-le vzdih: „Mi pa, žalibog! akoravno smo vso cerkev kar najmarljiveje prebrskali, nismo mogli najti nobenega sledu ali napisa o Cirilu. Ob straneh cerkve, kjer je bilo po sporočilu letopiscev truplo Cirilovo pokopano, so zdaj nagrobni spomeniki in napisi čisto drugih novejših laških škofov, in sicer na levi dveh, na desni enega. Kako nas je ta brezbržnost Rimljanov nasproti Cirilu vznevoljila in bolela, si vsak od naših bralcev lahko predstavlja.“

Naivnež Kollár! Rim, ki ima na tisoče in tisoče lastnih svetnikov vseh stopenj, naj mu morda še skrbi za kakega takega pritepenca Cirila.

*

Santa Maria della Vittoria. Devica Marija Zmagoslavna bi rekli po domače. Cerkvâ device Marije je sploh v Rimu preko osemdesetero. Ta-le zanima nas Čehe, Sofija Petrovna, ker ima nekako zvezo z našo zgodovino. Sicer je to edina zveza, ki jo ima Rim z nami. Cesar Otto III. je sicer hotel postaviti na otoku v Tiberi cerkev na čast sv. Vojtehu, praškemu škofu in svojemu prijatelju, toda umrl je prezgodaj in mesto sv. Vojtehu so posvetili tisto cerkev sv. Jerneju, kar je pripravilo našemu razdražljivemu svetniku gotovo tudi v nebesih marsikak grenak trenotek. In tako nam je ostala samo ta-le ljuba devica Marija Zmagoslavna.

In do te smo prišli tako-le. Naše razmerje do Rima je bilo vedno nekoliko napeto. O Kristu

gospodu je govoril nam, kakor vsem polabskim in baltičkim Slovanom, z jezikom okrvavljenih mečev, s požari in nasiljem. Našega največjega Přemyslida je ubil pred bitko na Moravskem polju, in z njegovim dovoljenjem je rimski kralj Rudolf po tej bitki razsekal našo slavo in veličino. In mi smo se vendar spet predramili. In ker smo bili kristjani ne po črki, temveč po duhu, smo začeli gledati kritično na glavo tega krščanskega sveta in njene izvrševalne ude. In našli smo, da je glava gnila in njeni udje ničvredni. To smo jim povedali. Milič iz Kromeríža je celo odkril, da je Antikrist že na svetu in da ta Antikrist ni nihče drugi nego — Rim. In napotil se je celo v Rim, da bi povedal to papežu samemu. Papež je bil v Avignonu, Milič, da ne bi tratil časa, je pribil na vrata šentpeterske cerkve list, v katerem je razglasil vsemu ljudstvu, da hoče razodeti prihod in sedež Antikrista. Naivni človek! Prav v šentpeterski cerkvi ga je dal rimski inkvizitor prijeti in zapreti pri minoritih v Aracoeli — menihi-prosjaki so med tem oznanjali v Pragi s prižnic, da bo ta krivoverec kmalu sežgan. Toda krivoverec je imel priporočilno pismo cesarja Karla IV. in pred Karlom IV. je imel rešpekt celo sv. oče Urban V., ki je prišedši v Rim dal takoj Miliča izpustiti, da, še s častmi ga je obsipal — ni čuda, da se je Milič omehčal in pri svojem Antikristu nekoliko odjenjal. Tudi Miličev učenec, Matej iz Janova, ki je nastopil pot svojega mojstra, je našel po dobah ogorčenja modus vivendi z Rimom, ko mu je bil papež pripomogel do kanoniškega mesta pri sv. Vidu — toda duh nasprotstva proti Rimu in veliki

glas vesti se na Češkem ni dal potolažiti in se je izkristaliziral v dveh novih prekrasnih tipih, v poštenem značaju Jana Husa in v fascinirajoči genialni postavi Jeronima Praškega. In zdaj sta trčila dva svetova drugi ob drugega: svet laži in prevare, in svet prepričanja in resnice. Svet laži in prevare je bil v stiskah in je segel po nasilstvu: Hus in Jeronim sta končala na grmadi. Ni je krasnejše dobe v naši zgodovini, nego ta dvigajoča se linija vedno čistejšega in čistejšega duha nasprotstva, in ni je slavnejše dobe nad to, ki je takoj sledila: čisti in jasni duh nasprotja je prevzel ves narod in ga je okrepil za čudovite boje, ki ni mogoče misliti nanje brez ponosnega razburjenja.

Toda Antikrist se je spametoval: prevaril je zmagoviti in skromni narod s kompaktati, in ko si je bil lahkoverni poštenjak zamenjal svoje suličice z miroljubnimi cepci — mu je vzel tudi kompaktate. In spoznal je, da je važnejše uničiti Jurja iz Poděbrad, kralja - kalikstinca, nego izkušati pregnati Turka iz Evrope. Pa češki narod se z vsem tem ni dal potlačiti in ponižati — le ogorčenje mu je raslo, in njegova življenska ideja je bila, živeti brez Rima. Zato se je po večini naklonil k nemški reformaciji, ki je rasla pod srečnejšimi avspicijami nego njegova lastna reformacija nekdanj. Svet prevare in laži je spet videl, da je v nevarnosti, in v groznejši, nego dvesto let popreje. Kakor nekdanj na antični imperij, tako so se valili valovi upora prav do gorâ Italije same, in Rim je čutil, da bo ta invazija duševnega orožja pogubnejša nego invazija herulskih in vzhodnogotskih mečev nekdanj . . . In spojil je svoje interese z

dinastičnimi interesi takrat najmogočnejše rodbine v Evropi, in vsekal je prvo rano na najranljivejšem mestu izčrpanemu, nepolitičnemu narodu, ki ga je vodilo bolj čuvstvo nego hladni razum: bavarski mezdniki, plačani z denarjem papeža Pavla V. — in ta je lahko plačal, saj je bil iz bogate rodbine Borghese — so dobili bitko na Beli gori. In temu narodu so začeli takoj oznanjevati rimskega Krista po metodi onega morilca Karla, ki ga je Rim imenoval Svetega, in ga zgodovina imenuje Velikega. In tako temeljito so mu ga oznanjevali, da se je osemindvajset let po tej belogorski bitki bila mladina našega naroda pod vodstvom jezuitov za sveto rimsko vero in za cesarsko milost Ferdinanda proti Švedom, ki so se bojevali za njegovo osvobodjenje . . .

In v spomin belogorske bitke, Sofija Petrovna, je ustanovil papež Pavel V. to cerkev device Marije Zmagoslavne. Neki karmelitanski menih, Dominik a Jesu, je našel baje v Strakovicah sliko device Marije, ki so jo onečastili češki krivoverci. Prinesel jo je med bavarske vojake, z njo jih je razvnel proti češkim krivovercem, in po bitki jo prinesel v Rim. Zmagoviti cesar Ferdinand je daroval čudodelni sliki zlato krono, obloženo s smaragdi, rubini in safiri velike krasote in cene, drugi člani avstrijske hiše so darovali druge darove, darove so pospravili menihi karmelitani po celicah, sliko pa so izpostavili na velikem oltarju, kjer je l. 1833. zgorela — zakaj je bog tako odločil, se ne ve. V cerkvi se slavita vsako leto dva velika praznika: 12. septembra spomin osvobodjenja Dunaja od Turkov s pomočjo Ivana Sobieskega,

in — druga nedelja v listopadu, ker je bila bitka na Beli Gori 8. listopada . . .

Nad vélikim oltarjem je zanimiva freska: prihod belogorskih zmagovalcev v Prago. Mala stran in Hradčani so v obrisih in barvah izvrstno pogojeni. In sredi slike jezdi bavarski vojvoda Maksimilijan v polni slavi in z ošabno pozo v ponížano mesto . . .

Sicer ni tu ničesar, Sofija Petrovna, pojdiva.

*

Santa Maria del Popolo. Tu na Martovem polju pod Monte Pincio je stal nekdam mavzolej rodu Domitijev, in semkaj je pokopala zvesta Akté, grška sužnja, svojo edino ljubezen, ubitega cesarja Nerona. Mavzolej je bil seveda razdejan, toda cesarjev duh je baje strašil tod pobožno krščansko ljudstvo. In zato se je morala sem postaviti kapela in pozneje namesto nje cerkev s samostanom avguštincev, in videti je, da se pobožni bratje znajo preživljati celo s paganskim cesarjem, če ni nobenih drugih relikvij. In tukaj ni zares ničesar. Nič svetnikov, nič spomenikov, za to pa leži tu kardinalov, da jih ni prešteti. In vsak leži v krasnem sarkofagu, opremljenem s kipi in napisi, tako da so stene cele cerkve polne odrevenelih teles, kvišku štrlečih udov in venkaj sklonjenih glav. Skozi krasno slikana okna pada sem pritajena svetloba raznih barv, omamljivi vonj kadila in voska leži v celem prostoru, v temnih kapelah gore lučice svetilk za rdecimi stekli, ljudje prihajajo, jemljejo s slamo prepletene stole, ki so nagrmađeni pri vratih, jih

nosijo k oltarju tistega svetnika, do katerega imajo pač največ zaupanja, sedajo nanje in molijo, ali pa se ozirajo po drugih ljudeh. Taka cerkev je najbrže tudi kraj počitka za utrujeno telo. Od nekoga oltarja se oglašajo zategel glas duhovnika. Nihče ga posebno ne posluša; kdor moli, moli k svojemu svetniku. Neki možakar izvleče iz žepa zavitek, šumi silno s papirjem, toda nikdo se nad tem ne jezi. Izvleče iz papirja kos sira in kruha, reže, jé, in nihče se ne briga zanj. Sicer se pa tudi on za nikomur ne ozira. Pojedel je, razgrnil časopis, ki je bil vanj sir zavit, potisne stol k neki sveči ali lampici in lepo mirno bere . . .

V samostanu avguštincev, ki jim spada cerkev, je stanoval l. 1510. Martin Luther, ko je prišel v redovnih zadevah v Rim. Luther, takrat še katoliško veren in edinozveličavni cerkvi udan . . .

*

Il Gesu. Stojiva pri grobu Ignacija iz Loyole. Impozantna notranjost cerkve kriči prevzetno z zlatom, mramorjem in barvami slik. Oltar sv. Ignacija ima štiri stebre od krasnega lapis lazuli, in z njega kriči spet zlato kapitelov in ornamentov, z njega blešči ponosno beli mramor kipa sv. Trojice in se modri velika krogla od lapis lazuli, predstavljajoča našo zemljo; oltarna slika sv. Ignacija odseva svežih barv, in v bronasti pozlačeni rakvi, vloženi s kristali in ahati, počiva ustanovitelj in prvi general jezuitskega reda, Inigo Lopez de Recalde, bolj znan pod imenom, tolikrat preklinjanim in tolikrat občudovanim, Ignacij iz Loyole.

Tega moža, izišlega iz zagonetnega baskiškega plemena, je Usoda določila, da postane braneči ščit hirajočemu papeštvu in bojni meč njegov proti navalu germanske reformacije. Tri duše iz prvih dob krščanstva so oživele v njem in se združile v njegovo dušo: mistik in vizijonar Apokalipse, Janez Ęvangelist, bojeviti fanatik Tertullian in trezni praktik Pavel iz Tarsa. Kar imajo ti trije skupnega s tesarjem nazaretskim, je imel tudi Ignacij iz Loyole: svojo lastno iluzijo o njem, svojo lastno predstavo in ime Jezus za geslo in prapor. In da je prišel tem trem resnični Jezus na pot, bi ga bil uničil vsak izmed njih na svoj način: Janez z bliski Apokalipse, Tertullian s strupenim sovraštvom, Pavel z grško dialektiko in zofizmi; Loyola pa na vse tri načine hkrati. In vendar mu človek ne more odreči priznanja: to je bila popolna, celotna osebnost, mož dosleden in trden, ki je šel za gotovim, sebi jasnim ciljem po edini pravi poti, ki vodi do njega, namreč po najkrajši poti. Njegovo delo je postalo nesreča za človeštvo, pa to ni krivda Ignacija iz Loyole: postavil je moči svojega reda v službo papeštva, in v ti službi ni mogel postati blagoslov nikomur, nego ravno papeški instituciji.

Neruda pravi, da mu je prekipeval žolč, ko je stal ob tem grobu — jaz stojim tu, in mraz mi spreletava telo, kajti čutim, da leži tukaj prah moža, ki je bil redek železen človek, eden od tistih, ki so jenseits von Gut und Böse . . .

*

Sant' Angelo in Pescheria. Majhna, odrapana in propala cerkvena. Noter ne pojdeva, ničesar ne bi videla tam, le zaradi neke zgodovinske burke se ustaviva tukaj. Tu na levo je židovski okraj, Ghetto, kakor jih imajo vsa velika mesta. In prebivalci tega Ghetta, — caelum metuentes Judaei, pravi o njih Horac, — ki so stanovali tu že od pradavnih dob, so bili vsled papeškega ukaza od l. 1584. dalje prisiljeni hoditi vsak petek v to malo katoliško cerkvico in poslušati razlage očetov dominikancev o edinozveličavni veri in o edini možnosti zveličanja. Kateri Žid ni šel prostovoljno, tega so biriči sem privlekli, in očetje dominikanci so grmeli grozote pekla in Kristovo ljubezen v nekrščene hebrejske duše. Vsak petek — dokler ni Pij IX. razveljavil one stare naredbe. In tam-le na desni stoji zdaj nova sinagoga. Postavljena je bila l. 1904. in zre sijajno krasna in z zlatim grebenom svoje strehe na majhno razdrapano in propalo cerkvico Sant' Angelo. In cerkvena, kakor bi se spominjala, kaj je bilo nekdaj, se sramuje, drži se prihuljeno, sinagoga pa jo gleda neprestano in se tiho in zmagoslavno smeje . . . Grotesken dovtip zgodovine.

*

Sant' Agnese. Na krasnem eliptičnem trgu Circo Agonale, kjer je bil nekdaj antični Domitianov stadij, stoji ta spomenik rimskega baroka. Dva lepa stolpa in smela kupola na sredi, znotraj antični stebri, grob papeža Innocenca X., in v podzemeljskem delu cerkve, vzdane v ostanke antič-

nega stadija, relief sv. Neže, predstavljajoč čudež, ki se je baje na tem kraju zgodil. Krasotica Neža je bila kristjanka in je imela zapečatiti svojo ljubezen do Krista s smrtjo. Toda po strogih starorimskih zakonih ni smela biti nobena ženska usmrčena, dokler je bila devica. Ni preostajalo drugega, nego da je moral kateri od rabljev to zapreko odstraniti. In ko se naj bi bilo to zgodilo tudi pri sveti Neži, in je bila devica že slečena, se je zahotelo gospodu bogu napraviti originalen čudež. In gospod bog ga je takoj izvršil: obsojeni devici je vzrasla po celem životu dolga gosta črna dlaka — dotični rabelj se je zgrozil in je izvršil samo drugi del eksekucije: odsekal je Neži glavo in jo je pustil devico. Drugače ni bilo mogoče.

In zato je ona zdaj svetnica, ima god v praksi in to-le baročno cerkev na Circo Agonale...

*

Sant' Agostino. Pobožni francoski kardinal d'Estonteville je dal zidati to cerkev, da bi imelo njegovo truplo v njej enkrat svoj poslednji počitek. Toda ravno pri tem se mu je pripetila nezgoda. Umrl je sicer srečno, srečno so ga prinesli v njegovo cerkev, toda tu so se naenkrat spopadli pobožni kleriki iz Sant' Agostina s kleriki od Santa Maria Maggiore, obdelavali se med seboj s pogrebnimi bakljami in pri tem pobrali kardinalovemu truplu z zlatom vezen brokatas plašč in prstane, da, celo infulo so mu strgali z glave. In zdaj leži revež kardinal tu nekje v grobu brez imena.

Atrakcija cerkve za pobožne romarje je sarkofag, kjer so baje ostanki svete Monike, matere svetega Avguščina . . .

*

Santa Maria Maggiore. Papežu Liberiju se je baje po noči dne 4. avgusta l. 352. sanjalo tole: devica Marija se mu je prikazala in mu je rekla, da bi imela silno rada cerkev na Esquilinu, na prostoru, kjer bo ležal zjutraj sveže zapal sneg. In iste sanje je imel tudi patricij Janez, bogat in dober človek. Oba sta se napotila zjutraj na Esquilin, srečala sta se tam in našla baje res prostor, pokrit s snegom. Papež Liberij je takoj narisal s palico v sneg načrt cerkve, in dobri patricij Janez se je zavezal, da sezida cerkev na svoje stroške. Cerkev so res sezidali, pa devica Marija se je kaj malo brigala zanjo: štirinajst let pozneje je zgorela pri nemirih, ki so spremljali volitev papeža Damaza, pri katerih je prišlo tako-le mimogrede par sto ljudij ob življenje. Cerkev je ležala v razvalinah do l. 432., ko se je carigrajski patrijarh Nestorius prav odločno izrekel proti češčenju device Marije kot „božje porodnice“; tedaj se je spomnil Rim, ki je težko prenašal tako sramotenje Jezusove matere, njene želje z dne 4. avgusta 352. leta in ji je cerkev iznova sezidal. Različno so krstili to cerkev tekom časa — zdaj nosi kot največja Marijina cerkev v Rimu ime Santa Maria Maggiore.

In v resnici je ta cerkev svetišče kraljice katolicizma: krasna, sijajna, živa in ponosna. Strop se ji blešči zlata, prvega zlata, ki je sploh prišlo

iz Amerike v Evropo, in ki ga je daroval Ferdinand Aragonski devici Mariji, beli antični jonski stebri ga dvigajo v vrtoglavo višino, mozaiki iz četrtega in petega stoletja krase stene, veličasten slavolok se dviga za velikim oltarjem, pokrit z mozaiki mistične vsebine, kakor je to bila navada prvih krščanskih dob, množica kipov raznovrstnih svetnikov, grobi nekaterih papežev v stranskih kapelah z ležečimi ali klečečimi podobami teh imperatorjev v tiari, množina pozlačenih angelov, ornamentov, velikih dragih kamenov — vse, kakor bi klicalo: Ave, Regina coelorum! . . . Sveti Jeronim, čegar truplo so prinesli iz Palestine, je tu pokopan; podoba device Marije imajo tu, slikano baje od evangelista Luke; jaslice, v katerih je ležal Jezušček v betlehemskem hlevu, kakor tudi nekaj sena in slame, ki je tam na nji počivalo njegovo telesce, plenice, ki je bil vanje zavit; potem pet otroških telesc izmed onih betlehemskih otročičev, ki jih je ukazal Herod pomoriti — ali je čudno, da ga ni romarja iz najdaljnjih krajev, ki bi ne želel videti takih svetinj, pokloniti se jim in pomoliti k njim?

*

Nič ne deprimira človeka v Rimu tako, kakor te-le cerkve s svojimi legendami, relikvijami, s svojim pompom, votivnimi darovi, in svojim bogastvom — saj ni strašnejših spomenikov človeške neumnosti in preproščine preteklih let in sedanjih dnij nego vse to —

Nič pa tudi ne izbistri človeku tako pogleda v prihodnost, kakor spet te-le cerkve s svojimi legendami, relikvijami, s svojim pompom, votivnimi darovi in svojim bogastvom, zakaj človeška neumnost in preproščina je lahko velika, lahko čudovita, presilna — — toda nesmrtna ne more biti. Ta-le fetišizem ne more trajati niti tako dolgo več, kakor je trajal. In tudi ne bo. Temelji se mu drobe, razpadajo, zato ker prihaja veliko svitanje možganom in dušam. In vziđe solnce in bo dan. In bo obračun. In kakor je že to vedno: višini neumnosti in bedarije bo primerna globočina srda in ogorčenja nad odstavljenimi fetiši in predmeti zablodivših čuvstev. Vihar zadivja in pomete vse. Oboki se bodo podirali in pokopljejo fetiše . . . In ker so na teh obokih freske nekaterih dragih imen — kaj za to? Kadar se uničuje, se uniči vse . . .

In nad podrtinami bo predel duh človeštva nove sanje, novo verstvo, nove kulture . . .

In ali bodo one spet le ječa ubogemu človeštvu? In ali bodo okovi dušam? — — Prva stvar je, da se poruši sedanja ječa . . .

XXX.

Palače.

Vsak novoizvoljeni sveti oče si nadene novo ime, ki ostane zgodovini, in s preselitvijo v Vatikan se odveže vseh vezij, ki so ga vezale na ta svet. Seveda v teoriji katolicizma — v praksi se take zveze z obeh stranij ravno v tem trenutku

utrđijo in izkoristijo, kolikor se le izkoristiti dajo. Papeška obrt ni imela samo zatega dna, temveč je bila najbogatejši zlat rudnik na celem svetu. Danes je že precej opešala, kakor vse obrti na svetu — andre Zeiten, andre Lieder — ampak kar je res, je res: imela je lepe čase. Svet je bil hvaležnejši za blagoslove Kristovega nauka, ljudje so si posipali z zlatom in srebrom posmrtno pot v nebesa za svojo dušo, kralji so plačevali drugače nego danes, cesarji so dajali več. In če je bil sveti oče izredno spreten in marljiv, je poprijel tudi sam za delo z roko, okrašeno z ribarskim prstanom. Nikolaj V. je prodajal iz antičnega amfiteatra Flavijcev kamen in mramor. Sikst IV. je postavil nedaleč od Vatikana bordel, ki mu je prinašal 20.000 cekinov na leto, kar sem že prej omenil. Sikst V. je žgal iz antičnih mramornih kipov in stebrov apno. Aleksander je zastrupljal, ravno tako kakor Caligula svoje senatorje, svoje kardinale, da bi bil lahko dedič po njih, da, isti zastopnik Kristov na zemlji je jemal od turškega sultana Bajazita po 3000 cekinov na leto za „varstvo“ njegovega brata, ki ga je bil ujel in v Rimu zaprl. Julij II., vojak v tiari, je plenil osvojena mesta kakor najumnejši condottiere njegove dobe, in je dal prodajati odpustke po celem svetu, in v tem ga je dosledno posnemal tudi njegov naslednik Lev X., katerega naravnost horacovsko geslo je bilo: uživajmo papeštvo veselo, če nam je že dano — itd. itd. še cela vrsta vsakovrstnih kšeftov. Sveti očetje torej niti v tem oziru niso pretrgali svojih zvez s svetom, narobe, utrđili so jih in razmnožili, pa tudi drugače jih niso pretrgali. Vsak je seveda

imel svojo rodbino, iz katere je izšel, ali katero si je ustvaril (Aleksander VI., Julij II., Innocenc X. itd. — spet lepa dolga vrsta) in te rodbine nele da ni pozabil, temveč je še tem bolj mislil nanjo, čim večja prilika in možnost je bila, pokazati svoje priznanje, benevolenco in darežljivost. Če torej vidimo tudi v dandanašnjih časih, kako se silijo na mastna mesta nadškofov in škofov vsakovrstni grofiči in baroniči, s katerimi obubožana rodbina ni vedela kaj početi, in jih je zato posvetila samo še službi gospoda boga, in če jih opazujemo potem, kako polnijo lačna grla, iztegnjene roke in prazne žepe svojih staršev in sorodnikov, moramo pripoznati, da se vse to godi v prestarih tradicijah svete rimsko-katoliške cerkve, po zgledu najvišjega mesta v nji, in tu v Rimu vidi človek spomenike te sorodniške ljubezni iz zvez svetih očetov z rodbinami, iz katerih so izšli. To so palače in vile papeških nepotov, imen, ki tvorijo še danes staro aristokracijo večnega mesta.

Če je izšel iz te ali one rodbine papež, in če je papeževal magari tudi prav malo let, je pomenilo to zanjo glavni dobitek za dolge čase. Takoj si je opomogla, in če ni imela svoje palače, si jo je sezidala, znašala vanjo antične izkopane kipe in jo krasila s freskami sodobnih slikarjev, ustanovila si je galerijo, gradila fontane na trgih — vse kakor je bila moda. In poslej je ostala odlična rodbina in je izkušala prihodnjemu papežu iz druge rodbine življenje na vse mogoče načine zagreniti, ali pa, če se je izkazoval, zagreniti življenje tistim, ki so bili njegovi neprijatelji. In da je šlo to pri razdražljivem laškem značaju dosti

daleč, je na dlani: umori, napadi, zastrupljenja, plenitve posestev, ujetja in zapori, boji v mestu in izven mesta, usmrtnitve, iztrebljenje celih rodovin — res, najtemnejši časi cesarskega Rima so bili še vedno otroška igra proti tem časom papeškega Rima . . .

Ko je začelo papeštvo pešati, in so minile dobe roparstva, so začele pretepaške familije igrati grandseigneurije, dale so si privesiti k imenom knežje naslove, naslikati na svoje ekvipaže krone, in so tvorile zlato zarjo in rdeče oblake okoli zahajajočega papeškega solnca. Njih mladi člani so hodili za častnike v papeško gardo, očetje in matere so polnili cerkve pri velikih cerkvenih slovesnostih, in njih kočije so se vozile za papeško kočijo pri vožnji po Rimu. Kajti takrat so iz Vatikana, četudi ne bogato tekli, pa vsaj še curljali srebrni potočki in padale zlate kaplje.

Toda prišli so še hujši časi. Savojec je vdrl v Rim, naselil se je v Quirinalu, in sveti oče se je zaprl iz trme v Vatikanu. Prenehali so curljati potočki, prenehale padati zlate kaplje. Proza življenja je potrkala neusmiljeno na vrata palač, na vrata, katerih ključavnice so bile vzete iz antičnih templjev, in katerih okraski so bili umetno napravljeni od mojstrov renesance, odprla jih je, ni ji bilo mar s portami obšitega portirja, stopila je po mramornih stopnicah in se je nastanila v fotelju v veliki dvorani ravno pod sliko ponosa in dike vse rodbine, tega ali onega svetega očeta. In knez, da bi se je iznebil, je prodal, kar se je dalo prodati: vilo v Albanskih gorah, galerije starih mojstrov, in nazadnje tudi palačo, v kateri je njegov rod toliko sto let prebival.

Vilo Borghese s parkom vred je kupilo mesto Rim, galerijo Sciarra-Colonna pariški Rothschild, Palazzo di Venezia avstrijska država za svojega poslanika pri Vatikanu, v Palazzo Caffarelli na Capitoliju prebiva poslanik cesarja Viljema II. V Palazzo Boncompagni stanuje vdova po umorjenem kralju Humbertu, Margareta Savojska, Palazzo Farnese je lastnina francoske republike, katere poslanik prebiva ondi — in tako označujejo samo emblemi papežev, kardinalov, grbi rodbin nad vrati in imena prejšnje lastnike. Šest lilij na način bourbonskih lilij rodbino Farnese, steber Colonne, čebele Barberine. Prodajanje galerij in starih spominov se je razširilo v taki meri, da je bila kraljevska vlada prisiljena izdati prepoved izvažanja umetnin iz Italije. To je bil udarec za stare rodbine, toda vlada kupuje sama, kolikor ji dovoljujejo sredstva, od bankroterjev za javne muzeje. Museo Boncompagni-Ludovici, zdaj Museo Nazionale delle Terme, je lep uspeh tega stremjenja in gotovo ne bo zadnji.

Druge rodbine so pogledale prozi življenja pošteno v obraz, porazgovorile so se z njo, dale so si svetovati in začele živeti novo življenje po novem načinu. Izpremenile so puste planote Campaigne v pašnike, skrbe za bele vole z dolgimi zakrivljenimi rogovi, za mleko, maslo in sir, in knežji kronici se pri tem dobro godi. Njeno zlato vsaj ne blede. Večina njih pa se ni z bogala z novimi političnimi razmerami. Njih tradicija jim tega ne dovoli. Ne hodijo na dvor savojskega uzurpatorja, za to pa se kažejo v sijaju ob prilikah vatikanskih slavnostij, ki pa so dandanes že redke;

njih sinčki služijo še vedno za častnike v papeški gardi, svoje člane ženijo in može le v svojem ozkem krogu, in dan na dan jih je videti v nekakih starih ekvipažah s starimi grbi in starimi lakaji, ko se peljejo v vrsti vozov na promenado na Monte Pincio, ko zahaja solnce za Vatikanom in svira vojaška godba Garibaldijevo himno.

Drugi se vdeležujejo javnega življenja, toda le v mestni upravi. Knez Colonna na primer je bil do nedavnega časa rimski župan. V parlament pa se ne dajejo voliti, in člani senata niso.

Včasih pa preleti po časopisih novica, ki kaže, da mora biti mir takega življenja precej mučen in nadležen; pred par leti je ušla iz njega življenja žejna krasotica, kneginja Pignatelli, in je nastopala po chantanih glavnih evropskih mest. Bila pa je izžvižgana skoraj povsod, kajti grobi ljudje današnjih dnij nimajo spoštovanja do grbov in ne poznajo preteklosti: kneginja Pignatelli je bila iz rodu, ki je dal krščanskemu svetu Innocenca XII. in ki ima v grbu tri kangljice.

Ali pa spet beremo, da je bil knez Borghese zaprt radi ponarejanja menjic — nesrečno človeštvo ne ve, da je izšel iz tega rodu papež Pavel V., da ima ta rod v grbu dva ptiča in krono nad njima, in da je bil to rod, v katerega je veliki Napoleon omožil svojo najljubšo sestro, lahko-miselno krasotico Pavlino.

Palače teh starih papeških rodov so pristopne gotove dni. Lakaj pobira vstopnino, drugi lakaj odpira vrata v dvorane in sobane, koder vise po stenah slike znanih in manj znanih imen renesance, in kjer stoje sredi dvorane antična poprjsja, od-

lomki kipov in kapiteli od stebrov. Fotelji, prevlečeni z ogoljenim blagom vabijo sesti, stare shojene preproge prigušujejo korak, na stropih so freske obledelih barv, in povsod tihota, taka tihota, da tudi človek samo šepetaje govori. In semtertja taka čudovita stvar, da ti kar sapa zastane: v palači Doria-Pamfili slika Innocenca X., slikana od Velasqueza — vse svoje življenje nisem videl, kaj, niti sanjal ne, da je taka slika mogoča; ako dela slikarstvo čudeže — tu je tak čudež. Dvorišče palače Massimi je cel muzej antičnih stebrov, odlomkov kipov, reliefov in ornamentov, filigranskih fontan in veličastne arhitekture. V palači Farnese, ki ji je sezidal fasado sam Michelagnolo, je v veži sarkofag mladostne Cecilije Metelle, katere tomba stoji na appijski cesti; na nje dvorišču pa leže razmetani mramorni stebri s krasnimi kapiteli, odlomki kipov, žare, napisi — vsak, tudi največji muzej kateregakoli evropskega mesta bi se lahko z njimi ponašal. V palači Colonna je Madona od Palma Vecchio in pokrajine Poussinove — kadar kraljevska vlada vse te zbirke centralizira, bo to galerija vseh galerij, ki je ne bo mogoče ne pregledati, ne obseči . . .

Kralj zedinjene Italije prebiva v Quirinalu. Papež Gregor XIII. je postavil to palačo, „da bi sebi in svojim naslednikom sedež pripravil, kjer bi se dobrota popolnoma čistega zraka uživati mogla“, zakaj niti Lateran, niti Vatikan ga nima. Quirinal je ogromno poslopje. Zelene žaluzije v vseh oknih so spuščene, in pred vhodom koraka po hodniku vojaček s puško. Solnce pripeka na vso moč, vojaček pa je napravljen, kakor za po-

tovanje na severni tečaj. Ima plašč, gamaše, zapet do vratu — bog si ga vedi, čemu mora biti ta laški militarizem vendar v nekateri stvari tako glup kakor vsak drugi militarizem ostale Evrope! Pred palačo je fontana, in na nji kolosalna skupina Castorja in Polluxa, bel mramor, čisto antično delo. In z rampe krasen razgled na Vatikan, ki zahaja solnce za njim . . . Če pogleda sveti oče skozi okno, vidi lahko uzurpatorja svojega posvetnega gospodstva v oknu.

In če pogleda skozi okno Vittorio Emanuele III., vidi oni zakajeni, brezoblični Vatikan, in za njim zahajajoče solnce. Dan za dnevom zahajajoče solnce . . .

XXXI.

Ob solnčnem zahodu.

Na oglu palače Braschi stoji mramornat torzo grške skupine: Menelaos z mrtvim Patroklom. Mogoče je bila skupina nekdaj med okraski bližnjega Domitianovega stadija. Tu je ležala napol v zemlji, ljudje so ob dežju stopali po mramornem Menelajevem hrbtu, dokler ga ni dal l. 1501. kardinal Caraffa dvigniti in postaviti na podstavek. Bernini ga je sicer proglasil za najlepšo vseh dotlej najdenih antik, toda do nesmrtnosti je pripomoglo temu torzu nekaj drugega nego krasota. Nekje blizu tukaj je stanoval grbast dovtipnež in šaljivec, krojaček Pasquino, in njegovim znancem se je zdelo, da postavljeni torzo tako živo spominja njegove postave, da so ga začeli imenovati Pas-

quino, in ljubi Pasquino je takoj tudi prevzel burke in šale svojega predhodnika sosedom, potem vsi okolici in nazadnje tudi vsemu večnemu mestu v zabavo. Zasedoval je dogodke, povedal, česar si ni upal nihče povedati, bičal z dovtipom papeže in njih vlado, kardinale, škofo, in postal oče pasquila, začetnik satiričnih letakov, listov in časopisov. Nič se ni zgodilo v Rimu, česar bi ne bil Pasquino glosiral, jutro za jutrom so bili na njem pritrjeni papirčki z dovtipi, epigrami, opazkami, radovedneži so se zbirali okoli njih, jih brali ter jih raznašali po mestu. Čisto papeško ljudstvo namreč Rimljani niso bili nikoli — Pasquino je govoril za nje in govoril jim je iz srca. Hadrijan VI. je hotel dati vreči kamenitega zasmehovalca v Tiberu, in samo vojvoda Sessa ga je rešil z opombo, da bo živel Pasquino tudi v Tiberi kakor žaba dalje, in da bo še naprej govoril; drugi sveti očetje so ga dali stražiti od mezdnikov, pa niso ničesar opravili, Pasquino je delal dovtipe ven in ven. Ko je Urban VIII. iz rodu Barberini oropal Pantheon in uničil mnogo antičnih spomenikov, je zinil Pasquino: Quod non fecerunt barbari, fecerunt Barberini (česar niso napravili barbari, so napravili barbarčki) — dovtip, ki je postal docela sodba zgodovine. In govoril je v vseh časih, najživahneje v najslabših časih, za vlade inkvizicije in podjarmljenja, ko je bil vsak človeški jezik obsojen na molk.

Na dvorišču Capitolinskega muzeja leži kolosalen kip neke reke s školjko v roki. Morebiti je to Ren, morebiti je stal nekdanj na Augustovem foru in potem pri cerkvi svete Martine blizu Ma-

mertinskih ječ. Temu kipu je izdelo rimsko ljudstvo ime Marforio, in ta Marforio je postal tovariš in sodelavec Pasquinov. Dajala sta si vprašanja, odgovarjala si nanje, dopolnjevala drug drugemu izreke in razsodke — rebelantskim rimskim dušam na veselje in v jezo tistim, ki so bili zadeti. Neki rimski kaplanček, brezpomembna ničla, je postal po papeževi naklonjenosti kardinal. Sestra mu je bila perica in je seveda morala opustiti to obrt. Pasquino vpraša Marforija: Zakaj si pa tako umazan, Marforio, zakaj si nisi niti srajce preoblekel? In Marforio odgovori: Tiho, tiho — moja perica je postala včeraj princesa. —

Ali pa: V Pasquinovi ulici (ta ulica se imenuje še dandanes tako po kamenitem satiriku) se je ženil papeški advokat Giovanni de Cesari s Cornelijo iz rodbine Roma, in ta devica ni bila ravno na najboljšem glasu. Pasquino ga je opozoril: Caesar cave, ne Roma tua res publica fiat! — Mladi soprog je šel mimo, bral svarilo, razjezil se je in prilepil tja zvečer odgovor: Stulte! Caesar imperat! — in zjutraj je bral opazko k njemu: Imperat! Ergo coronatus est! — In še en duet: Papež Gregor XIV. je nastopil potovanje v provinco in njegovi podrepniki so gospodarili v Rimu. Pasquino vpraša Marforija: Zakaj plakaš? Marforijo odgovori: Kako moreš vprašati? Ali nismo izgubili pastirja? Kdo bo zdaj ovce čuval? — Neumnež, ga tolaži Pasquino, ali niso ostali psi za varstvo črede?

Cele zbirke so teh pasquinad iz raznih let . . .

Ta dva antična mramorja, eden z mesta, kjer je bil Domitianov stadij, drugi iz razvalin Fora,

sta zrla v življenje papeškega Rima in sta ga sodila z zasmehi in dovtipi, ki bi bili delali čast marsikateremu satiriku propalega imperija. Stala sta v boju proti papeštvu, ko ni bilo niti najmanjše nade — ne na zmago — nego bodisi tudi na najmanjši uspeh. In glej, ideja kljubovanja in upora, ki sta jo nosila, je prešla ljudem nekoliko generacij v kri — in danes je politična moč papeževa za vedno uničena, papeštvo samo leži na smrtni postelji in ne vstane nikdar več. Duša srednjega veka umira v temotnih vatikanskih palačah.

*

Na Campo de' Fiori, tem zelo živahnem sadnem trgu rimskem, je bilo za vlade svetih očetov morišče. Mnogo grmad je plamenelo tukaj v večjo čast in slavo Kristovo, mnogo ljudij je zgorelo na njih — človek bi ne rekel, da je bil ta prijazni in šumni mali trg pozorišče takih scen. Dne 17. februarja 1600., tistega leta, ko je Klement VIII., tisti mehkočutni papež, ki je dal usmrtiti Beatrico Cenci in njeno mačeho, slavil slavni jubilej končanega stoletja, ko je v Rimu mrgolelo romarjev iz vseh krajev katoliškega sveta, je bila tu postavljena grmada, na njej privezan h kolu in sežgan bivši dominikan, krivoverec Giordano Bruno. Po burnem življenju, po bojih proti dogmam, ki jih je bojeval v celi vrsti evropskih mest, po sedemletnem bivanju v ječi rimske inkvizicije je bil obsojen v prisotnosti Kristovega namestnika na zemlji na smrt v plamenih. In čakali so do jubilejnega leta, da bi bili lahko tisoči in tisoči romarjev priče

kazni, kakoršna zadene krivoverce. Skoraj dvesto let po Husu in ravno sto let po Savonaroli. In na gledalce je ta eksekucija prav dobro vplivala. Gašper Schoppe, bojevit Nmec v papeževi službi, tisti, ki je bil potem poslan k štajerskemu nadvojvodi, poznejšemu cesarju Ferdinandu II., da bi mu bil pomočnik pri izvrševanju prisege, storjene v Loretu, ta Gašper Schoppe je videl Brunovo smrt in je o njej zasmehljivo pripomnil: Tako se je torej počasi pekel in zdaj naj oznanja na onih svojih drugih izmišljenih svetovih, kako ravna Rim z bogokletniki in brezbožneži . . .

Toda duh filozofa in krivoverca je ostal najbrže na tem svetu in je deloval tukaj dalje. Kajti na mestu, kjer je stala njegova grmada, je bil postavljen l. 1889. krasen bronast spomenik njegov, postavil ga je Rim ob ostrem in brezuspešnem protestiranju papistov, in oznanja slavo ubitega mučenika ideje in filozofskega predhodnika moderne Italije. V vrsti reliefnih portretov vidimo sliko našega Husa, podobe Vanninija, Campanelle, Wiclifa, Serveta in drugih bojevnikov; napis na spomeniku pa je dostojen tega dela kiparja Ettore Ferrerija: „Stoletje, ki ga je slutil, mu je postavilo spomenik na mestu, kjer je gorela njegova grmada“ . . .

*

Stopava na Janikul. V samostanu Sant' Onofrio grob nesrečnega Torquata Tassa in sobica, kjer je preganjani pesnik umrl pred svojim kronanjem na Capitoliju. Par sto korakov naprej Tassov hrast, pod katerim je pesnik sedeval. Rim leži

zdolaj krasno razprostrt na svojih gričih v solnčni svetlobi. Popoldanski dih poigrava kakor smehljaj po njegovih črtah, ploskvah in kupolah. Tassov hrast je od bliska razklan, toda preostali del zeleni še vedno . . .

Na Janikulu je prekrasen park. Vse južno rastlinstvo se blešči tu v svojih bujnih formah in osenah svojega zelenja. In na najlepšem njegovem mestu se dviga ogromni spomenik Giuseppe Garibaldija na konju, ustvarjen l. 1895. od Emilija Gallerija.

Tega narodnega junaka zedinjene Italije je mogoče razumeti samo v Rimu. Samo v tem mestu, ki je bilo vedni predmet njegovega gorečega hrepenenja. Zato je bil dosleden neprijatelj papeštva in mu ni dal miru, dokler mu ni bil iztrgan Rim. Kadar ni stal s svojimi Garibaldinci proti njemu na bojišču, kadar ni pripravljaj napadov in naskokov, je pisal proti njemu romane in verze. Protipapist z vsakim dihom, z vsakim živcem. Posebna ideja antipapizma. In pri tem tip vročerkvnega strastnega Italijana z reminiscencami antike. Sam ni imel — izvzemši vpada v Sicilijo in v neapeljsko kraljevino — mnogo uspehov — pa kaj za to? Otrokom Italije zadošča, da se je boril za idejo, ki je zmagala. Bil je izraz hrepenenja milijonov, in to hrepenenje se je vresničilo. V Italiji ga ni popularnejšega imena . . .

In njegov spomenik ga kaže tako, kakor živi v duši zedinjene Italije. Junak nadnaravne velikosti stoji na najlepšem kraju Rima. Sicer je pa to eden izmed onih redkih vojaških spomenikov, ki niso banalni. Ni zasenčen od dreves, in če se odpre

od kateregakoli dela mesta pogled na Janikul, je videti onega bronastega jezdeca na najvišjem mestu vrha kakor na straži bdečo vedetto ali kakor mirnega, horizont ogledujočega, zadovoljnega in sedanjemu položaju blagoslova želečega vojskovodjo . . .

Ob cesti, ki se spušča k Fontana dell' Acqua Paola, so poprsja laških bojevnikov novešje dobe — tovariši Garibaldijevi stoje tu pod svojim vodjo.

In še nekaj ima ta kip na konju. Njegova glava je obrnjena na levo, v smeri proti Vatikanu. In v izrazu obraza igra tak zmagovit smehlaj, da ni mogoče verjeti, da bi bil ta pogled samo slučaj . . . Če pogleda torej sveti oče skozi okno te fronte, ki je obrnjena proti Janikulu, vidi tu glavo največjega neprijatelja papeštva, če pogleda z druge fronte, gleda v okna Quirinalu, kjer sedi Savojec, uzurpator Viktor Emanuel III. — Kaj pomaga revežu sv. očetu ta prostovoljna ječa, če pa ima te svoje sovraže pred očmi, brž da pogleda skozi okno?

In ko si ne sme prižgati niti grmade več, in ko bulle nimajo nobenega pomena več, in bi se ekskomunikacijam in prokletju smejal nele prizadeti, temveč tudi ves širni svet? . . .

XXXII.

Dvajsetega septembra.

Venti settembre, obletnica osvojitve Rima od kraljevske vojske, največji narodni praznik zedinjene Italije.

Toda moč papeštva je bila zlomljena že par desetletij pred tem letom 1870. Le še vsled zgodovinske vztrajnosti se je vlekla še nekaj časa, predno je propadla popolnoma. Francoski in angleški filozofi, cesar Jožef II. in nazadnje velika francoska revolucija, katere karakterji kakor da dihajo dih antike, so bili ob Petrovo skalo bolj nego je mogla prenesti. In l. 1798. je vdrl general francoske republike v večno mesto, izpremenil patrimonium Petri v rimsko republiko in odpeljal papeža Pija VI. v Valenco kot jetnika. Pij VI. je umrl v tamošnji citadelli, in kardinali so izvolili v Benetkah novega Pija, to pot VII., za papeža, in ta sveti oče se je spet lahko vrnil v Rim, toda v varstvu avstrijskih, angleških in — turških (!) topov in bajonetov, katerim so se Francozje umeknili. Kazalo je, kakor da sije spet solnce božjega usmiljenja na svetega očeta: Napoleon, prvi konzul republike, je sklenil z njim celo konkordat l. 1801., tam sicer ni bilo več niti sence stare slave in mogočnosti papeške, toda sveti oče je zaupal nele v milost božjo, temveč tudi v bajonete, kanone in boljše čase. Pa so prišli še slabši časi: Napoleon se je dal izvoliti za cesarja Francozov in je naročil Petrovemu nasledniku, naj pride v Pariz in ga krona v Notre Dame. In papež je prišel. Kardinal Fesch je v noči 1. decembra na papežev ukaz nagloma blagoslovil zakon cesarja in cesarice, ki dotlej nista bila cerkveno poročena, in 2. decembra je bilo slavnostno kronanje. Papež je mazilil Napoleona z vsakovrstnimi mazili, toda ko je hotel vzeti krono in mu jo posaditi na glavo, jo je prijel cesar sam, in sam si jo je posadil na

glavo. In sam je kronal tudi cesarico — v veliko razočaranje svetemu očetu, ki je bil tu naenkrat samo gledalec in statist. Pa takoj se je streznil, stopil k stopnicam prestola in pozdravil Napoleona z besedami, s katerimi je bil pozdravljen nekdanj Karol Veliki v baziliki sv. Petra: Vivat in aeternum semper Augustus!

Pred tisoč leti je šel Karol Veliki v Rim, da bi si dal posaditi od papeža v baziliki sv. Petra cesarsko krono na glavo — za tisoč let si naroči sin korsiškega advokata, obnovitelj države Karola Velikega, ki ga imenuje „svojega jasnega prednika“, papeža iz Rima; naroči zato, ker najbrže ne ve nobene nove forme za ceremonijo kronanja. In kakor poslušen vazal, kakor pokoren sluga prihitelji Pij VII., mazili, gleda, kako se Napoleon krona, in moli novemu cesarju za blagor in srečo, kakor se je to delalo pred tisoč leti.

In ko se vrne v Rim, upa iznova v božjo pomoč, kanone, bajonete in boljše čase . . .

Le da so prišli še slabši časi. Sveti oče je bil nekako nestrpen in ni hotel čakati, da bi se gospodu bogu zljubilo, prihiteti mu na pomoč, in zvezljal se je nekoliko bolj z neprijatelji cesarja, za katerega je bil nedavno tako odkritosrčno molil, da, celo zastarele grome cerkvenega prokletstva je pripravljajl Napoleonu. Toda jeklene oči korsiškega moža so se samo smehljale in 17. maja 1809. leta, ko mu je poteptana Avstrija ležala pred nogami, je izdal v Schönbrunnu pri Dunaju ukaz, s katerim jemlje papežu vse, kar mu je bil nekdanj jasni prednik Karol Veliki dal v fevd, „v fevd“, piše Napoleon, češ da s tem Rim ni pre-

nehal biti del cesarske države. S tem odlokom je bilo končano posvetno gospodstvo papeško, in Rim je postal drugo glavno mesto francoskega cesarstva. Pij VII. je sedel v Quirinalu, ko je kardinal Pacca prisopihal k njemu z besedami: Consummatum est, dopolnjeno je. Papež je podpisal nanagroma sestavljeni protest in treščil pripravljene grome cerkvenega prokletstva na cesarja. Toda komaj se je pojavilo prokletstvo na vratih treh glavnih rimskih cerkva, je prijel francoski general svetega očeta, ga vteknil v poštni voz in odpeljal v Savonno. Niti ena roka se ni genila nikjer v njegovo bran — odlični rimski svet se je zabaval v palači Doria na gostiji, ki jo je priredil Napoleonov general.

In ravno v tem času je Napoleon potreboval iznova pomoči cerkve — za ločitev od Jožefine. In cerkev je ubogala. Proglasila je cesarjev zakon v silno učenem in zverženem kanoničnem procesu za neveljaven, in Napoleon se je zdaj lahko mirno oženil z novim cerkvenim blagoslovom s hčerjo cesarja Franca I.

In otrok Napoleonov in avstrijske cesarične je bil imenovan rimski kralj.

Na dunajskem kongresu 1814. leta so bile nekatoliške države Rusija, Anglija in Prusija, ki so se poganjale za novo ustanovitev papeške države.

Toda silna nacionalna ideja je delovala dalje za zedinjenje Italije. Po zakrknjenem nazadnjaku Gregorju XVI. je nastopil Pij IX., ki je bil pozdravljen s tako velikim entuziazmom, kakor je bilo veliko hitro za tem razočaranje vseh nad, ki

so jih imeli do tega papeža. In spet so morali tuji topovi in tuji bajoneti čuvati svetega očeta proti laškim rodoljubom in to pot je bilo to — francosko orožje. Nesrečni Napoleon III. ni razumel logike zgodovine, podredil se je željam svoje bigotne žene, krasne Evgenije, in je branil Rim proti Garibaldiju in proti aspiracijam svojega zaveznika Viktorja Emanuela II. V senci napoleonskih bajonetov, morda pijan čarobe velikega imena Napoleon, je realiziral Pij IX. svoje cerkvene sanje: o brezmadežnem spočetju device Marije in o papeški nezmotljivosti, sanje, ki so se iz njih rodili viharji, razkoli, zasmeh in sramota — toda avtokrat Pij je veroval v napoleonsko zvezdo . . .

Dne 18. julija 1870. je bral papež v cerkvi sv. Petra dekret o osebni nezmotljivosti papeža. Njegov prestol je bil v sredi med kardinali in škofi tako postavljen, da bi morala v trenutku branja pasti tja zarja solnca in ga obdati s krasno gloriolo. Toda ravno v tistem trenutku se je nebo prevleklo z oblaki, prišla je ena tistih naglih in divjih rimskih neviht, in ko je papež bral, je mesto pričakovanega svetlobnega efekta grmelo, se bliškalo in je lil dež kakor iz škafe . . .

Drugi dan na to je bila v Berlinu napovedana vojna. Papež je v svoji osebni nezmotljivosti blagoslovil seveda francosko orožje, in Francozje so izgubili. Dne 2. septembra se je udal Napoleon III. pruskemu kralju v obleganem Sedanu . . .

Francoska vojska je odšla iz Rima. In zjutraj dne 20. septembra so vdrli bersaglierji generala Cadorne po peturnem boju artilerije skozi odprtino v Aurelianovem zidu poleg Porte Pie v Rim.

Ljudstvo je vriskalo, niti enega Rimljana ni bilo, ki bi bil genil z roko za tistega, ki se je imenoval dotlej Pontifex Rex. Plebiscit 2. oktobra v celi dotedanji papeški državi je pokazal, da je za papeža 1507 glasov, proti njemu pa 133.681. Posvetna vlada Nesreče Cloveštva je bila za vedno uničena, 31. decembra je prišel Viktor Emanuel II. prvič v večno mesto, in Rim je postal kapitala zedinjene Italije.

To je torej venti Settembre.

Hiše so okrašene z zastavami. Zeleno-belordeče trikolore s savojskim križem na sredi plapolajo v čistem zraku. Po ulicah valuje ljudstvo v prazničnih oblekah in očividno praznične volje. Rimljan porabi sploh rad vsako priliko, ki mu daje praznično voljo, zato ker mu dovoljuje uiti brez očitkov vesti od dela na ulico. Vojakov v paradnih uniformah kar mrgoli med ljudstvom. Zjutraj so imeli slavnostno parado in defiliranje pred svojimi dostojanstveniki, seveda brez maše pod milim nebom, ki je pri vsaki drugi armadi neizogibna. Laški vojak ne hodi z duhovnikom roko v roki, kar je razumljivo, in posebno ne na tak spominski dan, kakor je dvajseti september. Vse državne zbirke, vsi muzeji, Colosseum, Forum, Palatin so zaprti. Praznik, temeljit naroden in državen praznik . . .

Večer. Na Piazza Colonna sva. Trg je slavnostno razsvetljen in se kar tare ljudij. Vojaška godba v paradnih uniformah gre na podij pod stebrom Marca Aurelija. Na prosojni uri kažejo

kazalci deveto. Vojaki zaigrajo. Šumeči in bučeči hrup je naenkrat utihnil.

Marcia Reale Italiana, kraljevska koračnica laška. Bog vedi, kakšno kri imajo ti ljudje za godbo! Taka uspavanka je ta koračnica, in oni stoje kakor očarani, in vojakom se iskre oči v pobožnem navdušenju. Kaj ko bi slišali tako-le naše koračnice! In da bi jih igrala naša godba!

Doigrali so. Ploskanje, dolgotrajno ploskanje, toda nekam hladno, tako oficialno ploskanje.

Vojaki začno iznova — toda samo dva takta in ljudje kakor da je planil bes vanje! Kriče, vris-kajo, ploskajo, tolčejo s palicami ob tla — ah, Inno di Garibaldi, Garibaldijeva himna! Ritmična skladba brez posebne vrednosti, ampak kako jim to govori! Kaj oni pri tem čutijo! In par taktov je, kjer trobijo trobente fanfare kakor za naskok. Va' fuora d' Italia, va' fuora ch' è ora — in tu prikipi poslušalcem navdušenje do bakhantske besnosti. Trg se trese ploskanja, rjojenja, petja, tepanja, oči blešče, klobuki migajo po zraku — Inno di Garibaldi dogrmi, toda iznova ga morajo zaigrati. In pri Va' fuora enako bakhantsko navdušenje — res, samo v Rimu razume človek, kaj pomeni ime Garibaldi, ime improvizatorja laškega rodoljubja, katerega kip gleda tam z Janikula s porogljivim izrazom po strani dol proti Vatikanu . . .

Va' fuora d' Italia . . .

Petič, šestič, sedmič igrajo to himno Garibaldija in pri teh taktih vselej ta frenetični, brezkončni in nepojemajoči izbruh!

In zdaj nova melodija — in spet ploskanje in vriskanje! Inno di Mameli, Mamelijeva himna. Himna onega vojaka-pesnika, ki je padel v dva-
indvajsetem letu svoje dobe kot Garibaldijev ad-
jutant l. 1849. pri brambi Rima proti francoskim
vojakom, in ki spi tam na pokopališču pri San
Lorenzo pod krasnim spomenikom svoj večni sen.
Postava Goffreda Mamelija od belega mramorja
leži tam v svoji mladi navdušeni krasoti pokrita z
razvitim praporjem, sabljo v roki, in rože cveto
okoli njega, aristokratske septembrske rože — in
melodija te njegove himne, mehka in vendar
moška, je takorekoč dih njegove duše, mlade,
junaške pesniške duše.

Fratelli d' Italia, l' Italia s' è desta:
del elmo di Scipio se cinta la testa — —

in neki človek, mož iz ljudstva, se skloni k meni
in mi navdušeno šepeta: Inno di Mameli, in ime
Mameli izgovarja tako nežno in mehko, kakor bi
ga z jezikom gladil . . .

Petič, šestič, sedmič igrajo to Mamelijevo
himno in navdušenje poslušalcev ne vplahne in
ploskanje ne oslabi.

In odzgoraj s stebra Marca Aurelija gleda
kovinasti galilejski ribič v to vrvenje in se ne gane,
ne razume ga, ker sploh ne razume znamenj časa.

Godba zasniva spet Marcia Reale. Kar se
oglasi oster žvižg. Na to nasprotujoče ploskanje.
Ljudje se gneto in rinejo v eno stran. In iz gruč
peljejo karabinierji fanta z rdečo kravato. Socialist.
Odvedo ga proč, nekam v mrak ulic.

Godba igra dalje. Spet žvižganje. In spet krik. In še močnejše ploskanje. In spet peljeta dva karabinierja novo žrtev. Spet fant z rdečo kravato. Pa komaj so ga odpeljali, skoči drugi na stol in nekaj beseduje. Godba igra svoje fanfare, ali on jo prekriči. Nekdo mu ploska, drugi ugovarjajo. Karabinierji so prišli, potegnili so ga po rokodelsko dol in ga peljejo proč. V lice je bled, toda oči mu žare zmagoslavnega navdušenja.

— Kaj se zgodi z njimi? — vprašam zgovornega sosedu.

— Prespe se do jutra v stražnici, potem jih izpuste. Tako delajo vedno. To so socialni demokrati. —

Godba je doigrala, pride daljši premor. Muzikantje si brišejo pot.

Navdušen študent je skočil na stol in govori. Rodoljubno. Trst, Trident, podjarmljeni bratje v krempljih črnega orla — ploskanje, hrum, navdušenje. Publika rjove po Garibaldijevi himni. Kapelnik gleda nekaj časa brezbrizno, toda ko šum ne poneha, da znamenje. Igrajo Garibaldijevo himno. Ploskanje brez konca in brez meje — niti takta ni slišati. In na stolu stoji že drugi govornik, spet najbrže študent. Govori z ognjem in z gestami — Tergeste — Trento, podjarmljeni bratje — črni orel — več ne slišimo in komaj sliši kdo drugi več. Toda ploskajo in rjové. Neki socialist je spet zažvižgal, vržejo se nadenj. In godba igra Inno di Garibaldi . . .

La terra dei fiori, dei suoni e dei carmi,
ritorni, qual era, la terra dell'armi!

Di cento catene ci avinser la mano
ma ancor di Legnano — sa i ferri brandir!

Pol enajstih. Vojaki so doigrali. Ljudje se
razhajajo. Domov, v kavarne, v gostilnice . . .
Venti Settembre je minil . . .

XXXIII.

Dediči.

„In ko so ga bili križali, so si razdelili njegova oblačila . . .“

Tako se je zgodilo po besedah evangelista na Golgati, tako se je zgodilo v imperiju, ko je položilo zmagovito krščanstvo svojo nogo mrtvi antiki na tilnik, tako se je zgodilo po 20. septembru 1870. tu v večnem mestu, ko so zaplapolali zeleno-belo-rdeči praporji z Angelskega gradu, zadnje papeževe trdnjave.

Homo homini lupus: predno padlega pokopljejo, ga oropajo vsega, kar se da uropati — idej, orožja, dragocenosti, denarja, posestev, to je že ena izmed večno prakticiranih resnic historije. S čimer je papeštvo tako dolgo živelo, je prevzelo iz antike: idejo imperializma, bojne institucije, formo svojega življenja, nebesa in pekel, podkupovanje božanstva z daritvami in molitvami, celo vrsto svetišč, in če že ne celih svetišč, pa vsaj zidov, stebrov in kipov. Edino, kar je dodalo k temu iz svojega, je bilo zaslužnjenje človeškega duha in zniveliziranje človeške individualnosti.

Moderna Italija ni vodila boja proti papeštvu kot cerkveni instituciji: nji je zadostovalo, da je vzela papežu posvetno vladu. Pustila je svetega očeta v njegovem Vatikanu, pustila mu je obledeli pomp in dekadenco njegove slave, zakaj v Rimu je doigralo vse, kar je bilo srednji vek. Ni vodila boja proti njemu, kajti tu v Rimu je boj dobojevan: nasprotnik je padel in ni bilo treba niti enega udarca. In zato tudi boj proti cerkvi ne bo bojevan pod zidovi Vatikana, temveč zunaj, daleč zunaj, na periferiji njene mogočnosti. In s periferije se bo valil proti središču, pa tudi potem ne bo končalo papeštvo s kako veliko katastrofo, kakor končavajo dolgoletne države. Papeštvo bo životarilo vsled zgodovinske vztrajnosti še kako stoletje, odevalo se bo še vedno v obledeli svoj pomp in bo pri tem vedno največji in najvsihljivejši izmed vseh beračev — toda ko bo na periferiji pobita človeška neumnost, bo ugasnilo tudi ono v najostudnejši smrti, kar jih pozna zgodovina — vsled smešnosti.

Idej ni prevzela moderna Italija od papeštva nobenih. Niti form, niti orožja, niti bojnih institucij. In čisto prav. Papeštvo je tako srednjeveška prikazen, da, srednji vek sam, da se ne da iz njega prav nič porabiti za šumno življenje nove dobe. In Rim je živel svoj srednji vek vse do 20. septembra 1870 . . . Le par poslopij je mogla vporabiti, in ta je torej vzela. Za svoja ministrstva, za svoja sodišča in za urade. V Palazzo di Monte Citorio je dala svoj parlament, samostan sv. Silvestra je izpremenila v prekrasno poštno in brzozjavno poslopje, v Collegio Romano, nekdanji

jezuitski kolegij, je namestila svojo zvezdarno, gimnazije, knjižnico Viktorja Emanuela II., etnografski muzej, in je znatno razširila Museo Kircheriano, ki ga je tu našla. Iz Dogana di Terra, nekdanj papeškega carinskega urada, je napravila borzo. Dogana di Terra je bila v starem Rimu Neptunov tempelj, enajst ogromnih mramornih stebrov na eni strani kaže še zdaj, kakšno poslopje je moralo to biti, predno so ga dobili sveti očetje v svoje roke. In če povem še, da je nova vlada dala nekaterim ulicam in trgom nova imena, sem naštel vse, kar je vzela padli papeški mogočnosti.

Kar pa je sama napravila iz Rima v teh par desetletjih, je naravnost čudovito. Število prebivalstva se je podvojilo in temu primerno je naraslo tudi število hiš. Res, da to niso ravno cvetovi arhitektonske lepote — v tem ne zaostajajo moderne rimske hiše prav nič za drugimi velikimi mesti — toda reprezentacijska poslopja njegova, kakor Banca Nazionale, poliklinika, vojno ministrstvo in justična palača so vredne, da si jih človek ogleda. In Via Nazionale, glavna cesta modernega dela mesta, je krasna ulica, jasna, ponosna, polna šumnega življenja, ki se človek tako rad vanj potaplja, ker ima tu vse, česar išče v velikih mestih: pašo za oko, živahni dih življenja za uho in hkrati samoto svojih mislij pri vsem tem.

Na tej Via Nazionale najdeš na ovinku majhen park s palmami in travo in sredi njega kos prastarega zidovja od kvadrov — to je s pieteto ohranjeni ostanek prve rimske utrdbe, kos zidovja kralja Servija Tullija . . .

In v lepem Palazzo del' Esposizione di Belle Arti se prezentira človeku umetnost moderne Italije. Slike in skulpture, vse je pregnanten izraz italske duše današnjih dni. Nenavadna, skoraj kolerična živahnost, himnična ekstaza, poza bolj prirojena nego zavedna, in pri tem včasih kar odbijajoče stremljenje po realizmu oblike. Barve, marmorji, bron — vse to diše dih naših dni, tako različno in daleč od tistega ponosnega miru antičnih spomenikov, kakor so daleč otroci današnje Italije od onih mož in žena, ki jih je rodila ta dežela v Augustovih dnevih . . .

Toda vkljub tej različnosti značajev nadaljuje moderna Italija vedoma tam, kjer je velika antična doba prenehala, in se priznava k nji kot potomec in dedič. Išče njene ostanke in jih znaša v muzeje, izkopava in čisti nje slavne kraje, nje Forum, nje Palatin, nje kopališča, stadije in amfiteatre, in brani z zakonom prodajo kipov, skulptur in slik v tujino. S tem zakonom varuje tudi dela renesance, ki je bila nov zaskvit antičnih plamenov, in varuje z njim tudi glavni vir dohodkov celi deželi. Kajti Italija živi le od svoje preteklosti, le od tujcev, ki prihajajo gledat njenih sledov in njenih spominov.

Da, sanje moderne Italije se predejo okoli antičnih tradicij. Na severnem pobočju Capitolija se gradi velik spomenik. Na mestu, ki je bilo staremu Rimu najsvetejše, bo stal spomenik Viktorja Emanuela II., združitelja Italije. Ni ga menda več mesta, ki bi ne imelo svojega kipa onega priprostega, nekoliko rustikalnega moža, ki so ga ugodni časi in genialni državniki napravili velikega

ravno tako, kakor je postal velik na Nemškem pruski Viljem I. — Rim mora imeti seveda spomenik vseh spomenikov. Na štiriindvajset milijonov lir so preračunjeni stroški, velikanski davek za nebogato deželo — toda to je hvaležnost naroda „Očetu Domovine“. V Palazzo dell' Esposizione di Belle Arti stoji model spomenika. V kolonadi, h kateri drži zdolaj krasno stopnjišče, stoji kip kralja na konju s karakterističnimi brki in dolgo kozoj brado. Spodaj hočejo napraviti historični muzej prerrojene Italije.

Na Capitoliju stoji ta spomenik, na najslavnejšem mestu stare Rome . . .

Savojska dinastija, se zdi, se je v Rimu že živela. Viktor Emanuel je ozarjen s slavo kot narodni heros, njegov sin in naslednik, priprosti, nekoliko filistrski Humbert, umorjen v Monzi, ima glorio mučenika, njega vdova, nekđaj prva laška krasotica, Margareta, je oboževana povsod, kjer se prikaže, in sedanji kralj, Viktor Emanuel III. je pokazal, da je boljši, nego je bil njegov sloves. In da si je vzel krasno Črnogorko Heleno, mu je koristilo. Če le kje, je v Italiji lepo lice najboljše priporočilo, in Italijani bi pogнали nemara kralja, ki bi si našel grdo kraljico, takoj k vragu. Njene fotografije so v vseh izložbah, ljudje stoje pred njimi in jih ogledujejo z očividnim dopadajenjem. In srčkani njeni otroci so tam na vozičku, ki ga vlečejo osličiči, in ti otroci imajo velike oči in gledajo z njimi začudeno v svet — in take oči se gledalcu vselej prikupijo. In vrhu tega včasih kaka anekdota iz idile kraljevske rodbine, o kralju, ali o kraljici, ali o princesi Mafaldi, Jolanthi in o

prestolonasledniku — od lesa bi morali biti ti Rimljani, da bi jim to ne seglo v srce.

Ranjki Cavalotti je dejal večkrat — tako mi je pravil njegov prijatelj — da se za časa Humberta revolucija ne da delati, ampak kadar pride mladi . . .

In Cavalotti spi že večno spanje, in mladi je tu, in zveza dinastije z narodom je videti še trdnejša nego za časa Humberta. Mladi je vojak, majhen in svetlolas, toda vojak. In Humbertovo filantropijo ima tudi, ali vsaj namenil se je imeti jo, in jo kaže pri vsaki priliki . . .

Kraljestvo ima svoja notranja vprašanja, res je. Boleha od njih, bori se z njimi, izkuša jih rešiti. Včasih srečno, včasih nesrečno — prav kakor druge države. In to je navsezadnje njegovo življenje. Eno pa človek čuti: to je življenje, življenje, to ni več srednjeveška tema, srednjeveško breme, srednjeveška ječa.

XXXIV.

Zadnji dan.

Bil je dan ločitve, dan žalosti.

Zjutraj pri kavi sem naznanil Sofiji Petrovni, da se odpeljem. Izjavila je takoj, da se tudi odpelje. Da se popeljem čez Florenco, Bologno. Ona da pojde z menoj. Ugovarjam ji, da veljajo njeni okrožni listki za obrežno linijo čez Livorno, Piso, Genovo, Milan. Da to nič ne de, da si kupi nov listek in se popelje z menoj do Bologne. Podal

sem ji roko z nemo zahvalo. Potem je odšla v bralni salon napisat par pisem, jaz pa na ulico. Slovo jemati.

Tak solnčen, gorak dan je bil, eden izmed mojih najlepših rimskih dnij. Solnce je ležalo na tlaku ulic, nebo modro kakor morje plavic, zrak čist, lehak, svež; stal sem trenutek v tej zlati svetlobi v ulici Babuino in sem si govoril zadnjikrat, zadnjikrat, zadnjikrat. In naenkrat sem si začel z glasom duše popevati besede in melodijo starega dunajskega Raimunda:

Und scheint die Sonne noch so schön . . .
schliesslich muss sie untergehn . . .

In ta pesmica mi je zvenela v duši, izkušal sem jo prepoditi, toda vračala se je spet, namenil sem se recitirati kake druge verze, poizkušal sem brenčati Garibaldijevo himno — in naenkrat je bilo iz vsega tega spet:

Und scheint die Sonne noch so schön . . .

Skozi zveržene ozke ulice srednjeveškega mesta, polne jutranjega krika in vika zelenjadarjev, vozičkov z vinom, prodajalcev časopisov in kričočih ljudij sploh, polne duha po siru in pekočem se mesu, sem šel k Pantheonu. Njegove mačke so si solnčile zunaj na kamenih suha telesa, notri je bila vzvišena tihota, in skozi veliko okno je padala z višave enakomerna, sivkasta svetloba. Invalidi so stali pri grobeh svojih kraljev Viktorja Emanuela II. in Humberta, venci, položeni nanje dvajsetega septembra, so bili še vedno sveži, in njih široki trakovi so se vlekli po tlaku. Božal sem z očmi vso to drago zakladnico M. Agrippe,

dal sem, da mi je predrhtel skozi dušo občutek devetnajststo let, zašepetal sem tem stenam in stebrom v njih, temu čudovitemu oboku kupole, tem grobovom in temu tlaku tih „zbogom“ in sem odšel.

Und scheint die Sonne noch so schön . . .

Kočijazi so mi ponujali svoje vozove, črni pobje svoje razglednice, prodajalci mozaičnega nakitja svoje blago — vsi tako veseli, tako brezskrbni, tako srečni. Jaz pa sem si dejal samo: Und scheint die Sonne . . . In šel sem skozi vrvež in šum in zlato svetlobo po Via Ripetta na Piazza del Popolo, na ta aristokratsko čarobni trg z granitno egiptsko iglo na sredi, kjer sem bil stal pred — kdaj je to pravzaprav bilo? Saj se mi zdi, da leži celo človeško življenje med mojim prvim dnevom v Rimu in današnjim trenutkom — in vendar je preteklo komaj par tednov — kjer sem stal takrat prvič in takoj prvič zavzet, očaran in prevzet od prvega pozdrava, prvega pogleda.

In danes: Und scheint die Sonne . . .

Šel sem na Monte Pincio, sédel na zid in gledal na Rim. Zadnjikrat, ti ponosno, mogočno mesto s trdimi potezami, zadnjikrat! Ve strehe, kupole, žolta Tibera, vi griči in parki, zbogom! Zbogom, ti mesto v zgodovini edino! Ti kamenito srce sveta, vale, vale! . . .

In potem sem šel k fontani di Trevi. Nekako pokojen in pomirjen. In sedel sem tam na kamenito klopico kraj vodnjaka, zagledal sem se v skupino kipov in skal, na curke čiste Aqua Virgo, deviške vode, in sedel tam dolgo, dolgo, umirjen in brez misli, odvezan vsega, izgubljen samemu sebi, kakor žive pač cvetlice, kameni in ptice . . .

Dokler me ni iztrgala iz tega srečnega trenutka dvanajsta ura. Z Angelskega gradu je zgrmel top, s par stranij so se oglasile ure, in z zvonikov glas zvonov — — vstal sem, zajel s periščem vode, napil se, potem sem vzel novec, ga vrgel sredi vode in dejal na glas: — Da bi prišel spet v Rim! —

Tako se to dela . . .

In v tem trenutku me je obšla tesnoba. Morda ni dobro piti iz fontane di Trevi! Te čiste Aqua Virgo, deviške vode . . . Hotel sem si zdaj zapeti: Und scheint die Sonne, toda naenkrat so se mi zdele te besede medle, melodija prazna — ta tesnoba je potrebovala že kaj drugega . . .

Pri colazione v hotelu je postavil gospod Müller pred Sofijo Petrovno krasen šopek jesenskih pisanih rimskih aster. Zahvalila se mu je nekako žalostno in molčala ves čas pri zajtrku. Nato je prisedel k nama neki starejši duhovnik, sosed od mize zraven, in je sprožil razgovor. Da je slišal, da odhajava. Da je škoda. Sam se odpelje tudi za par tednov, tu je že tri mesece. Rodom Poljak od Krakova, in v Ameriki je duhovnik. Bolan je — sladko-sečen (Sofija Petrovna ga je živeje pogledala, spomnila se je pač matere), rad bi videl, še predno umre, svojo domovino, zato se pelje tja po slovo. In potem se povrne v Ameriko. In da je škoda, da odhajava . . .

In šel je podreemat.

Gospod Müller nama je potrdil, da je to duhovnik iz Amerike. V Vatikanu je dan za dnevom, neki prelatje pa spet prihajajo k njemu, vse kaže,

da si hoče tu izmoledovati kak škofovski naslov ali kaj podobnega . . .

Popoldne sva pospravljala svoje stvari. Potem sva šla na Piazza di Spagna, najela si svojega cocchierja in se vozila dve uri po ulicah. Najin cocchiere je namreč dečko, da je kaj: parkrat naju je peljal iz mesta in posihmal, kadarkoli se pokaževa na Piazza di Spagna, skoči k nama, ypraša za najino zdravje in ponuja svojo službo. Če odkloniva, ni razžaljen in vpraša, kje in kdaj naju danes čaka. Če mu rečeva, naju čaka zares ob določenem času, magari na drugem koncu mesta, in naju pelje za liro domov. Za liro prevozi človek celo mesto, in če je cocchiere dobre volje, te pelje zanjo, kamor sploh hočeš.

In tako sva se vozila in jemala slovo.

Pri Tiberi, pri Cavourjevem mostu sva nazadnje izstopila. Tu je hospital S. Girolamo de' Schiavoni, kjer so nekdanj stanovali in trgovali Dalmatinci in Albanci. Po noči od 14. na 15. junija 1497. je videl neki tak Dalmatinec oglar jezdeca na belem konju, ki je vlekel za seboj mrtvega človeka. Njegovi spremljevalci so tukaj mrliča odvezali, prijeli ga za roke in noge, razmajali in vrgli v Tiberio. Vprašan pri zaslišanju, zakaj ni tega takoj naznanil, je dejal oglar, da je videl takih slučajev že par sto in da ni po mrtvih nihče poizvedoval.

Takrat je bil to vojvoda Giovanni iz Gandije, sin papeža Aleksandra VI., in njegov morilec je bil tisti jezdec na konju belcu, drugi papežev sin, kardinal Valentino, pozneje vojvoda Caesar Borgia. Ob ogromnem razburjenju vsega mesta

so iskali ribiči mriča. Našli so ga dan na to, imel je devet ran na telesu. Pokopali so ga pri Santa Maria del Popolo, v grobnici Vanozze, papeževe prilžnice . . .

Greva po nabrežju. Za Vatikanom zahaja solnce v škrlatnem morju. Kupola sv. Petra se riše v sredini tega ognja. Z Janikula gleda črni kip Garibaldijev na Rim in dviga desnico nad njim . . .

In ta, ki sva ga tu že parkrat videla, je danes spet tukaj. Visok, lep asket z negibnimi temnimi očmi gre na svojem vsakdanjem izprehodu proti nama. Kardinal Marian Rampolla, marchese di Tindaro, rajnega Leva XIII. nekdanj mogočni minister, ki mu je samo veto avstrijskega cesarja zabranil stopiti na papeški prestol . . . Gleda naravnost pred-se v prazno. — Kaj se pač godi v tej duši? Ali misli na svoje literarno delo, življenjepis tega ali onega svetnika? Ali misli na to, kaj bi lahko bilo, ko bi? Ali na to, kaj je? Ali pogleda kdaj čez reko proti Vatikanu? Ali morda veruje, da vendar še pride njegova doba? Ah, Rampolla ne zadrži več toka časa in usode papeštva — taki papirji Montagninijevi, tak minister Pija X., ki si piše po bonbone v Pariz — — ne, ne, ne, preostaja le še beračija in smešnost . . .

Vijoličasta svetloba laži v zraku. Črne pinije in ciprese Janikula izstopajo ostro iz barve bledega neba. Po Tiberi poigrava rdeč somrak. Prve svetilke se bliskajo v sivi večer. Angelski grad dviga grozeče svoje temno telo proti nebesu.

— illius tristissima noctis imago,
quae mihi supremum tempus in Urbe fuit . . .

Ta noč je nastala hitro. Komaj se je zmračilo, že je bila noč. Srp meseca je stal na nebu, zvezde so skočile iz njega, tisti mesec in tiste zvezde, ki jih je gledal nesrečni Ovid poslednjo noč v dragem mestu . . .

In zvečer pri obedu v hotelu je prišel k nama čmerni in neprijazni starec Švicar s svojo ženo. Nikoli nista pozdravila nikogar v dvorani, nikogar nista nagovorila, bila sta strah vseh natakarjev — zdaj sta prišla, stisnila nama roke in nama želela srečno pot. Duhovnik Poljak iz Amerike je prisedel spet in obžaloval, da že odhajava. In neki profesor iz rajha je prišel, se predstavil, besedoval o krasoti Raffaelovih loggij in dejal, da je škoda, da se nismo seznanili prej . . .

Ob pol devetih sva šla na Piazza Colonna poslušat zadnjikrat vojaške godbe. Sofija Petrovna ni govorila. Jaz sem si le natihem parkrat ponovil Ovidov verz:

— *illius tristissima noctis imago . . .*

Godba je igrala vesele komade, trg je bil poln brezskrbnega, mirnega, od nobene stvari potrtega ljudstva, hodila sva nekaj časa sem ter tja, dokler me ni Sofija Petrovna potegnila za rokav. Pogledal sem jo, bila je bleda in žalostna.

— Pojdiva v kavarno! — je prosila.

Šla sva.

In to je bil zadnji dan. In zdaj stojim v svoji sobi, gledam na temno nebo polno velikih migljajočih zvezd, čutim, da jutri ne bom več tukaj stal, da je konec.

Finito, finito, finito . . .

XXXV.

Slovo od Rima, Sofije Petrovne, Italije in bralca.

Vlak leti kakor bes. Kakor vsak vlak, ki nas nese od predmeta naše ljubezni.

Gledava skozi okno nazaj. Sivomodra šentpeterska kupola stoji tam daleč za zelenkastim morjem trave in dreves. Pokrajina, po kateri se peljeva, zajemava z očesom le od strani: široka dolina, žolto vodovje Tiberino se vali skozi njo po kremenčasti strugi, beli voli z zakrivljenimi rogovi se paso negibno po travnikih, nazaj bežeče hišice železniških čuvajev — toda vse to vidiva le nehote — najine oči so trdno uprte nazaj na to sivomodro šentpetersko kupolo.

Kar se vlak okrene in kupola je izginila.

Samo ta zelenkasta daljava je tam.

Toda midva gledava še vedno. Morda se še pokaže.

Samo enkrat! Samo za hip! Samo kakor, kadar se zabliska!

Pokazala se je. Kakor sivomoder mehurček iz mila.

In le za trenotek se je pokazala — — —
in že spet je izginila . . .

Spustila sva se na sedeže. Molčiva.

Vlak leti in bobni. Gričasta izžgana pokrajina. Razvalina nekakih zidin. Veriga Apeninov, pošastno siva, dviga rjasta čela svojih vrhov proti žgočemu nebu. Bela cesta teče vspešno, tu se približa

progi, tam se oddalji od nje, v smeri našega pota
— slavna Via Flaminia starega Rima.

Za nama je Orvieto.

Za nama je Chiusi.

In za nama so druga mesta po gričih. Njih hiše nimajo pobeljenih sten, stare utrdbe jih še vedno objemajo in čuvajo kakor v nevarnih časih, in ta mesta kakor da leže v solnčnih žarkih naga, slečena, kakor ti skalnati griči, na katerih se dvigajo, in kakor vsa ta pokrajina.

Trasimensko jezero. Veter mu ziblje modre vode, žene valove od enega brega v daljavo do drugega, in jim krasi grebene z belimi čipkami.

— Ali se vam ne zdi, da je to že plusquam-perfectum, da sva bila v Rimu? — vpraša nenkrat Sofija Petrovna zamišljeno skozi okno glede na vznemirjeno planjavo vodâ.

Vlak leti in bobni.

Osameli dvorci. Opaljeni nagi otroci se pode okoli hiše. Oljčni nasadi, blagoslovljeni vinogradi. Storži koruze vise razobešeni po drevju.

In mesta na gorskih temenih. Nekatera imajo utrdbe s strešicami in stolpovi.

Via Cassia, obrobljena od drevoredov, se vleče na desni strani. In tam na obzorju špičasti vrhovi Apeninov.

Doli ob progi se plazi nekaka voda, tak razblinjen nečist potok — florentinski Arno.

Rdečerjava kupola cerkve, opasana na robovih s svetlimi rebri, campanile poleg, par streh — la bella Firenze, Florenca. In predno se človek nadja, že zapelje vlak pod obok kolodvorskega vežišča.

Izstopiva. Tri ura popoldne je. Šest ur daleč leži Rim . . . Prenočila bova v Florenci.

Večer. Utrujena sediva pri table d' hôte v Helvetiji. Hodila sva po mestu. Snažno mesto. Prijetno mesto. Krasno mesto. Ogledala sva si katedralo, Battisterio, šla ob Arnu in zavila k Santa Croce. Stala sva tam pri grobeh Michelagniola, Macchiavellija, gledala Giottove freske, občudovala vso to tiho krasoto cerkve, hodila potem še dolgo in dolgo po ulicah, toda — — to ni Rim! — je vzdihnila Sofija Petrovna in jaz sem se oglasil kakor odmev! — Ne, to ni Rim. — — —

In spet sediva v vlaku. Ob šestih zjutraj sva se odpeljala iz Florence. Vlak sopiha in se trudi. Vzpenja se v velikem loku v Apenine. Vinogradi, olive, breskve, mandljevcu in lavorike, bele vile, naselbine, mesteca na desno in na levo, in za njimi velikanska dolina z nizkimi griči — in temnomodro nebo razpeto nad vsem . . .

Zapuščava Toskansko — — —

Predor za predorom. Gora za goro. Niti človeka ni tu niti živali. Divje gore, živeče tako-rekoč samo zase. Razjedeni njih boki in eratične

skale kažejo, kako je pač ondi ob času viharjev in deževja. Mestoma se pode potoki in rečice v visokih slapovih navzdol. Pobočja gorâ so strma, drevje, ki rase po njih se zdi, kakor bi pazilo, da ne zdrči dol, temena, štrleča naravnost v modro nebo, so gola. Tako sva videla Apenine pred par tedni in tako jih vidiva danes.

Predor za predorom. Hišice železniških čuvajev so prilepljene na skalah. Semtertja je tudi kar cela vas tako obešena. Včasih se pokaže cesta, kameniti mostiči ji pomagajo preko prepadov, predori jo vodijo okoli skal in ograja varuje tiste, ki hodijo po nji.

Vožnja po pokrajini, kjer je razgled zaprt, se zdi, kakor bi trajala celo večnost.

Vendar! Gorska masa za nami, spoznava rečico Reno, ki ji čista voda veselo skaklja po skalinah.

Vlak zapelje v zeleno ravnino polno dreves, okoli katerih se vije trta. In že se pojavljajo bolognski stolpi.

Bologna.

Sediva v kolodvorski restavraciji. Zunaj mr-gole ljudje, vpije vratar, lokomotive piskajo, in postajenačelnik, ki se odmerjeno izprehaja po peronu, švigne v določenih pavzah mimo vrat.

— V desetih minutah se razideva, Sofija Petrovna — pravim.

Sklonila je glavo in molči. Nenadoma zmaje z njo, kakor bi se predramila iz mislij:

— Ali se spominjate pesmi Kajn lorda Byrona? —

— Dobro. —

— Ali veste, kako je peljal Lucifer Kajna po razvalinah minulih svetov in mu pokazal minljivost vseh pozemeljskih stvari? —

— In Kajn se je vrnil in je šel in je ubil Ablja! — grozim Sofiji Petrovni.

— Ne vem, ne vem, — zmajuje žalostno z glavo. — Nekako potrlo me je vse to. Slutim, da sem mnogo izgubila, in ne vem še, kaj sem pridobila... Toda: tako razdiranje in uničevanje obstoječih razmer izvršuje zgodovina vendarle tudi samo z ljudmi, ali ne? —

— Gotovo, Sofija Petrovna. —

— In če je torej človek slučajno orodje v njenih rokah? —

— Ravno ta-le logika je moje zavetišče, Sofija Petrovna, kadar se hočem izmotati iz labirinta determinističnega fatalizma. —

— H Kropotkinu pojdem, to je moder stavec...

— — Modena, Reggio, Parma, Piacenza, — kriči bolestno vratar.

— Sofija Petrovna, vaš vlak — —

Greva ven. Pognala se je v voz in mi daje roko: — Merci za vse. Do svidenja! —

— A rivederci, Sofija Petrovna! Adio! Adio! —

Vlak odhaja. Maha mi od okna z robcem. Torej tudi to je finito... Ubogo dekcle, naj ti Usoda privošči eno: najti si kmalu smisel življenja. Kakoršenkoli, ampak smisel. In jaz vem,

dokler se bom spominjal onega edinega mesta na svetu, se bom spominjal tudi tebe, ki te je privel k meni slučaj kakor odtrgan list, in ki zdaj izginjaš bog vedi, kam, in bog vedi, za čim. Tvojih modrih očij se bom spominjal, tvojega molčanja, tvojih besed, vsega. In z drhtenjem in bojaznijo bom bral vesti iz svete Rusije in iskal vedno to, česar ne bom želel najti, znamenje življenja o tebi, tvoje ime v zvezi s kakim strahovitim dogodkom, s kako dinamitno bombo . . . Nič mi nisi bila, le slučajna senca, le izredna poslušalka mojih ekstaz, mojih vzdihov in mojih kletev — in vendar se te bom spominjal, kakor se spominjam malo ljudij v svojem življenju . . .

— Il treno per Ferrara, Rovigo, Padua, Venezia! — kliče iznova vratar.

Moj vlak . . .

Vlak bobni in leti . . .

Žalostno, žalostno je . . .

Človek vidi, da je september. Kje je tisto kakor plavica modro nebo? Tisti zlati zrak? Tista krasna svetloba?

Tako mi je, kakor da sem se naenkrat za deset let postaral . . .

Neka pokrajina leti zunaj mimo okna nagloma nazaj, nekakšna mesta puščamo za sabo, čez neke reke se vozimo — pa kaj z vsem tem? . . . Kaj mi je tega mar? . . .

Oči se nehote zapirajo, ne da bi človek spal, ampak da bi bil sam, sam v temi. Brez te pokrajine, brez te medle septemberske svetlobe, brez vsega. Sam in sam. Ali si je mogoče predstaviti, da sedim na Capitoliju pri kipu Marca Aurelija? In da stojim na Foru? In da hodim po Palatinu? Mogoče, mogoče . . . Toda tesnoba je v tej predstavi . . .

To je polsen. Vlak bobni, slišim ga. Ljudje in kupeju govore, vem to. Vendar mene ni tukaj . . .

Benetke.

— Facchino! —

Facchino mi nese kovčeg k vaporetu, malemu parničku, vodnemu omnibusu umirajočega mesta. Kako neprijazno in žalostno je na tem Canal Grande, ko sveti solnce tako medlo, kakor danes! Ta temna voda, te odrapane palače v nji, to neizogibno umiranje vsega — ne, Benetke, moraš videti le v solnčnem svitu. Vsaj v solnčnem svitu.

In nikdar se ti mogoče ne mudi iz njih tako, in nikdar mogoče nimajo tako malo zanimivosti zate, nego če se jih dotakneš na potu nazaj . . .

Na „Wurmbrandu“ sem. Odide ob štirih, ob osmih smo v Trstu. Gledam doždovo palačo, nabrežje, gondole, ki se prepeljavajo sem ter tja, druge ladje, ki počivajo v pristanišču — žalostno je tu, vse žalostno.

In zdaj se je pripeljala na stari ogoljeni gondoli posebna družba k našemu parniku: dve ženski in trije fantje, vsi ogoljeni, kakor ta njih ladjica,

eden fantov je začel brenkati na mandolino in kvartet glasov poje.

Benetke . . . Ta ogoljena gondola, ti pevci in njih petje — ni ga primernejšega simbola vsega tega tragičnega mesta. In pojo pesem Santa Lucia.

Na ladji ploskanje. Pevci nadaljujejo :

O dolce Napoli
o suol beato!
Dove sorridere
volle il creato.
Tu sei l'impero
dell' armonia:
Santa Lucia, Santa Lucia!

Kjer je kak pesnik pel o Benetkah, je trdil, da gondolierji pojo. Res, pojo . . . Eden izmed fantov leze kakor mačka po boku našega parnika. Od rebra k rebru, človek bi mislil, da mora pasti v vodo — ne pade. Prekobalil se je čez palubo, snel klobuk in zbira, kar kdo da . . .

Štiri ura. Odhajamo . . .

Zbogom, Italija! . . . — — — — —

Kako je rekla Sofija Petrovna? Da, tudi meni je tako, kakor tistemu Kajnu, ko ga je bil popeljal Lucifer po razvalinah minulih svetov . . . Ko mu je pokazal minljivost vseh zemeljskih stvari . . . Toda nove oblike rasejo na podrtinah starih uredb, in stare izginjajo le zato, da napravijo prostora življenju drugih stvari in mislij.

In ali je to napredek? Po antiki krščanstvo? In po krščanstvu — kaj bo? Kdo more trditi, da je princip zgodovine napredek? Ne, le gibanje,

le življenje, le sukajoča se spirala! Tu ni geslo „napredek“, temveč „naprej“! Življenje rodi smrt in smrt življenje. Torej: Avanti, avanti!

In človek? Ali je igrača ali vodnik usode in dogodkov?

Caesar, Augustus, Krist, Pavel iz Tarsa, Marc Aurel, Diocletian, Julian, Konstantin, Karol Veliki, Gregor VII., Innocenc III., Julij II., Karol V., Hus, Luther, Napoleon in tudi takle Pij IX.?

Večna uganka in omotica iz vsega tega človeku nad lastnim efemernim jaz . . .

Benetke se nižajo in nižajo. Le še njih stolpi in prvo nadstropje doždove palače moli iznad gladine vodâ.

— Sicer pa razumeti harmonijo življenja in smrti, stati na svojem mestu in biti zvest sebi —
— tudi to je smisel življenja . . .

